

ҚУВАСОЙ ТАДБИРКОРЛИК ЎҚУВ ИЛМИЙ
ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАРКАЗИ

ФАРГОНА ИЛМИЙ МАРКАЗИ

АУДИТ

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув
хўжалик вазирлиги томонидан олий ўқув юртлар,
коллежлар ва бизнес мактаблари учун ўқув
қўлланма сифатида тавсия этилган

ТОШКЕНТ — 1998 й.

ҚУВАСОЙ ТАДВИРКОРЛИК ЎҚУВ ИЛМИЙ
ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАРКАЗИ

ФАРГОНА ИЛМИЙ МАРКАЗИ

А У Д И Т

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалик вазирлиги томонидан олий ўқув юртлар, колледжлар ва бизнес мактаблари учун ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган.

Тахрир ҳайъати: академик УСМАНОВ С. Н.

Ране, академик Додобосн Ю. Т.

Масъул муҳаррир, аъзолари: и. ф. д. Рижабов Р. Р.,

и. ф. н. Холмирзасев Б. Х., Тўракулов И. Т.,

Шаронов М., Тошматова Т., Ҳамидов М.,

Мухтаров М. С., Сайдахметов Д.

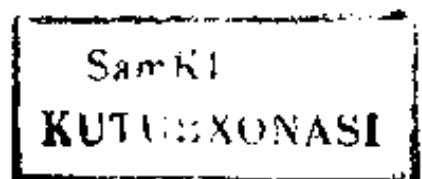
ТОШКЕНТ — 1998 й.

Ўкун күлтәмә Ҳабекетен Республикасы Оштөр Мәдениятине тиббәттөрдөн аныкталған 466-1 солтүрлөк "Намыс-дастықтың маанилігін төрттөрдөн аныкталған түрлөрдөн" қарорынан исеселі ҳамда Ҳабекетен Республикасының Атасы Махкамасының 1995-жыл 28-август 344-сөзли қарорынан аныкталған.

Ўкун күлтәмә Құрасой таубиркоралык ўкун жөннөй таңдаудың орталығынан аныкталған және 1995-жылдың 1-жанварда Қазақстан Республикасының Атасы Махкамасының 1995-жыл 28-август 344-сөзли қарорынан аныкталған.

Таубиркоралык фиктивтік қарор — ғанағаттау таубиркоралык қарор.

— Н. Сұлаков

АУДИТ

1-БҮЛІМ. АУДИТГА КИРИШ 1-БОБ. АУДИТНИНГ МОХИЯТИ ВА МАЗМУНИ

1.1. АУДИТНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ.

Аудит анча катта тарихга эга. Бириңчи мұстақил аудиторлар Еуропанинг акционер компанияларда XIX асрдағы пайдо бўлган. "Аудит" сўзи турли таржималарда "у эшитяпти" ёки "эшитувчи" мағносини англатади.

Аудитнинг вужудга келиши корхонани бошқариши (маъмурият, менеджерлар) билан бевосита шуғулланадиганлар ва унинг фиолиятига пулларни сарф қиладиганлар (эгадорлар, акциядорлар, сармояцдорлар)нинг манфаатларини тақсимлаш билан боғлиқ. Надор, акциядор, сармояцдорлар фақат корхона бошқарувчилари ва унтарга бўйсунувчи ҳисобчилар тақдим этган молия төвортигагина суюна олмаганлар ва хоҳламаганлар. Корхоналарнинг тез-тез синиши, маъмурият томонидан алданиш сипти сарфларини таваккалини оширади. Акциядорлар, сармояцдорларнинг алданмаётгандилклари, маъмурият томонидан тақдим сиптигани ҳисобот корхоналарининг ҳақиқий молиявий аҳволини сиптилдиштиришга ишонч ҳосил қилишни хоҳлар эдилар. Ҳолидай ахборотининг тўғрилигини текшириш ва молия ҳисоботини сиптилаш учун акциядорлар фикрига қараганди ишониши мумкин етди. Максус одамлар таклиф қилинган. Аудиторга талаб қилинган асосий тапабнар бўлиб ғоят ҳалоллиги ва мустақиллиги ҳисобланган. Бухгалтерлик ҳисобини билиш аввал асосий аҳамиятга эга етмайди, бироқ бухгалтерлик ҳисобининг мураккаблашуви билан институтини яхши профессионал тайёргарлиги ҳам зарурый шарт етди тоғодади.

Англия аудитнинг тарихий ватани ҳисобланади. Бу мамлакатда 1741 йылдан бошлаб компаниялар тўғрисида қатор қонунлар тасарилаб, уларга мувофиқ акционерлик комиакияларининг сарфларини бухгалтерлик ҳисобларини текшириш ва акциядорлар олдида ҳисоб бериш учун махсус одамни йилда камидан 15 марта таклиф қилишга мажбур бўлганлар.

Аудитор узвони Россияда Петр I томонидан киритилган. Аудитор лавозими иш юритувчи, котиб ва прокурорнинг баъзи шифаларини ўз ишкига олган. Россияда аудиторларни ёқловчи институтлар деб аташган. Аудит институтининг замни уч маротаба қилинган уринишлар (1889, 1912 ва 1928 ишшарда) муваффекиятсиз бўлиб чиқди.

1929-1933 йиллардаги дунё иқтисодий танглиги бухгалтер-институтлар хизматларига бўлган талаб-эҳтиёжларни кучайтиргди. Бу

вақтда аудитор тафтишнинг сифатига ва унинг мажбурийлигига талаблар кескин бўлиб қолади, бундай турдаги хизматларга бўлиган бозор талаб-эҳтиёжи ошади. Таназзулнинг тугашидан кейин амалда ҳамма мамлакатлар йиллик ҳисботларда бўлган ахборот ҳақмига бўлган мажбурий талабларни ва бу ҳисботлар ҳамма аудиторлар хуносалар эълон қилинишининг мажбурийлигини киритишни бошладилар. Аудит товламачиликка қарши кучли қурол бўлиб қолади.

40-йилларнинг охирига қадар аудит, асосан ёзиб қўйилган пул муомалаларни тасдиқловчи ҳужжатларни текшириш ва муомилаларни молия ҳисботларида тўғри группалашдан иборат бўлган. Бу, тасдиқловчи аудит деб аталмиш аудит бўлган.

1949 йилдан сўнг ички назоратнинг системаси самарали бўлганида хатоларнинг эҳтимоли арзимас ва молия маълумотлари етарлича тўла ҳамда аниқ деб ҳисбланган. Мустақил аудиторлар компаниялардаги ички назорат масалаларига кўпроқ эътибор бера бошладилар. Аудитор фирмалари бевосита аудиторлик тафтишлардан кўра маслаҳам фаолияти билан кўпроқ шуғулдана бошладилар. Бундай аудит системали йўналтирилган аудит номини олган.

Аудит ривожланишининг учинчи босқичи унинг тафтишлар ўтказилган ёки маслаҳат берилган пайтда мумкин бўлган таваккалчilikка йўналтирилиши таваккалчilik олдини олиш ва унга йўл қўймаслик, текшириш мижоз бизнеси шарт-шароитларидан келиб чиқиб танлаб, асосан, хат ёки фирибгарлик таваккалчилиги максимал бўлган жойда ўтказилган аудитdir.

70-йилларнинг бошида аудитор андозаларини ишлаб чиқиш бошланди.

Англияда аудитор деб молия ҳисботининг ишончлиги устидан назорат соҳасида, шу жумладан, давлат идораларида ишловчи ҳар қандай мутахассислар номланади. Францияда мустақил молия назорат соҳасида иккита профессионал ташкилот бевосита бухгалтерлик ҳисобини олиб бориш, ҳисботни тузиш ва бу соҳада маслаҳат (консультация) хизматларини кўрсатиш билан шуғулланувчи бухгалтер-экспертлар ва молия ҳисботининг аниқ, ишончлилиги устидан назоратни таъминловчи ҳисоб рақамлари бўйича комиссарлар (ваколатлар) ташкилотлари амал қиласи. АҚШда молиявий ҳисботининг аниқлиги, ишончлигини дипломли жамоатчи бухгалтер текширади.

Ҳамма ривожланган мамлакатларда бухгалтер-аудитор касбини эгаллашни истаган шахсларга узоқ йиллар давомида ўқиш ва амалий фаолият, шунингдек кўпсонли имтиҳонлардан ўтишга тўғри келади. Аудиторлар палатаси вакиллари, яъни бу касбнинг ҳамма соҳибларини бирлаштирувчи ташкилот вакиллари уларнинг ишини доимо текширади ва Аудиторлар палатасидан чиқариш фаолиятни давом этиришнинг тақиқланишини билдиради.

1.2. АУДИТНИНГ ЗАРУРАТИ

Аудитор хизматига бўлган талаб-эҳтиёж қўйидаги ҳолатларга ишончлик нутгари мурдади:

1) маъмурият ва ахборотдан фойдаланувчилар эгадорлар, сармоядорлар, кредиторлар ўртасида жанжал чиқсан ҳолларда маъмурнинг томонидан нохолис ахборот берилиши мумкинлиги;

2) қабул қилинган қарорлар оқибатининг (улар эса анча ҳаммийти бўлиши мумкин) ахборот сифатига боғлиқлиги;

3) ахборотни текшириш учун маҳсус билимларнинг зарурйлиги;

4) ахборотдан фойдаланувчиларда унинг сифатини баҳолаш учун имкониятнинг кўпинча йўқлиги.

Бу шарт-шароитларнинг ҳаммаси тегишли тайёргарлик, малака, сакриба ва мустақил эксперт хизматларини кўрсатиш ҳуқуқига руҳсолтномага эга бўлган мустақил экспертлар хизматларига ишончий талаб-эҳтиёжнинг юзага келишига олиб келди. Аудитор хизматлари бу, молиявий ахборотнинг ишончлигини ўрнатувчи юддигилар хизматларицир.

Ишончли, аниқ ахборот капитал бозорининг амал қилиш тиморадорлигини оширишга ва турли хил иқтисодий қарорларни олчовиш ҳамда оқибатларини олдиндан айтиш имконини беради.

Аудитор тафтиши, уни ўтказиш шарт бўлмаган ҳолларда ҳам, шундайси, муҳим аҳамиятга эга.

Боғор шароитларида корхоналар, кредит муассасалари, бошқа қўйиник юритувчи субъектлар мулкдан, пул маблағларидан фойдаланиш, тижорат муомалалари (операциялари) ва сармояларини ўтказиш бўйича шартнома асосида муносабатларга қидилар. Бу муносабатларнинг ишончлиги битимларнинг барча иштирокчилари учун молиявий ахборотни олиш ва ундан фойдаланиш имконияти билан мустаҳкамланиши керак. Ахборотнинг ишончлигига мустақил аудитор томонидан тасдиқланади.

Эгадорлар ва биринчи навбатда жамоа эгадорлари-акциядорлар, пайчилар шунингдек кредиторлар корхонанинг барча қўйсонли кўпинча ғоят мураккаб операциялари қонуний ва ҳисботда тўғри акс эттирилганлигига мустақил ишонч ҳосил қилиниш имконидан маҳрумдирлар, негаки одатда на ҳисоб суннларидан фойдалана оладилар, на тегишли тажрибага эга бўйцадилар, шунинг учун улар аудиторлар хизматларига муҳтож бўйцадилар.

Корхоналар фаолияти натижалари ҳақидаги ахборотнинг мустақил тасдиғи ва улар томонидан қонунларга риоя қилинишини ишончли иқтисодий ва солиқ солиши соҳасидаги қарорларни қабул қилиши учун керак.

Аудитор текширувлари давлат идоралари, судлар, прокурор ва гергофчиларга, уларни қизиқтирувчи молиявий ҳисботнинг ишончлигиги, ишончлигини тасдиқлаш учун керак.

1.3. АУДИТНИНГ МОҲИЯТИ

Аудитор фаолияти (аудит) - бу, аудиторлар (аудитор фирмалари) нинг иқтисодий субъектларнинг бухгалтерлик (молия) ҳисоботи, тўлов - ҳисоб-китоб ҳужжатлари, солиқ декларациялари ва бошқа молия мажбуриятлари, ҳамда талабларини мустақил норасмий тағтишларни амалга ошириш, шунингдек, ўзга аудитор хизматлари: бухгалтерлик ҳисобини йўлга қўйиш, тиклаш ва олиб бориш, даромадлар ҳақидаги декларациялар ва бухгалтерлик (молия) ҳисоботини тузиш; молия хўжалик фаолиятини таҳдил қилиш, иқтисодий субъект-актив ва пассивларини молия, солиқ ва ўзга хўжалик қонунлари масалаларида маслаҳат бериш; ўқитиш ва бошқалар (1) ни кўрсатиш юзасидан тадбиркорлик фаолиятидир. (Бу ҳамроҳ, хизматларни кўрсатиш охирги йилларда қўнгина аудитор фирмалари фаолиятида устун бўлиб қоянти (қонунлари рухсат берадиган мамлакатларда, масалан, Англияда) ва, ҳаттоқи, аудитнинг қўшимча хизматларни кўрсатишни тутилмаган мамлакатларда (масалан Францияда) фирмалар турли хусуситядаги фаолиятни олиб бориш имконини қидириб топадилар).

Аудитор фаолиятининг Ўзбекистон стандартлари лойиҳаларида аудитнинг қўйидаги таърифи берилади.

Аудит - бу, корхона молия ҳисоботининг бухгалтерлик ҳисобини олиб бориш тартибига риоя қилиниши, хўжалик ва молия муомаларининг ЎР қонунларига мувофиқлиги, корхона фаолиятининг молия ҳисоботида тўла ва аниқ-равshan акс этирилганлигини текшириш асосида мустақил экспертизани амалга ошириш демакдир. Экспертиза аудитор хулосасини тузиш билан угалланади.

Аудитор - бу, қонунлар билан ўрнатилган тартибда аудиторлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини олиш учун аттестациядан ўтган юқори малакали мутахассисдир.

Аудит анча вақтлардан бери мавжуд бўлган бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда бу термин турлича талқин қилинади.

Масалан, Англия аудит деганда корхонанинг молия ҳисоботини мустақил текшириш ва у ҳақда фикр билдиришни англатади. Бунда "аудит" термини нафақат компаниялар ҳақидаги Қонун ёки саноат ҳамда ўзга жамиятлар ҳақидаги Қонун амалига тушадиган корхоналар (фирмалар)ни текшириш пайтида, балки ҳуқуқий муассасалари ва ҳокимиятнинг маҳаллий идораларини тегишли равишда текшириш, шунингдек, келишувга асосан (масалан, ошонч партномасига асосан) мижозларга аудиторлик хизматларини кўрсатиш пайтида ҳам қўлланилади.

Бухгалтерлик ҳисоби бўйича Америка асоциациясининг аудитнинг асосий принциплари бўйича комитети аудитнинг қўйидаги таърифини берди: "Аудит - бу, иқтисодий амал (ракат)лар ва воқеалар ҳақидаги объектив маълумотларни олин

жаралашининг мунтазам жараёни бўлиб, у уларнинг муайян
иқомати мослих дарожасини ўрнатади ва манбаатдор
фойдаланувчинарга натижаларни тақдим этади". (21).

Америка мутахассислари таъкидлаганлариdek, аудит бу,
муслаҳотий объект (мустақил хўжалик бўлинмаси)нинг фаолияти ва
зўнионига ски бундай фаолият ва аҳвол ҳақидаги ахборотга таалуқли
факултири тўплап ва баҳолашдан иборат бўлган фаолиятнинг бир
еъришини бўлиб, бу фаолиятни, унинг сифатий томони ҳақида
уръиятлган мезонлардан келиб чиқиб хулоса чиқарадиган ваколатли
муҳакими таҳс томонидан амалга оширилади. Демакки, аудит
жони таҳс корхонанинг молия ҳисботини мустақил текшириш ва у
хуқуқи фикр билдириш тушунилади. Аудитнинг бош мақсади -
компания молия ҳисботининг ишончлияги ва тўғрилигини
нишондеш, шунингдек, компаниянинг муайян қонунлар ва хўжалик
хўқуқи нормалари ва солиқ қонунларига риоя қилиши устидан
испортини амалга ошириш.

Аудит деганда баъзан ахборот таваккалчилигини молия
ҳисботнаридан фойдаланувчилар учун мақбул даражагача
текшириш жараёни тушунилади (яъни, молия ҳисботларида ёлғон
чиқиш мъалумотлар бўлиш эҳтимоли бўлиш (21).

Молия ҳисботларини аудиторлик текшириш даовмида
туннингилар ўрганатилади: уларда корхонанинг молиявий аҳволи
и фаолият натижалари акс этирилишининг аниқлиги, бухгалтерлик
ҳисбовини олиб боришининг ўрнатилган талаблар ва мезонларга
хуқуқи фикрлиги, текширилаётган корхонанинг амалдаги қонунларга
роқиқ қилиши.

Корхона ҳисботи ишонлиягини текшириш амалдаги
туннингиларга риоя қилиш ва бу масала бўйича аудиторлик хулосасини
туннингиларга риоя қилиш ва бу масала бўйича аудиторлик хулосасини

мустақил аудиторнинг бажариши алоҳида аҳамиятта эга.

Мустақил аудиторлар фаолиятига таалуқли бир қанча муайян
қонидалар мавжуд:

хўжалик юритувчи субъект томонидан аудиторни (аудитор
фирмасини) ўз ихтиёрига қараб танлаш;

аудиторга ўз мижозини ўзи танлаш ва ҳар қандай давлат
шархлари фармойишларига қарам бўлмаслик имконини берадиган
аудитор (аудитор фирмаси) ва мижоз ўртасида

шартномага асосланган муносабатлар;

— мижозга қайд қилинган нуқсонлар бартараф этилмагунча
аудитор хулосасини беришдан воз кечиш имконияти;

— мижоз билан қариндошлик муносабатлари ёки аудиторлик
фаолияти билан боғлиқ шартномага асосланган муносабатлардан
отириб юборилган хизмат муносабатлари бўлган тақдирда
аудиторлик текшириши ўтказиш мумкин змас;

— аудиторлар ва аудитор фирмаларига қонунларда рухсат
этилган аудиторлик, маслаҳат ва бошқа хизматларни бажариш
билин боғлиқ бўлмаган хўжалик, тижорат ва молия фаолияти билан
шуғуллананиларини ман этиши.

1.4. МОЛИЯ ҲИСОБОТИ АХБОРОТИДАН ФОЙДАЛАНУВЧИЛАР

Бозор шароитларида корхоналар мустақил ишлаб чиқарувчилар ҳисобланади. Бироқ, бухгалтерлик (молия) ҳисоботида бўлган корхона фаолиятининг молиявий натижалари ахборотдан фойдаланувчиларнинг анча катта сонини ва энг аввало корхонанинг шерикли гуруҳларига кирувчи, яъни унинг молия ва хўжалик фаолиятида бевосита иштирок этадиган, бу фаолиятга ўз ҳиссасини қўшадиган, ўз ҳиссаси учун товонни талаб қилиб оладиган ва ўзининг манфаатларидан келиб чиқиб корхона ҳақидаги муайян ахборотни таҳлил қиласиганларни қизиқтиради.

1.1. жадвалида корхонанинг асосий шерикли гуруҳларига тавсиф келтирилган.

Шун таъкидлаш керак, фойдаланувчиларнинг ҳамма гуруҳлари ахборотга тенг баравар қўшимча зга эмас: фақат маъмурият ва қисман згаларгина бошқаришга ва молия ҳисобига, бухгалтерлик (молиявийлик) ва бошқа ҳисбботга оид ҳамма маълумотларни таҳлил қилишлари мумкин. Қолган шерикли гуруҳлар ахбороти маълумотлари билан чекланган бўлади, гарчанд айнан шу фойланувчилар уларнинг ўз молиявий жаҳитдан фаровошлиги билан боғлиқ корхона фаолиятининг молия натижаларидан фоят манфаатдор бўлсалар ҳам.

Уларнинг манфаатларини молия ҳисботи фойдалувчиларининг яна бир анча катта гуруҳи ифодалаб ва ҳимоя қилиб, улар корхона фаолияти натижаларидан бевосита манфаатдор бўлмасликлари мумкин:

- аудитор ва аудиторлик фирмалари;
- молия масалалари бўйича маслаҳатчилар;
- қимматли қофозлар ва фонд биржалари (брокер ва дилерлар) соҳасидаги мутахассислар;
- ҳуқуқшунослар ва ҳуқуқшунослик фирмалари;
- йўлга қўйиб турадиган идоралар;
- матбуот ва ахборот агентликлари;
- савдо-ишлаб чиқариш агентликлари;
- қасаба уюшмалари;
- илимий-тадқиқот ташкилотлари;
- жамоатчилик.

1.5. АУДИТНИНГ МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Аудитнинг мақсади-қонунлар, аудиторлар фаолиятини норматив бошқариш тизими, аудитор ва мижознинг шартнома мажбуриятлари билан белгиланадиган муайян вазифани бажариш.

Аудиторлик фаолиятининг асосий мақсади-иқтисодий субъектлар бухгалтерлик (молия) ҳисбогининг ишончлилиги ва улар амалга оширган молия ва хўжалик операцияларининг

Корхонаннаг шерикли гүрүхләр (аҳбородан фойдалануучылар) тасабы

Шерисли гүрүхләр	Корхона күштеган ҳисса	фаолиятига тапаб кынны	Төвөнни (компенсацияни) тапаб кынны	Тахтил мавзуси
1. Мамырлык, раҳбарлык.	Ишнинг күзини билиш ва раҳбарлик қыла олин	Мехнатга ҳак тұлаш ва бошқарылған ғылыми жобалар	Бошқарыш үчүн фойдалы бүлгелі бараж аҳборот	
2. Ходимлар, хизматчилар	Ишларни таксимотига бажарып	Мехнатнинг мувоффик шароитлар	Иш ҳақын да ижтимоий Молиявий натижалар	
3. Гаиминловчилар	Моддий ресурсларни етказыб бериш	Шартнома нарын	Шартнома нарын Молиявий ахвол	
4. Харидор ва міжозлар	Махсулот ва хизметларни сөзүш	Дизайндер	Баланснинг ликвидиги ва молиявий ахвол	
5. Эгалорлар	Үз қаригитан	Фондлар	Молиявий натижалар	
6. Қарз берүүчилар	Жарзга олинған капитал	Солниктар ва башталар	Молиявий натижалар ва уларнинг күштүв- чилари	
7. Давлат ишоралари ва бюджетдан ташқары жамғармалар	Жамият хизметлари			

форматив ҳужжатларга мувофиқлигини ўрнатиш (3).

Демакки, аудитнинг белгиланган вазифаси-молия ҳисобларини қўйидаги мақсадда текшириш:

— ҳисобларниң ишончлилигини тасдиқлаш ёки уларнинг оптимизигани қайд қилиш;

— текширилаётган давр давомида корхона сарф-харажатлари, даромадлари ва фаолиятининг молия ишъодод натижаларининг ҳисоб ва ҳисоботда, тўла ишончли ва аниқ акс эттирилганлигини текшириш;

— ҳисобни олиб бориш ва ҳисоботни тузиш қоидаларни активлар, мажбуриятлар ва шахсий капитални баҳолаш методологиярини бошқарадиган қонунлар ва норматив ҳужжатларга риоя қилинishi устидан назорат қилиш;

— ўз асосий ва муомалацаги (оборот) маблағлар;

— молия заҳиралари ва қарз манбаларидан яхшироқ фойдаланиши резервларини аниқлаб топиш.

Молия ҳисобларини аудитнинг асосий мақсади-ҳисоботда корхона активлари мажбуриятлари, ўз маблағлари ва муайян давр давомидаги фаолиятининг молия натижаларининг тўла, ишончли ва аниқ акс эттирилганлигини объектив баҳолаш, корхонада қабул қилинган ҳисоб сиёсатининг амалдаги қонунлар ва норматив ҳужжатларга мувофиқлигини текшириш (13).

Аудитнинг асосий мақсади мижоз билан шартномада шартланган молия ресурсларидан яхшироқ фойдаланиш резервларини аниқлаш, солиқларни ҳисоблаб чиқишининг тўғрилигини таҳлил қилиш, корхонанинг молиявий аҳволини ўнглашта қаратилиган тадбирларни ишлаб чиқиш, харажатларни ва фаолият натижаларини, даромад ва сарфни оптималлаш вазифаларни билан тўлдирилиши мумкин.

Аудиторнинг вазифалари

Аудиторнинг текшириш давомида балансини тузишнинг, фойдалари ва зарар ҳақидаги ҳисобнинг тўғрилиги, тушунтириш хати маълумотларининг ишочлилиги ўрнатилади. Бундан қўйидагилар аниқланади:

— ҳисобда ҳамда ҳужжатлардан фойдаланилганми йўқми,

— мулкни баҳолашнинг ҳақиқий услубиёти корхона ҳисоби сиёсатини аниқлаш қабул қилинган услубиётидан қанчалик четга чиққанлиги,

Фойда ва зарар ҳақидаги ҳисоботни аудитор баланс ва солиқ ундириладиган фойдалани ҳисоблаб чиқишининг тўғрилигини ўрнатиш учун текширадиган.

Аудитор қўйидагиларни текшириши лозим:

— низомий капитал ҳажмиини ўзгартириш ҳақидаги корхона эгадорлари қаторларининг тўла бажарилганлигини,

активи ва пассиви ҳисоб рақамлари бўйича синтетик
в синтетик ҳисоб маълумотларининг айнанлигини,

ҳисобот дебитор ва кредиторлик қарздорликларни тўлаш
сигришишигини.

Аудиторлик хуносани тайёрланаш жарабкида қўйдагилар
сигришишади:

алоҳида хўжалик оперцияларини акс этириш ва мулкни
беконишинг корхонада қабул қилинган ҳисоб сиёсатига риоя
қилишини

диромад ва харажатларнинг ҳисобот даврларига
сигришишнинг тўғрилиги.

нишаб чиқаришга жорий харажатлар (муомала чиқимлари) ва
сигти сарфларнинг ҳисобидаги фарқлар,

аналитик ҳисоб маълумотларини ҳар бир ойининг йўнусига
сигти аналитик ҳисобнинг ҳисоб рақамлари бўйича муомалалар ва
чишиқларга айнанлигини таъминлаш.

Асосий мақсадга эришиш ва хуносани тақдим этиш учун
дебитор қўйидаги масалалар бўйича фикр тузиш керак:

1) ҳисоботнинг умумий мақбуллик умуман олганда ҳисобот
нишабда қилинадиган барча маблағларга мувофиқми ва қарама
чархи ахборотни ўз ичига олмайдими).

2) асосланганлик (ҳисоботга у ерда кўрсатилган суммаларнинг
сигтиш учун асослар борми),

3) тугалланганлик (ҳисоботга ҳамма керасукли суммалар
сигтилганми, хусусан, ҳамма актив ва пассивлар компанияга
сигтилми),

4) баҳолаш (ҳамма категориялар гўғри баҳоланганми ва хатосиз
исоблаб чиқилганми),

5) тасниф (суммани у ёзиб қўйилган ҳисоб рақамига киритишга
ослар берми),

6) тақсимлаш баланс тузишган кундан сал илгари ёки бевосита
шаки кейин ўтказиладиган операциялар улар ўтказилган даврга
сигтилганми),

7) батартиблик (нишиқ-пухталик) (алоҳида операциалар
малари анализик ҳисоб дафтари ва журнallарида келтирилган
маълумотларга мосми, улар тўғри жамланганми, жами суммалар
бонит китобда келтирилган маълумотларга мосми).

8) очилиш (ҳамма атегориялар молия ҳисоботига киритилганми
в ҳисоботларда улар иловаларида тўғри акс этирилганми).

Буни товар-моддий заҳираларини аудиторлик текшириш
тесслида тушунтирамиз:

ҳисоботнинг умумий мақбуллиги - товар-моддий заҳираларининг
умумий суммаси мақбул ҳисобланади ва умуман олганда
корхонанинг реал талаб - эҳтиёжларига мос келади,

асосланганлик - ҳисоботда акс этирилган ҳамма товар моддий
заҳиралари баланс тузишган кунга мавжуд бўлади,

тугалланғанлық - ҳамма мавжуд товар - моддий зақиралари ҳисоблаб чиқылған ва балансга киритилған, ҳамма товар - моддий зақиралари корхонанинг мулки ҳисобланади.

баҳолаш - ҳисобидаги товар - моддий зақиралари миқдори нақд зақираларга мос келади, товар - моддий зақираларини баҳолаш учун фойдаланиладиган нархлар түғри, күрсатылған нархларни күллаш даври ҳақиқий ҳолга мос келади,

тасниф-товар-моддий зақиралар материалар, тугалланғанмаган ишлаб чиқариш ва тайёр маҳсулот сифатида түғри таснифланған,

тақсимлаш - товар-моддий зақираларни харид қилиш ва сотиш суммаси икки давр ўртасида түғри тақсимланған,

батартиблик (пишиқ-пухталик) - товар-моддий зақиралар аналитик ҳисоб дафтарларидаги умумий суммалар Бош китобда келтирілген суммаларга мос келади,

очилиш - товар-моддий зақираларнинг асосий категориялари, уларни баҳолаш услублари ҳисботда түғри акс эттирилген.

Аудиторлар (аудитор фирмалари) ўз фаолиятлари жараёнида аудитор хизматларини күрсатиши билан bogliq қатор вазифаларни ҳам ечдилар:

бухгалтерлик ҳисобини олиб бориш ва ҳисботни тузищни, хўжалик операцияларининг қонунийлигини текшириш.

бухгалтерлик ҳисобини ташкил этишда ёрдам күрсатиши, ҳисобни тиклаш ва олиб бориш, бухгалтерлик (молия) ҳисботини тузишда ёрдам күрсатиши,

- солиқни режалаштириш ва солиқни ҳисоб-китоб қилишда ёрдам күрсатиши,

ҳисобчи олиб бориш ва ҳисботни тузишининг айрим масалалари бўйича маслаҳат бериш,

хўжалик фаолияти натижаларини экспертли баҳолаш ва таҳлил қилиш,

кейг доирадаги молия ва ҳуқуқий масалалар маркетинг, менеджмент, бўйича маслаҳат бериш, технологик ва экологик жиҳатдан маслаҳат ва бошқа,

таъсис ҳужжатларини ишлаб чиқиш ва бошқа, бўлажак шериклар ҳақидаги ахборотни тақдим этиш, мижозларга ахборотли хизмат күрсатиши, бошқа хизматлар.

1.6. АУДИТНИ ЎТКАЗИШ БОСҚИЧЛАРИ

Аудитни ўтказишнинг асосий босқичлари бўлиб қўйидагилар ҳисобланади (10).

Аудит ҳажмини аниқлаш.

Аудит ҳажми амалдаги қонунлар, аудитор фаолиятини норматив бошқариш тизими ҳужжатлари ва мижоз билан битим текширишни тегишлича режалаштириб олиш ва ходисона аудиторлик холосасини тузиш учун етарли маълумотларни олиш учун текшириш объекти

молия ҳұжатынанға қарастырылғанда жиһатлари, ҳақида, корхонада бұхгалтерлік ҳисобини ташқыл этиш ва ички назорат ҳақида старлиғын анықтуруға ега бўлиши лозим.

Аудитни режалаштириш

Аудиттинг ўтказилишини текширилаётган корхонани олдиндан төммиң қилиш, келаси ишлар күламини ва қўлланиладиган ички назоратни баҳолаш асосида режалаштириш лозим. Текшириш формасида фойдаланиш лозим бўлган процедураларни, шунингдек, мижъоза розилигини олган ҳолда ишга бошқа аудиторлар, эксперталар ва срдамчи ходимларни жалб қилиш ва уларнинг фаолиятини жолаштириб олишининг мақсадга мувофиқлигини аниқлаш зарур.

Бошқа мутахассислар ишидан фойдаланиш аудитордан аудитор қуносаси учун жавобгарликдан халос этмайди.

Бухгалтерлік ҳисоби ва ички назорат тизимини баҳолаш.

Аудитор молия ҳисоботининг ишончлилигига таъсир этувчи тағдиларнинг юзага келиш эҳтимолини аниқлаш учун текширилаётган корхонада фойдаланажак бухгалтерлік ҳисоби ва ички назорат тизимларига баҳо бериши керак. Бундай баҳо асосида аудиторлік процедураларининг мазмуни, кўлами ва миқдори аниқланади.

Аудитор далиллари (аудит маълумотлари).

Текшириш давомида аудитор молия ҳисоботлари амалдаги қонуиларга ва бухгалтерлік ҳисоби нормативларига мувофиқ түшілгандығы ва ишончли эканлыги исботловчи далилларни тұнайтынды.

Аудиторлык ҳужжатлар:

Энг мұхим аудитор далиллари (аудит маълумотлари) ҳужжатлаштирилған бўлиши керак. Зарур бўлганда аудитор аудиторлык процедуралари учун зарур (ведемостлар, тасвиirlар ва ҳ.к.) иш ҳужжатларини тузиш мүмкін. Аудиторлык ҳужжатлари аудиторнинг мулки ҳисобланади, бироқ унда бўлған ахборот мағфий бўлиб, миқознинг розилигисиз фойдаланиши ва ёки ошкор қонииниши мүмкін эмас.

Аудиторлык холосаси ва аудиторлык ҳисоботи:

Аудитор текшириш яқунлари ва холосаларни аудиторлык ҳисоботи ва холосада баён қилиб, молия ҳисоботларининг ишончлилигини, уларнинг ҳисоб ва ҳисботта тааллуқли амалдаги қонуилар ва норматив ҳужжатларга мувофиқлигини албатта аниқлайди. Холосанинг чекловлар билан тузилиши салбий холосанинг тузилиши ёки аудиторнинг холосадан воз кечиши ли осланиши лозим.

1.7. МОЛИЯ ҲИСОБОТЛАРИ АУДИТТИНИНГ ҲАЖМИ

Молия ҳисоботларини аудиторлык текшириш ҳажми амалдаги қонуилар талаблари, аудиторлык фаолиятини бошқаришининг

журматин ҳужжатлари (13), шунингдес, мажжидиң ҳоқыда иштеп берилген аниқланиб, одатда баланс, фойда ва зарар ҳақида и ҳисобот ҳисобот шаклларига иловалар, тушунғанынш хати (корхонанин ҳисоб сиёсатининг доимийлиги принципига риоя қилишини текширишга оид)ни ўрганиш ва таҳлил қилишни ўз ишига олади.

Аудитор корхона активларга эгалик ҳуқуқига чеклапларининг реаллигини, мажбуриятларга нисбатан берилган кафолатлар ишончлик даражасини, миқдорий жиҳатдан баҳоланган шартлы активлар ва мажбуриятларнинг ишончлилик даражасини текшириш келгуси капитал сарфлар ҳисобига қабул қилинган мажбуриятлар суммаларининг асосланғанлигини текшириш зарур.

Молия ҳисоботлари ва бухгалтерлик ҳисоби олиб боришиниң түғрилигини текшириш хатолар топилғанда ва фирибгарлик гумон қиинганда янада чуқур ва батағсил бўлиб қолиши мумкин.

Ҳисоб ва ҳисобот маълумотларини текшириш пайтида қуйидагиларнинг нақдоми ва ҳолати таҳлил қилинади:

мулкниң (асосий маблағ ва сарфлар, зайдри ва харажатлар, иомодий активлар),

бошқа узоқ муддатли активларнинг узоқ муддатли сармоялар шуъба корхона ва филиаллар, уюшган компанияларга молия сарфлари),

пул маблағлари, ҳисоб-китоб ва ўзга активларнинг (газналар ҳисоб-китоб ва валюта ҳисоб рақамлари, қимматли қоғозлар ва қисқа муддатли молия сарфлари, иштирокчилар билан ҳисоб-китоблар, қарзга олинган маблағлардан фойдаланиш, харидорлар, дебиторлар билан ҳисоб-китоблар, ўзга активлар),

узоқ муддатли пассивларнинг низомий капитал, мулкниң эскирганилиги, маҳсус жамғарма ва резервлар).

кредит ва бошқа қарзга олинадиган маблағларнинг, ҳисоб китоблар ва ўзига пассивларнинг (кредиторлар, бюджет суеурта идоралари, корхона ходимлари билан ҳисоб-китоблар), ўзга пассивларнинг;

Корхона фаолияти молия натижаларини аниқлашниң түғрилигини текшириш пайтида қуйидагиларни ўрганиш кўзди тутилади:

Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ни сотишдан кейган тушим (ялан даромад)ни:

сотилған маҳсулотни ишлаб чиқаришга кетган харажатларни ўзга сотиш (реализация) дан олинган натижаларни, реализация (сотиш) шу жумладан қимматли қоғозлар билан боғлиқ бўлмаган операшонлардан ва ўз ҳиссаси билан ҳаттавашдан келган даромад ва буромадларни.

Молия ҳибботлари аудит қилинган баланс, фойда ва зарарлар ҳақида ҳисбботлар ҳамда бошқа молия ҳужжатлари түғри тузилғанингига ишонч ҳосил қилиш зарурдир.

Корхоналар 5 фойздан кўпроқ даромад ёки оборот келтирадиган

арча операциялар ва билимлар, чорак сийасия билинин охирис қандай қилинган йирик битимни операциялар үргача сайдын 5 йил алоҳида ҳисоблаб чиқилсангардии фарқ қўлиувчи асосий мөньявига кўрсаткичлар, коэффицентлар ва ишораи радамлари, мумомин маблағлари билан боғлиқ кониқарони ҳевони, эквилярга ҷархни ушлаб қолиш учун даромадларни кескин оширишине асосланмаган, заруратдан даюзот берувчи акционерларнинг талиблари корхонага суд датвони, ийниқса акционерларнинг талиблари муносабати билан датвони шартнаме сабабларни жариялар, корхона бўйинманаридаги мөньявий ҳисоботни турли шаклларидан фойдаланиш ва бошқалар текширишинг возим.

Фойдаланишинг текшириши пайтида бюджетта 3-б ўзи алоҳида тўловлар, заҳира (сугурун) жамғармасига чекрмалор, фойдаланинг тўплаш жамғармасиги, истеъмол жамғармасига ҳайрия ва азунга ўхшаш мақсадларга, жаримларни митнодай сенганишларни ўтказиш таҳлил қўшилади.

Дебиторлик ва кредиторлик ҳаредорликлари таҳлил қўшиш, узоқ муддатли ва қисқа муддатни молижайи сарфлар (бошъе корхоналарнинг пай ва акцияларига, облигациялар ва бенинж қимматли қоғозлар, берилган ҳарзлар ва ҳ.т. дарга) динамикасини алоҳида этибор бериш почим.

Акционер корхоналарнинг мутит қўшиш пайтида аудиторлик текшириш ҳажмига қўшимча равишда қуйидагиларни ҳаракетловчи ҳоллар ва маълумотларни ўзгарттиладиг:

акционерлик капитали (сарфлар туриларни бўйича)ни,

руҳсат этилган, чиқарилган ва тўлашмagan акциялар сонини, сотимай қолган акциялар қийматини;

текширилаётган давр давомидаги акционерлик капитали ҳисоб руқамлари бўйича ҳаракатни,

дивиденdlар тақсимлашдириди ҳуқуқлар, имтиёзларни, чекловларни, имтиёзли акцияларга коммультив тўпланишни, дивиденdlар бўйича қарздорликни,

қимматли қоғозларни сотишдан олинган тушумни,

акционлар ва контрактлар бўйича сотиш учун резервлардаги акцияларни,

Процедура жиҳатидан аудитор ишининг ҳажми қуйидагиларни ўз ичига олади:

- шубҳа туғдирувчи айrim хўжалик операцияларини ҳужжатли расмийлаштиришининг тўғрилиги ва уларнинг моҳиятини текширишини,

пул маблағлари, товар-моддий заҳираларининг айrim турларининг инвентаризациясини ўтказиш, ҳисоб-китобларни солинтириш имконини,

баланс ва фойда ҳамда заарлар ҳақидаги ҳисобот маълумотларига қараб корхонанинг молиявий аҳволини таҳлил қилишини,

аналитик ва синтетик ҳисоб маълумотларининг айнанлик принципига риоя қилиш, корхона даромад ва буромадларининг ҳисобот даврларига киритишнинг тўғрилигини текширишни, қабул қилинган ҳисоб сиёсатининг иқтисодий самарадорлигини баҳолашни,

консолидацияланган ҳисобот ва баланс тузилишининг тўғрилигини текширишни (консолидацияланган ҳисобот бош корхона қимматли қофозларни чиқаришни мўлжаллаган ёки амалга оширган тақдирда текширилади).

1.8. АУДИТ ТУРЛАРИ

Ички ва ташқи аудит

Ички аудит бошқарув назоратининг ажралмас ва муҳим элементи ҳисобланади. Ички аудитга эҳтиёж, йирик корхоналарда, раҳбариятнинг юқори бўғини ташкилот ва қўйи бошқарув структураларининг фаолиятини кундалик назорат қилиш билан шуғулланмаслиги сабабли юзга келади. Ички аудит бу фаолият ҳақицаги ахборотни беради ва менеджерлар ҳисбботларининг ишончлилигини тасдиқлайди. Ички аудит, асосан, ресурслар ноудгарчиликларининг олдини олиш ва корхона ичидаги зарурий ўзгаришларини амалга ошириш учун зарурдир.

Ички аудиторларнинг муайян функцияларини бош бухгалтер ёки молия ишлари бўйича директорга бўйсинадиган йирик корхоналарнинг ҳисбхоналари ҳузуридаги ревизорлар гурӯҳлари бажаради бироқ ички аудиторларнинг функциялари кенгроқ бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1) активлар аҳволи устидан назорат ва заарларга йўл қўймаслик қарорларни қабул қилинча раҳбарият фойдаланаадиган ахборотни аниқлигини тасдиқлаш,

2) ички тизимли назоратга оид процедураларнинг бажарилганини тасдиқлаш,

3) ички назорат тизимиининг амал қилиш ва ахборотни ишланиши самарадорлигини таҳлил қилиш,

4) бошқарув ахборот тизими берадиган ахборот сифатини баҳолаш,

Шундай қилиб, ички аудит доирасида нафақат активларнинг бутлиги устидан, балки менеджетнинг сиёсати ва сифати устидан ҳам назорат амалга оширилади.

Ички ва ташқи аудит бир - бирини тўлдиради ва шу билан бир вақтда анча фарқ қиласди (1.2. жадвали).

Ички аудит функцияларини нафақат корхона ходимлари, балки таклиф қилинган мустақил аудиторлик ҳам бажаришлари мумкин.

Ички аудитнинг бальзи турлари бошқарув ёки ишлаб чиқариш аудит деб номланади.

Ички ва ташки аудит хусусиятларининг тавсифи

Омишлар	Ички аудит	Ташки аудит
Вазифаларни кўйинш	Раҳбарият томонидан корхона бўлинмаларини каби умуман бутун корхонани бошқариш талаб- зўтиёжларидан келиб аниқланади.	Мустақил томончига корхона ва аудитор фирмаси (аудитор) ўрганишни шартнома билан аниқланади.
Объект	Бошқаришнинг айрим функционал вазифаларини чиш, корхона ахборот тизимларини ишлаб чиқиш ва тескириш	Асосан корхона ҳисобб ва ҳисоботи тизими
Максад	Корхона раҳбарияти томонидан аниқланади	Аудитга оид қонуулар билан аниқланади молия ҳисоботи, ишончлигини баҳолаш за амалдаги қонууларга риоя қилинишини тасдиқлаш.
Воситалар	Мустақил равишда танланади (ёхуд ички аудитор андоузалари билан андоузалари билан аниқланади)	Умумий қабул қилинган аудитор андоузалари билан аниқланади.
Фаолият тури	Ижрочилик фаолияти	Тадбиркорлик фаолияти
Инни ташкил этиши	Раҳбариятнинг конкрет топширқтарни бажарниш	Аудитор томонидан мустақил, аудиторлик текши- ришининг умумий қабул қилинган нормалари ва қондайлардан келиб чиқиб эниқланади.
Ўзаро муно-лар	Корхона раҳбариятига бўйсундиганлик, унта тобелик	Тенг ҳукуқли шерикчилик, мустақиллик
Субъектлар	Корхона Раҳбариятига бўйсундиган ва корхона штагида турган ходимлар	Тадбиркорликниң бу тури билан шугӯйлананига хукуқ берувчи тегишли шаходатнома ва лицензияга эга бўлган мустақил эксперглар
Малака		Давлат томонидан бошқарилади.
Ҳақ тўлаш	Корхона раҳбариятнинг иктиёрига қараб аниқланади. Иш ҳақи штаглар рўйхатига қараб ҳисоблаб ёзилади.	Кўрсалтилган хизматлар лақи шартномага асосан аниқланади.
Масъулнинг бериш	Бурчларни адо этиш учун раҳбарият олдида жавоб	Қонун ва норматив ҳужжатларига мажоз олнида ва учинчи шахслар олдида
Услублар	Услублар бир хил вазифаларни (масалан, ахборот ишончлигини баҳолаш) ҳал қиттища бир хил бўлиши муъжин. Аниқлик ва тарфсизларга фарқлар бор.	Аудитор ҳуносасининг якунни ҳисми эътон қилиниши мумкини, таҳлилий ҳисми мижозга топширилади.
Ҳисоббот	Раҳбарият олдида	

Ушбу аудитнинг асосий вазифалари бўлиб корхона тузиш ва бошқаруви, ишлаб чиқариш фаолиятининг сифатий томонларини текшириш ва такомиллаштириш, ишлаб чиқариш ва молия сарфлари самарадорлиги, унумдорлик, маблағлардан фойдаланишнинг, уларни тежашнинг рационаллигини баҳолаш ҳисобланади.

Мустақил аудиторлар бажарадиган бошқарув аудити мижоз қувватлари ва ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва белгиланган мақсадларга эришиш учун унга кўрсатиладиган маслаҳат хизмат турларидан бири ҳисобланади.

Бошқарув аудитга хўжалик фаолиятини аудити, яъни муайян мақсадлар учун ўтказиладиган ташкилот хўжалик фаолиятининг системали таҳлили анча яқиндир. Баъзан аудитнинг бу тури иш самарадорлиги ёки маъмурий бошқариш ва тузилиш аудити деб аталади. Хўжалик фаолиятининг аудитида фаолиятнинг муайян турларини объектив тадқиқ қилиш ва ҳар томонлама таҳдид қилиши назарда тутилади.

Аудитнинг бу тури учта мақсадни кўзлайди:

- бошқарни самарадорлигини баҳолаш,
- хўжалик фаолиятини яхшилаш имкониятларини аниқлаб топиш,
- фаолиятни ёки келгуси ҳаракатларни жиссаншта таануқиятавсия киритиш.

Хўжалик фаолиятининг аудити маъмурнаг бу ортасига асосан бўлгани каби, учинчи томон, шу жумладан давлат идораларининг талабига асосан ўтказилиши мумкин.

Талабларга мувофиқлик аудити

Бу аудитнинг муайян молия ёки хўжалик фаолиятини, унинг тайинланган шартлар, қоидалар ёки қонунишга мувофиқлигини аниқлаш мақсадларида таҳлил қилишдан иборат. Агарда бундай шароитлар, масалан, назоратнинг ички қоидалари маъмурият томонидан ўрнатилган бўлса, унда аудитнинг бу тури ички аудиторлар функциясини бажарувчи корхона ходимлари томонидан амалга оширилади. Агарда шартлар кредиторлар томонидан ўрнатилган бўлса (масалан, муомиладаги капитал ва қисқа муддатли мажбуриятлар ўртасидаги муайян мисбатни ушлаб туриш талаби), бу шартларни бажарилиши компаниянинг бу тури молия ҳисботларида акс этиши сабабли, аудитнинг бу тури молия ҳисботлари аудити билан ўтказилади.

Давлат ҳужжатлари билан ўрнатилган талабларга мувофиқлик аудити, бу ҳужжатларнинг ижроси устидан назоратни амалга оширадиган давлат идорасида ишловчи ревизорлар ёки бундай назорат топшириладиган чет аудиторлар томонидан ўтказилади. Аудит натижалари ҳақида тегишли давлат идораси хабардор қиласанади.

Молия ҳисоботида аудити ва маҳсус аудит

Молия ҳисоботи аудити субъект ҳисбетининг бухгалтерлик ҳисоби ўрнатилган мезонлари ва умум қабул қилинган қоидаларига мувофиқлиги ҳақидаги холосани чиқариш мақсадида уни текширишдан иборат. Бу аудитни ҳисбетлари текшириладиган компания томонидан таклиф қилинган чет аудиторлар ўтказади. Молия ҳисбети аудити натижалари эълон қилинади ва фойдаланувчиларнинг кенг доираси - акциялар эгадорлари, кредиторлар, давлат бошқариш идоралари ва бошқаларга жўнатилади.

Махсус аудит - бу, хўжалик юритувчи субъект фаолиятидаги конкрет масалаларни, муайян процедуралар, норма ва қоидаларга риоя қилинишини текшириш. Унинг мақсади, одатда, бошқарувчилар фаолиятининг қонунўйлиги, вижданлилиги ва самарадорлигини, тузилган солиқ ҳисбетининг, ижтимоий жамғармалардан фойдаланишининг тўғрилигини тасдиқлашдан иборатdir.

Мажбурий ва ташаббусли аудит

Мажбурий аудитор текшириш бевосита қонунлар билан ўрнатилган ҳолларда ёки давлат идоралари топшириғига биноан ўтказилади. Мажбурий аудитининг ҳажми ва ўтказиш таркиби қонуний нормалар билан бошқарилади.

Ташаббусли (кўнгилли) аудит иқтисодий субъектнинг қарорига кўра аудитор (аудитор фирмаси) билан шартнома асосида амалга оширилади. Бундай текширишнинг хусусияти ва кўламларини мижоз белгилайди.

Дастлабки ва келишилган аудит

Дастлабки аудитни ушбу мижоз илк бор аудитор (аудитор фирмаси) ўтказади. Бу, аудитининг таваккалчилиги ва сермеҳнатлилигини оширади, негаки аудиторлар мижоз фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари, унинг ички назорат тизими ва бошқалар ҳақидаги зарурӣ ахборотга эга бўлмайдилар.

Келишилган (қайтариладиган) аудит аудитор (аудитор фирмаси) томонидан қайтада ёки мунтазам амалга оширилади ва, шунинг учун ҳам мижознинг ўзига хос хусусиятларини, унинг бухгалтерлик ҳисбини ташкил этишдаги ижобий ва салбий томонларини билиш, мижоз билан узоқ вақт давомидаги ҳамкорлик (маслаҳат бериш, ички назорат тизимини ташкил этишда ёрдам кўрсатиш ва бошка) нинг натижаларига асосланган.

Аудитор фирмаси ишининг амалиёти келишилган далолат (қайтариладиган) аудитининг устунилигидан далолат беради. Бундай ҳамкорлик мижоз фаолиятини кўп йиллар давомида обдон

ўрганадиган аудиторларга ҳам, кўп йиллик узоқ ҳамкорликка асосланган юқори малакали, ҳар томонлама ёрдам ва баҳо оладиган мижоз ҳам қулайдир.

Бунинг устига, мижознинг аудитор фирмасини ўзгартириши кўпинча ахборот истеъмолчиларида бўлгани каби янги аудиторларда ҳам ҳушёрликни туғдиради.

Ривожланиш нуқтаи назаридан (1.1. бандга қаранг) аудит 3 та босқичга ва, тегишли равишда 3 та турга бўлинади:

1) тасдиқловчи аудит (бухгалтерлик ҳужжатлари ва ҳисоботнинг ишончлилигини текшириш ва тасдиқлаш),

2) тизимли - йўналтирилган аудит (ички назоратнинг тизимини таҳлил қилиш асосида аудитор экспертизаси. Ички назоратнинг тизими самарадор бўлганида хатоларнинг эҳтимоллиги арзимас эканлиги ниҳоятда батафсил текшириш заруратига ҳожат қолмаслиги исботланган, ички назоратнинг тизими самарадор бўлмаганида мижозга уни яхшилаш юзасидан тавсия-тавсиялар берилади).

3) таваккалчиликка асосланадиган аудит (аудитор ишининг мумкин бўлган таваккалчилик даражаси янада юқори бўлган соҳаларда концентрацияси таваккалчилик паст бўлган соҳалардаги аудитни анча соддалаштиради).

Йўналганлик нуқтаи назаридан аудит қўйидагиларга бўлинади:
умумий аудит (корхоналар ва уларнинг бирлашмалари ташкилий-ҳуқуқий шакллардан ва мулк турларидан қатъий назар, ташкилотлар ва муассасалар),

банк аудити,

сугурта ташкилотларининг аудити,

биржалар аудити,

бюджетга боғлиқ бўлмаган жамгармалар аудити,

сармоя институтларининг аудити ва бошقا.

1.9. АУДИТНИНГ НАЗОРАТ ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ.

Аудит ва тафтиш

Назорат - бошқаришнинг муҳим функцияси, жамият иқтисодий ҳаётидаги объектив ҳодисадир. Молия маблағларини бошқариш соҳасидаги назорат бошқариш тизимининг ажралмас қисмидир.

Бозор иқтисодиёти шаклланган давлатларда назоратни ташкил этишининг қўйидаги тасвиридан фойдаланилади: давлат ёки бош назорат бошқармалари девонлар назоратининг олий идораси (органи) - ҳисоб палаталари солик идоралари, бюджет ҳисобига молия билан таъминланадиган вазирлик ва идоралардаги назорат-тафтиш бўлинмалари, мустақил аудитор назорати.

Субъектлар ва назорат фаолиятининг хусусиятига қараб молия назорати қўйидагиларга бўлинади: давлат, идоравий ва идорадан

ташқари, назорат объектига қараб - ички ва ташқига, амалга оширишни ташкил этилишига қараб - тафтишли (тафтиш) ва аудиторлик (аудитор)га. Назорат фаолиятини амалга оширишда ҳужжатли ва фактик назоратнинг махсус усуллари, эксперт фикр (баҳо)лари, таҳлил услуби ва бошқа инструментларидан фойдаланилади.

Идорадан ташқари молия назоратини амалга оширишнинг услуби ҳисобланган аудит, тегишли давлат идоралари: Ўзбекистон Давлат солиқ комитети, солиқ инспекцияси, Ўзбекистон молия вазирлиги ва унинг назорат - тафтиш бўлинмалари, Ўзбекистон Марказий банки, Ўзбекистон Давлат божхона комитети, республика суғурта фаолияти устидан назорат хизмати валюта ва экспорт устидан назорат хизмати амалга оширадиган иқтисодий субъектларнинг хўжалик ва молия фаолияти устидан давлат назорати ўрнини босмайди.

Давлат молия назоратининг асосий вазифалари - давлат молия маблағлари тақсимланиши ва бухгалтерлик ҳисоби олиб борилишининг қонунийлиги ва тўғрилигини текшириш, давлат маблағлари сарфланишининг самарадорлиги ва тежамлилигининг текшириш, солиқларни ҳисоб-китоб қилиш ва тўлашнинг тўғрилигини текшириш, давлат назорат идоралари ўз вазифаларини, улар текширадиган ташкилотларидан мустақил ва ташқи таъсирандан ҳимоя қилингак тақдирдагина обьектив ва самарали бажаришлари мумкин.

Давлат молия назорати субъектлари бўлиб қўйидагилар ҳисобланади: давлат идора ва структуралари, давлат иштироки бўлган саноат ва тижорат корхоналари, бюджет маблағлари ҳисобига молия билан таъминланадиган ёки давлат субсидияларини оладиган корхона, ташкилот ва муассасалари, тадбиркорлик структуралари ва жисмоний шахслар солиқларни тўлаш давлат томонидан бошқариладиган фаолиятни амалга оширишга оид.

Аудитор фаолияти ташкилий-ҳуқуқий шакллар ва мулк шаклларидан қатъий назар барча иқтисодий ва субъектларга йўналтирилиши мумкин бўлса-да, аудитнинг асосий субъектлар бўлиб тадбиркорлик структуралари, обьекти бўлиб эса - акциядорлар фаолиятининг зарурӣ шарти - мустақиллик, боз устига давлат назорати - тафтишчи мустақиллигидан анча каттадир.

Аудитни ўтказиш пайтида ҳужжатли ва фактик тафтиш назоратининг махсус усуллари, алоҳида ҳисоб обьектларини тафтиш қилиш услубиётлари қўлланилади, бухгалтерлик (молия) ҳисботларининг тузилиши тафтиш қилингандан эса муайян изоҳлар берилган ҳолда аудитнинг норма ва андоза фойдаланиши мумкин.

Аудит ва тафтиш иқтисодий субъектларнинг моли хўжалик фаолияти устидан назоратни ташкил этишининг услублари деб ҳисобланиши туфайли, улар ўртасида умунийлик кўп, бироқ принципиал фарқлар ҳам мавжуд.

Аудит за тафтиш тафовутлар

1. Мақсадлар:

аудитнинг - молия ҳисботи ишончлилиги юзасидан фикр билдириш, хизматлар, ёрдам кўрсатиш, мижоз билан ҳамкорлик.

тафтишнинг-камчиликларни бартараф қилиши мақсадида уларни аниқлаш ва айборларни жазолан.

Характери:

аудитнинг - тадбиркорлик фаолияти,

тафтишнинг-ижрошлик фаолияти, фармойишларни бажариш,

3. Ўзаро муносабатлар асоси:

аудитнинг - кўнгиллилик, шартномалар асосида амалга ошириш,

тафтишнинг - мажбурийлик, юқори ёки давлат идоралари фармойишига кўра амалга ошириши.

4. Бошқарув алоқалари:

аудитнинг - горизонтал алоқалар, мижоз билан ўзаро муносабатларда тенг ҳуқуқлилик, унинг олдида ҳисоб бериш,

тафтишнинг - вертикал алоқалар, юқори бўғин томонидан тайинланиш, унинг олдида юзасидан ҳисоб бериш.

5.Хизматларни тўлаш принципи:

аудитнинг - тўловни мижоз амалга оширади,

тафтишнинг - тўловни юқори бўғин ёки давлат идораси амалга оширади.

6. Амалий вазифалар:

аудитнинг - мижоз молиявий аҳволини яхшилаш, пассивларни жалб қилиш (сармоядорлар, кредиторларнинг), ёрдам ва мижозга маслаҳат бериш,

тафтишнинг-активларни сақлаш, сунестъмолликларга йўл кўймаслик ва уларнинг олдини олиш.

7. Натижалар:

аудитнинг - аудитор хулосаси - барча ҳуқуқий ва жисмоний шахслар, давлат ҳокимияти ва бошқаруви идоралари, маҳаллий ўз-ӯзини бошқариш идоралари ва суд идоралари учун юридик аҳамиятга эга бўлган ҳужжат, бухгалтерлик (молия ҳисботининг ишончлилигини тасдиқловчи ёзув - бўлган аудитор хулосасининг якуний қисми зълон қилинishi мумкин,

тафтишнинг - тафтиш далолатномаси - барча аниқланган, ҳатто аҳамиятсиз бўлган камчиликлар қайд қилинадиган ички ҳужжат, далолатнома юқори ва бошқа идораларга топширилиши керак.

1.10. АУДИТОР ВА МИЖОЗНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТЛАРИ.

Аудитор этикаси

Профессионал аудиторнинг мажбурий хислатиаридан бирин - жамият олдида масъулияти англаш. Шунинг учун аудиторлар барча аудиторлик хизматларини кўрсатиш пайтида мижоз билан

узаро муносабатларни белгилөвчи қуйидаги этик ва професионал нормаларни ишлаб чиқиши ва қатъий риоя қилинш зарур деб ҳисоблайдилар (13).

Аудиторнинг мустақиллiği, ҳалоллиги ва объективлиги

Аудиторнинг мустақиллiği - аудиторнинг текширилаётган корхонада бирон-бир молиявий ёки ўзга мулкий маңбаатдорлиги йўқлиги, аудитор, корхонанинг эгадорларидан бири бўлган тақдирда, бу корхонани ёки юқори мансабдор шахслар билан уни қариндошлилик муносабатлари боғлаган тақдирда улар ишлайдиган корхонани текшириш мумкин эмас. Аудитор ўзининг мустақиллiği ва ўз хulosасининг объективлигига ўзбəа учун ҳеч қандай асос бермаслиги керак.

Аудитор фикри ва унинг хulosаси холисона ва бегараз бўлиши керак.

Ахборотнинг конфиденциаллиги

Аудитор текшириш ёки бошқа аудиторлик хизматларини кўрсатиш давомида олган ахботот конфиденциал ҳисобланади ва фақат мижознинг (ёзма шаклида берилган) розилиги ёки суд ҳарорига кўра фойдаланилган ёки учинчи шахсларга берилиши мумкин. Конфидициаллик принципига шартсиз риоя қилиниш лозим, ҳаттоқи мижоз хақидаги ахборотнингошкор қилиниши ёки тарқатилиши унга моддий ёки ўзга зараар стказмаган ҳолларда ҳам.

Аудиторнинг професионализм, омилкорлиги ва вижданлилиги

Аудитор зарурий професионал малакага эга бўлиш, уни керакли савияда ушлаб туриш, норматив ҳужжатлар талабларига риоя қилишга бурчлидир. Ишга аудитор уларнинг касб ходимларни жалб қила туриб, аудитор уларнинг касб маҳоратига амин бўлиши ва уларнинг иш сифатини назорат қилиши лозим. Аудитор ушбу соҳада етарли малакага зга бўлмаса ёки ўз тавсияларининг тўғрилигига амин бўлмаса мижозларга бирон-бир хизматларни кўрсатмаслиги керак.

Мижоз билан ишлаб туриб, аудитор ҳамма ўз билимлари ва тажрибасидан фойдаланишга ва бухгалтерлик ҳисоби, солиқ солиш ва бошқа соҳасидаги охирги янгиликлар ва ўзгаришлардан хабардор бўлишга бурчлидир.

Аудиторнинг масъулияти

Молия ҳисоблари учун масъулият ва аудитор хulosаси учун масъулиятни ажратиш зарур. Аудитор фақат текширилаётган корхонанинг молия ҳисоблари ҳақидаги ўзининг хulosаси учунгина масъулдир. Ҳисобларнинг мазмуни учун текширилаётган корхона раҳбари жавоб беради.

Аудитор этикаси

Аудитор профессионал бурчларни адо этиш пайтида юриштуриш қоида ва талабларининг қўйидаги мажмуасига риоя қилиши даркор:

- 1) аҳлоқ-одобнинг умумий нормалари;
- 2) аудитор андозаларининг талаблари;
- 3) қонунлар билан мустаҳкамланган талаблар;
- 4) ички фирма аудитор андозаларининг талаблари.

Аудитор ўзининг ҳамкаслари билан хайриҳоҳлик муносабатларни ўрнатишга интилиши керак.

Аудитор унинг қасбини обрўсизлантирадиган харакатларни содир этмаслиги керак (мижозга хужжатларни қайтаришни рад этиш, ҳатто агарда мижоз тегишли ҳақли тўламаган бўлса ҳам, бухгалтерлик (молия) ҳисоботларига ёлғон ёки ноаниқ ёзув киритиш, ўз фаолиятининг давлат регламентацияси талабларини бажармаслик, аудитор нормалари ва андозаларига, бошқаларга амал қылмаслик).

Аудитор ва мижознинг ўзаро муносабатлари кўнгилшилик ва миннатлик асосида қурилади. Улар ўртасидаги можаролар фақат суд ёки арбитраж суди томонидан ҳал этилиши мумкин, холос. Мижоз ва аудитор бир-бирларини мустақил равишда танлашга ҳақлидирлар. Аудитор хизмати шартномага асосан тўланади.

Текширилаётган иқтисодий субъект раҳбарлари ва ўзга мансабдор шахсларга қўйидаги бурчлар юкланди. (1).

а) аудитор (аудит фирмаси)га аудиторлик текширишни ўз вақтида ва тўла ўтказиш учун шароитлар яратиш, уни ўтказиш учун зарур бўлган ҳамма хужжатларни тақдим этиш, шунингдек, аудиторнинг талабига кўра оғзаки ва ёзма шаклларда изоҳ ва тушунишишларни бериш.

б) аудиторлик текшириш натижасида аниқланган бухгалтерлик ҳисобини олиб бориши ва бухгалтерлик (молия) ҳисоботини тузиш тартибининг бузилиш ҳолларини тезкор бартараф этиш.

Аудиторлик текширишни ўтказиш пайтида аниқланни лозим бўлган масалалар доирасини чеклаш мақсадида ҳар қандай харакатларни қилиш тақиқланади.

Аудиторлик текшириш ва холосани тузиш вақтида аудиторлар текширилаётган иқтисодий субъектдан, шунингдек, ҳар қандай учинчи томон, шу жумладан, уларга текширишни ўтказишни топширган давлат идораларидан, шунингдек, улар ишлаётган аудитор фирмаси эгадорлари ва раҳбарлардан мустақилдир.

Аудиторлар (аудитор фирмалари) қўйидагиларга ҳақлидирлар:

а) Ўзбекистон Республикаси норматив ҳужжатлари талабларидан, шунингдек, иқтисодий субъект билан шартноманинг конкрет шартлари ёхуд тергов идораси, прокурор, терговчи, суд ва арбитраж суди топшириғи мазмунидан келиб чиқиб аудиторлик

текширишнинг шакллари ва услубларини мустақил равишда боспаши;

б) иқтисодий субъектларда молия-хўжалик фаолияти ҳақидаги ҳужжатларни, пул суммалари, қимматли қоғозлар, моддий бойшклар нақдлигини тўла хажмда текшириш, туғилган масалалар бўйича тушунтириш ва аудиторлик текшириш учун зарур бўялан қўшимча маълумотларни олиш;

в) ёзма сўров (талабга) асосан учинчи шахслардан, шу жумладан текшириши топширган давлат идоралари кўмагидан аудиторлик текшириши амалга ошириш учун зарур бўялан алборотни олиш;

г) шартнома асосида аудиторлик текширишда иштирок этишга мустақил ёки бошқа аудитор фирмаларида ишлайдиган, шунингдек, унга мутахассисларни жалб қилиш;

д) текширилаётган иқтисодий субъект зарур хужжатларни тақдим қилмаган тақдирда, шунингдек, текшириши ўтказишни топширган давлат идоралари аудитор ва унинг оила аъзоларининг шахсий хавфсизлигини таъминламаган тақдирда (агар зарурат бўлса), аудиторлик текшириши ўтказишдан воз кечиш.

Аудиторлар (аудитор фирмалари) қуйидагиларга бурчидирлар (1).

а) аудиторлик фаолиятни амалга ошириш пайтида амалдаги қонунлар талабларига сўзсиз риоя қилиш;

б) буюртмачига дарҳол хабар бериш, қариндошлилик, мансабдорлик ёки иқтисодий алоқаларнинг борлиги сабабли, шунингдек, ушбу иқтисодий субъектда аудиторлик текшириши ўтказишга имкон берувчи лицензиянинг йўқлиги туфайли ушбу иқтисодий субъектда аудиторлик текшириши ўтказишда ўз иштирокининг мумкин эмаслиги.

Ишнинг катта кўлами ёки шартнома тузилгандан ёки топшириқ селингандан кейин юзага келган ўзга ҳолатлар муносабати билан қўшимча аудиторлар (мутахассислар)ни текширишда қатнашишга жалб қилиш зарурати ҳақида;

в) аудиторлик текширишларни малакали ўтказиш, шунингдек, ўзга аудиторлик хизматларини кўрсатиш;

г) аудиторлик текшириш давомида улар томонидан олинадиган ва тузиладиган ҳужжатларнинг бутлигини таъминлаш ва уларнинг мазмунини иқтисодий субъект эгадори (раҳбари)нинг розилигисиз ошкор қилмаслик. Қонун хужжатларида кўзда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Тергов идораси, прокурор, терговчи, суд ва арбитраж судининг топшириғига кўра ўтказиладиган аудиторлик текшириш давомида олинган маълумотлар фақат кўрсатилган идораларининг рухсатига асосан ва улар жоиз деб тан олган хажмида суд (арбитраж) судининг хукми (қарори) кучга киргунга қадар ошкор қилиниши мумкин.

Аудиторлар (аудитор фирмалари) аудит жараёнида олган маълумотларни учинчи шахсларга, бу маълумотларни

гадирилорлик фаолияти мақсадларыда фойдаланиши учун олиб берин ҳукуқига эга эмаслар.

Текширилаётган иқтисодий субъект аудитордан аудитор (фирмасидан) аудиторлик текширишни ўтказишта таалуқли қонунлар талаблари, томонларнинг ҳукуқ ва бурчлари ҳақида тутал ахборот олиш, аудитор (аудитор фирмаси) хулосаси билан танишилгандан кейин зса - аудитор (аудитор фирмаси)нинг мулоҳаза ва хулосалари асосланадиган норматив актлар ҳақида ахборот олиш ҳукуқига эга. Аудитор (аудитор фирмаси) бу ахборотни иқтисодий субъектга тақдим этишга бурчилир.

Аудиторлик текшириш қуйидагилар томонидан ўтказилиши мумкин эмас:

а) бухгалтерлик (молия) ҳисоботига амал қилиниши учун масъул бўлган текширилаётган иқтисодий субъектнинг муассислари, эгадорлари, акциядорлари, раҳбарлари ва ўзга мансабдор шахслари ҳисобланган ёхуд кўрсатилган шахслар билан яқин қариндошлиги бўлган (ота-она, эр-хотин, яқин ака-укалари, опа-сингиллари, ота-оналари ва фарзандлари) аудиторлар томонидан.

б) аудитор фирмалари томонидан,

иқтисодий субъектлар муассислари, эгадорлари, акциядорлари, кредиторлари, сугуртачилари ҳисобланган иқтисодий субъектларга нисбатан, шунингдек, бу аудитор фирмалари муассислари, эгадорлар, акциядорлар ҳисобланган иқтисодий субъектларга нисбатан,

уларнинг шўъба корхоналари, филиаллари (бўлимлари) ва ваколатхоналари ҳисобланган ёки ўз капиталида бу аудитор фирмаларининг улушига эга бўлган иқтисодий субъектларга нисбатан;

в) ушбу иқтисодий субъектлар бухгалтерлик ҳисобини тиклаш ва олиб бориш, шунингдек, молия-ҳисботини тузиш юзасидан хизматларни кўрсатган аудиторлар ва аудитор фирмалари томонидан ўтказилиши мумкин эмас.

2-боб. АУДИТОРЛИК ФАОЛИЯТИ ВА УНИ ТАРТИБГА СОЛИШ

2.1. АУДИТОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ.

Аудиторлик тафтиш натижалари кўплаб иқтисодий қарорларнинг асоси бўлиб ҳисобланиши туфайли аудит ҳамма мамлакатларда қатъий тартибга солиб борилади. Уларнинг баъзиларида (масалан, Францияда) бу жараёнга давлат аралашиб, аудитнинг норма, нормативларини ўрнатади, аудиторлар ва аудитор фирмаларини рўйхатдан ўтказади. ва улар фаолияти устидан назоратни амалга оширади. Бошқа мамлакатларда (АҚШ, Англия) бу жараён жамоат профессионал аудиторлик ташкилотлари томонидан тартибга солинади.

Барча ривожланган мамлакатларда аудиторларнинг мустақил Палаталари фаолият кўрсатиб, уларнинг асосий вазифалари аудиторлик фаолияти бўйича андозалар (стандартлар) ни ишлаб чиқиши, аудиторлар ишининг сифати устидан назоратни амалга ошириш, аттестацияни ўтказиш ва аудиторлик фаолияти билан шуғулланиш ҳукуқини берадиган ҳужжатларни бериш ҳисобланади. (бу давлатнинг фавқулотда ҳукуқи бўлмаган мамлакатларда Аудиторлар палаталари шунингдек, аудиторлар фаолияти координаторлари ролини ҳам ўйнайди, уларнинг жамиятдаги юриштуришнинг этик нормаларини белгилайди ва бу нормаларни бузган шахсларга нисбатан интизомий жазо чораларини кўради.

Халқаро даражада аудиторларнинг профессионал ташкилотлари аудиторлик фаолиятининг турли аспектларига таалуқли тавсияларни ишлаб чиқадиган. Халқаро бухгалтерлар федерацияси ёрдамида ҳамкорлик қиласди.

2.2. ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ АУДИТДАГИ АСОСИЙ ҲУҚУҚИЙ ШАКЛЛАРИ.

Ўзбекистон аудиторлик фаолияти билан шуғулланиш ҳукуқига мулк шаклидан қатъий назар жисмоний (аудиторлар) ва ҳуқуқий шахслар (аудиторлик фирмалари), шу жумладан чет эл ва чет эллик жисмоний ҳамда ҳуқуқий шахслар билан тузилган қўшма аудиторлик фирмалари эга (1).

Индивидуал тадбиркорлар — аудиторлар ва (ёки) ҳуқуқий шахслар аудиторлик фаолиятини биргаликда амалга ошириш учун тўла ширкатга бирлашишлари мумкин. Тўла ширкат ҳуқуқий шахс ҳисобланмайди ва демакки, у ёки бир молиявий ҳисботни тақдим этмайди. Индивидуал аудиторлар ва ўз мажбуриятлари бўйича ва ширкат мажбуриятлари бўйича ўз мулклари билан тўла жавогардирлар.

Аудиторлик фирмалари аудиторлик фаолиятини амалга ошириши мақсадида түзиладиган корхоналар сифатида рўйхатга олинади ва ҳар қандай ташкилий-ҳуқуқий шаклга эга бўлишлари мумкин (очик турдаги ҳиссесадорлик жамияти шакли бундан мустасно).

Аудиторлик фирмалари ўз фаолиятларини, агарда уларнинг низомий капиталида (нозомий жамғармасида) аттестацияланган аудиторлар ва тегишли улуш ва ёки лицензия олган аудитор фирмалрига тегишли улуш камида 51 фойзни ташкил этсагина амалга оширадилар.

Германия ва Францияда аудит билан шуғулланиш ҳуқуқига эга бўнсан шахснага низомий капиталнинг 75 фойз тегишли бўлган фирманига аудитор фирмаси деб аталиши мумкин. Германияда "аудиторлик фирмаси" номининг ноқонукий ишлатилиш учун жиной жавобгарлик кўзда тутилган.

Аттестациядан ўтган ва мустақил ишлашни хоҳловчи аудиторлар, шунингдек, аудиторлик фирмалари ўз фаолиятларни тадбиркорлик фаолияти субъекти сифатида давлат рўйхатидан ўтгандан, аудиторлик фаолиятини амалга оширишга лицензия олигандан ва аудиторлар ҳамда аудиторлик фирмалари давлат реестрига киритилгандан кейин бошлайдилар.

Аудиторлар ва аудиторлик фирмалари аудиторлик ва у билан боғлиқ фаолиятдан ташқари бирон бир тадбиркорлик фаолияти билан шуғуллана олмайдилар.

Аудиторлар ва аудиторлик фирмалари ўз фаолиятларини ўнналтириш ёки профессионал манфаатларини ҳимоя қилиш учун юшмалар, ассоциациялар ва бошқа бирлашмаларни тузишлари мумкин. Жамоат аудиторлик бирлашмалари аудиторлик фаолияти билан бевосита шуғулланишга ҳуқуқли эмас.

Аудиторлик фирмалари ходим сонига кўра тубдан фарқ қўлади: индивидуал тарзда ишлайдиган битта одамдан энг йирик миялатлараро ва ишбилармонлар энг йирик умумий тан олинган аудиторлик фирмалари штатида турадиган бир неча минг одамгача бўлади. Минглаб аудиторлик фирмалари мавжуд бўлган Буюк Британияда масалан, уларнинг бта энг йириклари мамлакатдаги 1000 та етакчи корхоналаридан 800 кўпроғида аудит ўтказадилар.

2.3. АТТЕСТАЦИЯ ВА ЛИЦЕНЗИЯЛАШ

Аудиторлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини олиш учун мутахассислик бўйича имтиҳонлар ўқув-методик марказлари (аудиторлар аттестацияси марказлари) да ўтказилади.

Даъвошар аттестацияга иқтисодий ёки ҳуқуқий (олий ёки ўрта маҳсус) маълумот ҳақидаги дипломга эга бўлганида, меҳнат стажининг окирги 5 йилидан камида 3 йили давомида аудитор, аудиторлик ташкилоти мутахассиси, иқтисодчи, тафтишчи, корхона

раҳбари, илмий ходим ёки иқтисодиёт ўқитувчisi сифатида ишлаганида қўйилиши мумкин.

Аттестацияга суд қарори билан муайян мансабларни эгаллаш ёки муайян соҳада ишлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган ҳолда жазо олган шахслар қўйилмайди.

Аттестацияни ўтказиш учун муайян ҳақ тўлаш белгиланган.

Квалификацион имтиҳонларни муваффақиятли топширганлар ягона намунадаги аудитор аттестациясини (шаҳодатномасини) оладилар. Агарда аудитор аттестатни олган сониядан эътиборан 2 йил давомида аудиторлик фаолиятига киришмаган бўлса, шаҳодатнома ўз кучини йўқотади.

Мустақил ишлаётган аудиторлар ва аудиторлик фирмалари аудиторлик фаолияти билан фақат амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензияни олганларидан кейингина шуғулланишлари мумкин.

Аудиторлик фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензия тегишли аризага асосан берилиб, унга қуидагилар илова қилинади (10):

а) мустақил ишловчи аудитор учун квалификацион (малака) шаҳодатнома ва давлат регистрацияси ҳақидаги гувоҳномаларнинг нусхалари;

б) аудиторлик фирмаси учун - таъсис ҳужжатлари, давлат регистрацияси ҳақидаги гувоҳномаларнинг нусхалари, аудиторлик фирмасининг раҳбарлири, уларниг ўринбосарлари ва малака шаҳодатномасига эга бўлган аудиторлар ҳақидаги маълумотлар.

Лицензиялар банк аудитини, сугурта ташкилотлари аудитини, биржалари аудитини, бюджетдан ташқари жамғармалар ва сармоя институтлари, умумий аудитни (бошқа иқтисодий субъектлар аудитини) амалга ошириш учун алоҳида берилади.

Аудиторлик фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензиялар, уларни берган идоралар томонидан бекор қилиниши мумкин:

а) лицензия берилгандан кейин уни олиш аудитор (аудиторлик фирмаси муассислари) нотўғри маълумотларни тақдим этганилиги ҳақидаги факт аниқланганда;

б) аудитор (аудиторлик фирмаси) унга берилган лицензияда кўзда тутилмаган аудиторлик фаолиятини амалга оширганда;

в) аудитор (аудиторлик фирмаси) хўжалик юритувчи субъект эгаси (раҳбарининг рухсатисиз, у аудит давомида олган маълумотларни учинчи шахсларга тақдим қилганда, қонунларда кўзлда тутилган ҳоллар бундан мустасно);

г) аудиторлик фаолияти билан шуғулланувчи шахснинг муайян мансабларни эгаллаш ёки молия-хўжалик муносабатлари соҳасида муайян фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш кўринишидаги жазоланишини назарда тутадиган суд ҳукми қонуний кучга кирганида;

а) аудитор (аудиторлик фирмаси) иқтисодий субъектда аудиторлик жиҳатидан текширишни ўтказиш имкониятини истисно қаруучи ҳолатларни атайин яширганида;

б) аудиторлик текширишлар ўтказиш ёки аудиторлик изматларни кўрсатиш бир неча бор малакасиз амалга оширилганида.

Ҳуқуқий ёки жисмоний шахс аудиторлик фаолиятини ўринатилган тартибда олиниши лозим бўлган лицензиясиз амалга оширилганда, ноқонуний фаолият натижасида олинган даромадларни мусодара қилиш ва жарима солиш кўринишда маъмурий жазога тортади.

Бундан ташқари, аудиторлик фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқили берувчи лицензияларни бериш ваколати бўлган идора кўрсатилган ҳуқуқий шахсни бартараф этиш ҳақидаги даъво билан ҳакамлик судига мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

2.4. АУДИТ СУБЪЕКТЛАРИ

Аудиторлик фаолияти амалдаги мулкнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклари ва кўринишларидан қатъий назар, қонунларга мувофиқ тузилган ҳамма иқтисодий субъектларга шу жумладан, корхоналар уларнинг бирлашмалари (уюшмалар, ассоциациялар, концернлар, соҳавий, соҳалараро, минтақавий ва бошқа бирлашмалар) ташкилотлар ва муассасалар, банк ва кредит муассасалари, юзунингдек, уларнинг ўющмалари ва акциялари, сугурта сашкилотлари, мол(товар) ва жамғарма(фонд) биржалари, сармоя, нафақа(пенсия) жамоат ва бошқалар жамғармаларга йўналтирилиши мумкин. Иқтисодий субъектларга, шунингдек, мустақил тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи фуқародар, мустақил ишлайдиган аудиторлик фирмалари ва аудиторлар киради.

Иқтисодий субъектларнинг бухгалтерлик (молия) ҳисоботи ҳар йилни фаолиятнинг куйилдаги мезонларига (кўрсаткичлар тизимига) асосан мажбурий аудиторлик текширищдан ўтиши лозими (8).

1. Иқтисодий субъектнинг ташкилий-ҳуқуқий шакли.

Очиқ турдаги ҳиссадорлик жамияти.

2. Иқтисодий субъект фаолиятининг кўриниши.

Банклар ва бошқа кредит муассасалари:

Сугурта ташкилотлари ва ўзаро сугурта жамиятлари:

Мол ва жамғарма биржалари,

сармоя институтлари (сармоя ва чекли сармоя жамғармалари, холдинг компаниялари),

бюджетдан ташқари жамғармалар (уларнинг маблағлар ҳосил бўлиш манбалари бўлиб ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг қонунларда кўзда тутилган чегирмалари ҳисобланади).

Хайрия ва бошқа (носармоя) жамғармалари (уларнинг ҳосил

үтиш манбалари бўлиб ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг кўнгил
хизматлари ҳисобланади.

фаолиятлари кўринишига қараб ҳар йили мажбурий аудиторлик
текширишидан ўтиш қонунлари кўзда тутилган бошқа иқтисодий
субъектлар.

3. Иқтисодий субъект низомий капитали (низомий жамғармаси)
инг шаклланиш манбалари (агарда низомий капитал (низомий
капитал жамғармаси) да чет эл сармоядорларига тегишли ҳисса
улади).

4. Иқтисодий субъект фаолиятининг молия кўрсаткичлари .

Иқтисодий субъектлар, улар фаолиятининг қўйидаги молия
кўрсаткичларидан ҳеч деганда биттаси бўлганда ҳар йили
мажбурий равишда аудиторлик текширишидан ўтишлари
возим(1995 йил ҳисботидан бошлаб) бутунлай давлат мулкига
(египтили субъектлар бундан мустасно).

қонунларда ўрнатилган меҳнат ҳақининг ойлик минимал
микдоридан 500 баробар ортиқ йил давомида маҳсулот (иш,
изматлар) ни реализация қилишдан олинган тушум;

қонунларда ўрнатилган меҳнат ҳақининг минимал ойлик
микдори ҳисбот йилининг охирига келиб 200 баробар ортиқ бўлган
баланс активларининг суммаси.

Қайд қилинган молия кўрсаткичларини аниқлаш учун
қонунларда ўрнатилган меҳнат ҳақининг минимал ойлик микдори
ҳисбот йили учун ўргача йиллик ҳисобида олинади.

Ҳар қандай иқтисодий субъектларни мажбурий аудиторлик
текшириш тергов идоралари, терговчи, прокурор, суд, ҳакамлар
ошибиригига кўра ўtkазилади.

2.5. ДАВЛАТ ИДОРАЛАРИНИНГ ТОПШИРИГИГА КЎРА ЭКСПЕРТИЗАЛАР ВА ТЕКШИРИШЛАР.

Ўтказишни ташкил этиш ва услубларининг ўзига хос
сусусиятлари.

2.5.1. Ўзбекистонда мажбурий аудиторлик текшириш
аудиторлари ва аудиторлик фирмалари томонидан давлат
идораларининг топширигига кўра ўтказилиши мумкин. Тергов
идораси ва терговчи прокурорнинг санкцияси бўлганидан, прокурор,
суд ва ҳакамлик суди процессуал қонунларга мувофиқ аудитор ёки
аудиторлик фирмасига кўрсатилган идраларда кўзғатилган жинонай
иш, қабул қилинган фуқаролик иши ёки ҳакамлик суди тасарруфига
тегишли иш бўлганда иқтисодий субъектни аудиторлик жиҳатидан
текшириш ҳақидаги толшириқни беришга ҳукуқлидир.

Бундай толшириқнинг мазмuni жинонай ишни қўзғатиш,
фуқаролик ишини ёки ҳакамлар суди тасарруфига тегишли ишни
қабул қилиш учун асос бўлиб хизмат қилган ҳолатларга мувофиқ
хелиши лозим. Бундай толшириқ бўйича аудиторлик текширишни

ўтказиш муддати аудитор (аудиторлик фирмаси) билан келишилган ҳолда аниқланади ва, одатда 2 ойдан ошмаслиги керак.

Аудиторлик текшириш ўтказиш ҳақида топшириқ берган давлат идоралари уни ўтказиш учун тегишли шароитларни яратишга, шунингдек, зарур бўлганда аудиторлик ва улар оила аъзоларининг шахсий хавфсизлигини таъминлашга бурчидир.

Аудиторлар розилиги билан текшириш тергов идораси, прокурор, терговчи, суд ва ҳакамлик суди томонидан белгиланган тартибда олинган (талаб қилиб олинган) молия ҳисоботи ҳуякатларига асосан ўтказилиши мумкин.

Тергов идораси, прокурор, терговчи, суд ва ҳакамлик судининг топшириғига биноан текшириш ўтказилаётган пайтда аудитор (аудиторлик фирмаси) ишига ҳақ тўлаш олдиндан, текширилажак иқтисодий субъект ҳисобига амалга оширилади.

Иқтисодий субъект, унинг синалганлиги туфайли етарли маблағларга эга бўлмаган тақдирда аудитор (аудиторлик фирмаси) ишига олдиндан ҳиён тўлаш бир ой муддатда республика бюджети маблағлари ҳисобига амалга оширилиб, кейинчалик тегишли прокурор ёки ғазналик идорасининг даъвосига асосан синган деб тан олинган иқтисодий субъект мулк ҳисобига ҳакамлик судининг қарорига асосан ундирилади.

Иқтисодий субъект етарли маблағларга эга бўла туриб, давлат идоралари топшириғига кўра ўтказилган аудитор (аудиторлик фирмаси) ўтказилган ишига олдиндан ҳақ тўлашдан воз кечса ёки бўйин товласа, шунингдек, бу иш республика бюджети маблағлари ҳисобига тўланмаган тақдирда, аудитор (аудиторлик фирмаси) ёки унинг илтимосига кўра тегишли прокурор, бузилган мулкий манфаатларни ҳимоя қилиш учун суд ёки ҳакамлик судига мурожаат қилиш мумкин.

Иқтисодий субъектни худди ўша асосларга асосан давлат идоралари топшириғига кўра такрорий аудиторлик текширишлари фақат республика бюджети маблағлари ҳисобигагина ўтказилади ва улар дастлабки текширишни ўтказган аудиторлик ёки аудиторлик фирмаси томонидан амалга оширилиши мумкин эмас.

Бундай турдаги текширишлар ўтказаётган пайтда аудитор (аудиторлик фирмаси) адлия вазирлиги тизимида эксперт муассасаларида суд-бухгалтерлик экспертизаларини амалга ошириш ҳақидаги йўриқномага амал қилиш мақсадга мувофиқdir.

Бундай мутахассисларни таълаш, улар таркибини ва уларнинг фаолиятнинг тартибини тасдиқлаш эксперт муассасасининг раҳбари томонидан амалга оширилади.

Суд-бухгалтерлик экспертизалари, уларни аудитдан ажратиб турадиган аҳамиятли ўзига хос ҳусусиятга эга. Бу ҳусусиятлардан баъзиларини кўриб чиқамиз.

Суд-бухгалтерлик экспертизалари эксперт муассасаларининг биноларида амалга оширилади. Зарурат тугилганда экспертизани

үтказнан жойи экспертиза тақдим көрсөткіштің орындағанда
холда эксперт томонидан берилганды.

Суд-бухгалтерлик экспертизасының сюйнілік деңгээлде орында-
туыш учун зарур бўлган фиктиф маълумотлар ўз келинадиган
бухгалтерлик ҳисобнинг дастлабки ва жамалама хужжатлари
ҳисобланади. Тадқиқот жараёнларида бошқа ихтисосларга эга
экспертларнинг хуносалариде айдерлауда, туажхарни чекке-
тааллуқли бөшқа мәселеңдерде бўйича ҳисобланадиган
фойдаланилими мумкин, бирорада бу маълумотлар бенчтасдан
маълумотлар сифатида тақдим қишинка за узардиган фойдаланадиган
бухгалтерлик хужжатларини тадқиқ қилиш билан боғлиқ бўлса.

Суд-бухгалтерлик экспертизасини амалга ошириш жараёнида
қуйидагиларни аниқлаш юзасидан масалалар ҳал қилинади:

- товар- моддий бойликлар, пул маблағларининг камомади ёки
ортиқчаси моддий зарар миқдори билан боғлиқ, фиктив
маълумотлар;

- товар-моддий бойликларни қабуҷ қилинадиган рутинадиган
операцияларини за ҳул маблағлариниң ҳардак сияси таъминотни
расмийлаштиришнинг тўғрилиги;

- бухгалтерлик хужжатларида хўжалик-молия операцияларининг
акс эттирилиши бухгалтерлик ҳисоби ва ҳисобот ҳамда амалдаси
норматив актлар талабларига мувофиқлиги синтариши юзасидан
ўтувчи шахсларнинг кўрсатмавари бухгалтерлик ҳисоби
маълумотларига мувофиқлиги ёки асмувофиқлиги;

- материаллар, тайёр маҳсулотлар, товарлар, пул
маблағларининг қайд қилиш, бериш ва ҳисобидан чиқаришнинг,
технологлар, товаршunosлар бошқа мутахассисларнинг
хуносаларини ҳисобга олган ҳозда аниқланадиган ҳисобга олнишадиган
маҳсулот миқдорлари ва қийматининг за ишга онек болиқ
материалларнинг ҳужжатдан асосланганлиги;

- фуқаролик суд ишлаб чиқаришга тартибида ҳал этикадиган
даъволар бўйича суммалар миқдорининг ҳужжат жиҳатдан
асосланганлиги;

- камомад ёхуд ортиқча нарса ҳосил бўлган даврда товар-
моддий бойликлар ёки пул маблағлари ҳужжатли маълумотларга
кўра зими масида ҳисобланган шахслар номидан ва ҳунарни
экспертизани амалга ошириш жараёнида риоя қилинадиган
белгиланган бухгалтерлик ҳисоби ва назорат талабларини
бажарилшигини таъминлашга бурчли шахслар;

- моддий заарнинг ҳосил бўлишига кўмак берган ёки унинг ўз
вақтида аниқланишига халақат берган бухгалтерлик ҳисоби
ва назоратни ташкил этиш, олиб бўрилдаги камчилликлар

Эксперт-бухгалтер сифатида аудитор, шукинадек, бухгалтерлик
ҳисоби ва назорати, молия, газна ва ҳисоб-китоб интизоми
талабларига риоя қилмаслик билан боғлиқ бошқа масалаларни ҳам
ҳал қилиши мумкин, агарда бунинг учун унинг маҳсус билимларини
қўллаш зарурати туғилса.

2.5.2. Эксперт-бухгалтер ва бу функцияни бажарувчи эксперт-бухгалтернинг бурч ва ҳуқуқлари.

Экспертларнинг суд экспертизаларини амалга ошириш пайтидаги процессуал ҳуқуқлари, бурчлари ва масъулияти шунингдек, экспертни хulosасини тузишдан воз кечиш, бўйин товлаш ёки била туриб нотўри хulosани тузиш учун жиноий жавобгар эканлиги ҳақида огоҳлантириш тартиби Узбекистон қонунлари билан белгиланади.

Эксперт-бухгалтер функцияларини бажарувчи аудитор қуйидагиларга амал қилишга бурчлидир.

эксперт тадқиқотлари натижаларини тўла, ҳар томонлама ва объектив баҳолаш асосида олдига қўйилган масалалар бўйича, маҳсус билимларига мувофиқ асосланган хulosса бериш.

экспертизага тақдим этилган материалларни тақдим қилиш, агарда улар қўшимча маълумотлар олишимаган ҳозда ён бўлмаганданда қўйилган масалаларнинг бир қисмини ҳал қилишга имкон берса, бунда бошқа масалаларни ҳал қилишга ишлом бермаган сабабларни хulosада келтириш,

тергов ўтказмёсттан шахснинг, терговчи, прокурор ёки суд (судья) ишнинг чақиривига кўра, у берган хulosани тушунтириш ёки тўлдириш учун келиши;

қонунда кўрсатилган асосларнинг бўлганида ўз номзодига ўзи зътироz билдириши;

экспертизани тайинлаган идоранинг рухсатисиз дастлабки текшириш (тергов) маълумотларини ошкор қилмаслик.

тадқиқ қилиш учун олинган иш материаллар бут сақчанингни тъминлаш,

экспертизанинг тайинлаган идора топширкига асосан бўлгани каби, ўз ташаббусига кўра ҳам молия-хўжалик фаолияти ва соҳасиде ҳуқуқбузарликларни содир қилиш ва яширишга кўмаклашувчи ҳолатларни аниқлаш, агарда бунинг учун бухгалтерияга оид билимлардан фойдаланишини талаб қиладиган зарур маълумотлар бўлса.

Аудиторнинг эксперт-бухгалтер сифатидаги ҳуқуқлари:

- суд - бухгалтерлик экспертиза мавзусига тааллуқли иш материаллари билан танишиш;

хulosани тузиш учун керакли бўлган қўшимча материаллар (дастлабки маълумотлар)ни тақдим қилиниши ҳақида штимосномалар билан мурожаат этиш;

терговчи амалга оширувчи шахс, терговчи, прокурор, суд (судья) ва рухсатига асосан сўроқ ва бошқа тергов ва суд ҳаракатларини амалга ошириш пайтида ҳозир бўлиш, суд-бухгалтерлик экспертизаси мавзусига тааллуқли саволлар билан сўроқ қилинувчиларга мурожаат этиш;

хulosада экспертили тадқиқот давомида ўрнатилган иш учун аҳамиятли бўлган ва улар хусусида унга саволлар берилмаган

ҳолатларни күрсатиш;

Судга, унинг суд йиғилишида иштирок этиш муддатини суд-бухгалтерлик экспертизаси мавзусига алоқаси бўлган ҳолатларни тадқиқ қилиш учун керакли вақт билан чекланган чеклаш ҳақида илтимоснома билан мурожаат этиш,

қонунда белгиланган тартибда терловни амалга ошираётган шахс, прокурор, суд,(судья) нинг харакатлари ёки қарорларидан, агарда улар эксперт ҳукуқларини ёки қонуний маидаатларини бузса, норозилик билдириб, шикоят аризаси бериш.

эксперт-бухгалтер шунингдек, ўз бурчларини бажарганлик учун тақдирланиш ҳукуқига эга.

Бу функцияни бажарувчи эксперт-бухгалтер ва аудитор:

-эксперт муассасаси (структураси бўлинима) раҳбариятининг ёзма кўрсатмасиз экспертизани амалга ошириш учун қабул қилиш:

экспертизани тайинлаш ҳақидаги қарор (ажрим) да «ўрсатилмаган ва тадқиқот объектлари бўлмаган иш материалларини тадқиқ қилиш»:

қонунда ўрнатилган тартибда унга тақдим этилмаган маълумотларни мустақил равишда тўплаш ва улдан фойдаланиш.

шахслар ҳаракатларини ҳукуқий жиҳатдан баҳолашга тааллуқли масалаларни, шунингдек, унинг ваколатлари доирасидан чиқадиган бошқа масалаларни ҳал қилиш,

тафтни амалга ошириш, инвентаризацияда қатнашиш, у ишлабдан (ишлаётган) муассасалар, корхоналар, ташкилотлар

хужожатларни тадқиқ қилиш билан боғлиқ экспертизани амалга ошириш:

унга топширилган экспертизани амалга оширишга бошқа шахсларни жалб қилиш,

хизмат хонасидан ташқарида экспертизани амалга ошираётган жиноий ёки фуқаролик иши, материалларини сақлаш ҳукуқига эга олас.

2.6. АУДИТОРНИНГ ҲУКУҚИЙ ВА ПРОФЕССИОНАЛ ЖАВОБГАРЛИГИ

Аудиторнинг моддий жавобгарлиги

Аудиторлик фаолиятининг қоидаларида текшириш сифатсиз ўтказилган тақдирда аудитор ва аудиторлик фирмаларининг оширилган моддий жавобгарлиги кўзда тутилган.

Аудиторлик фаолиятини амалга ошириш учун лицензияни берган идора манфаатдор иқтисодий субъектнинг аризасига кўра шунингдек ўзининг ташабbusи ёки прокурорнинг тақлифига асосан манфаатдор иқтисодий субъект маблағлари ҳисобига ёхуд республика бюджет маблағлари ҳисобига тегишли равишда амалга

оширишдаги аудиторлик хulosаси сифатининг текширилишини тайинлаш мумкин.

Давлат ёки иқтисодий субъектга заарар келтирган малакасиз ўтказилган аудиторлик текшириш аниқланган тақдирда аудитор (аудиторлик фирмаси) дан, лицензияни берган идорага даъвога қилинган даъвога кўра суд ёки ҳакамлик судининг қарорига асосан.

кўрилган зиён тўла ҳажмда;

қайта текширишини ўтказишга кетадиган сарф-харажатлар, республика бюджети даромади ҳисобига ўтказиладиган жарима ундирилади.

Кўрсатилган даъволар бўйича ишларни кўриб чиқишида ушбу аудитор(аудитор фирмаси)га текширишни топшириш ҳақидаги қарорни аввали қабул қилган судъялар иштирок этишлари мумкин эмас.

Бироқ, аудиторларнинг жавобгарлиги нафақат аудиторлик фаолиятининг қондалари, балки, умуман, амалдаги қонунлар билан хусусан, "Аудиторлик фаолияти тўғрисида" ги Қонун билан белгиланади.

Аудитор ва аудиторлик фирмаси аудиторлик текширувлари ўтказиш чоғида ушбу Қонуннинг ва Ўзбекистон Республикаси бошқа қонун ҳужжатларининг қондаларини бузганлик учун:

Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ мулкий ва маъмурӣ жавобгарликка:

Лицензия берган идоранинг қарорига мувофиқ аудиторлик фаолияти билан шуғулланиш ҳукуқини берувчи лицензияни амалга қилинишини тўхтатишгача ёки бундай лицензиядан маҳрум этишгача бўлган интизомий жавобгарликка тортилади.

Аудитор жавобгарлигини шартли равишда тўртта қисмга ажратиш мумкин, мижоз олдидаги жавобгарлик, учинчи шахслар олдидаги фуқаролик қонунчилиги асосида жавобгарлик (умумий ҳукуққа мувофиқ ва қабул қилинган қонуний ҳужжатлар асосида)

жиной жавобгарлик ва маҳфийликка риоя қилиш билан боғлиқ жавобгарлик.

Мижоз олдидаги жаобгарлик

Аудиторни мижоз олдидаги жавобгарликка жалб этишнинг энг умумий асослари-унинг шартнома шартларини бузиш ва хизматларни кўрсатадиган пайтда йўл қўйилган бепарволик билан боғлиқ фуқаролик қонунчилигини бузиш.

Бу ҳолда аудитор томонидан талаб қилинадиган пухталик ва бетартибликнинг савиаси тегищлича бўлмаганингизда айланаш принципиал масала ҳисобланади. Аудиторнинг ҳар қандай аҳамиятли хатоси ёки янгилаш муроҳазаси, у нотўғрилигини исбот қилиш лозим бўлган ишдаги пала-партиишик презумпциясини вужудга келтиради. Аудитор умумий қабул қилинган аудиторлик андозалари (стандартлари) га мувофиқ ўтказиш кўп ҳолларда

либсизликнинг исботи ҳисобланади.

Аудитнинг пухталик даражасини аниқлаш аудитор бошқа хизматларни кўрсатган тақдирда янада мураккаб бўлиб қолади, иегаки уларни баҳолаш учун муайян мезонлар мавжуд эмас.

Бу ҳолларда аудиторлик фирмалари ҳимоянинг бир қанча усулларини ишлатадилар. Биринчидан, аудитор мижоз олдида шартнома кўрсатилмаган мажбуриятларга эга эмаслигини юзасидан исботни келтиради. Шу жиҳатидан кўрсатилажак хизматлари хусусияти уларнинг давомийлиги ва қиймати шартномада аниқравшан кўрсатилиши муҳимдир.

Иккинчидан, аудитор текшириш умум қабул қилинган аудиторлик андозалари (стандартлари) га мувофиқ ўтказилганинги исботлаши лозим-бундай ҳолда ҳатто хатолар аниқланган пайтда ҳам аудитор бунинг учун жавоб бермасиги мумкин.

Ва, ниҳоят, агарда суд жараёни зиён кўрганнинг эҳтиётсиэлиги туфайли заарар келтирган ҳолларда қўзғатилган бўлса, аудитор жараённи юритиш учун барча имкониятларга эга бўлади, агарда у аввали мижозни ёзма шаклда ҳисоб тизимида у ёки бу ўзгаришишнинг зарурлиги ҳақида хабардор қўлган ёки унга у ёки бу аудитор ёзма шаклда мижозга ички назорат тизимининг такомиллашмаганинги ҳақидаги хабар берган бўлса, унда мижозда кейинчалик ўғрилик бўлган тақдирда, бу билан боғлиқ зиённи қоплаш амалда талаб қилиш мумкин бўлмай қолади.

Фуқаролик қонунчилигида мижозларнинг аудиторлик фирмаларига нисбатан даъволарни қўзғатишнинг потенциал имкониятини кўзда тутадиган қатор моддалар, хусусан, шартнома муноса батларини тартибга солувчи моддалар мавжуд.

Учинчи шахслар олдидаги жавобгарлик

Аудиторнинг учунчи томонлар олдидаги умумий ҳукуқ асосида жавоб берган ҳолларда аудиторни ҳимоя қилиш кўрсатиладиган хизматлар сифатини исбот қилиш асосида (уларнинг умум қабул қилинган андозаларга мослиги) курилади, бироқ буни кўп ҳолларида судда исбот қилиш қийин бўлади. Ҳимоя сифатида учинчи томоннинг шартномага алоқаси йўқлигини ҳам келтириш мумкин, бироқ бундан фойдаланиш ҳам ҳар доим мумкин бўлавермайди.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги учинчи томонларнинг аудиторлик фирмаларига нисбатан даъво қўзғатиш учун асос беради, хусусан, заарар, зиён келтириш, заарарни қоплаш билан боғлиқ бўлган қонун моддалари бунга асос бўла олади.

Жиноий жавобгарлик

Ўзбекистон суд амалиётида аудиторнинг жиноий жавобгарликка торттилиш ҳодисаси ҳозирча қайд қилинмаган.

Ўзбекистон Республикасининг "Аудиторлик фаолияти

тўғрисида"ги Қонунида аудитор (аудитор фирмаси)ни тегималла ҳолларда жиной жавобгарликка тортиш кўзда тутилмайди.

Сир сақлаш билан боғлиқ бўлган жавобгарлик

Махфийликка амал қилиш масаласи кўп вазиятларда зид ва бир хил маъноли бўлмайди деб ҳисобланади.

Ўзбекистонда ушбу муаммони бошқариш маълум даражада Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг тегишли қарори билан таъминланади, бироқ умуман олганда аудиторларнинг махфийликка амал қилиниши учун жавобгарлиги ҳақидаги масала, жавобгарликнинг бошқа турлари ҳақидаги масалалар каби ҳал этилмаган.

2.7. ЎЗБЕКИСТОНДА АУДИТОРЛИК ФАОЛИЯТИ

Аудит - муайян ваколатлар берилган шахслар аудиторлар (аудиторлик фирмаси) томонидан хўжалик юритаётган субъектларнинг молиявий ҳисобланган тўғрилигини, улар амалга оширган молиявий ва хўжалик операциялари Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ҳамда бошқа меъёрий ҳужжатларига қай даражада мувофиқлигини, шунингдек, мукаммаллиги ва асослилигини, бухгалтерия ҳисоб-китоби ва бошқа молиявий ҳисобот юритишга доир талабларга қай даражада монандлигини текшириш мақсадида ўtkaziladigan molija ҳужжatlarining ekspertizasi va taҳlliidir. Аудит шунингдек, консалтингни - мижоз билан шартнома асосида хизматлар кўрсатишни ўз ичига олади.

Аудиторлик фаолияти маҳсус ваколат берилган давлат идоралари томонидан хўжалик субъектлари фаолияти устидан назорат қилишининг ўрнини босмайди.

Ўзбекистонда аудиторлик фаолияти билан боғлиқ муносабатлар "Ўзбекистон Республикасидаги Корхоналар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, "Аудиторлик фаолияти тўғрисида"ги Қонуни ва бошқа ҳужжатлари билан тартибга солинади.

3-боб. АУДИТ МЕТОДОЛОГИЯСИ ВА АУДИТОРЛИК АНДОЗАЛАРИ (СТАНДАРТЛАРИ)

3.1. АУДИТ АНДОЗАЛАРИНИНГ МАҚСАДЛАРИ ВА АСОСИЙ ПРИНЦИПЛАРИ.

Аудиторлик андозалари аудитнинг сифати ва ишончлигига ўлган норматив талабларни белгиловчи ва аудитор текшириш натижалари кафолатларининг (уларга риоя қилинган ҳолда) муаяйн даражасини таъминловчи ягона асосий талабларни шакллантиради. Ықтиқодий шароитларниң ўзгариши билан аудиторлик андозалари молия ҳисботи фойдаланувчиларниң эҳтиёжларини максимал даражада қондириши учун вақт-вақти билан қайта кўриб чиқиши ҳизим.

Аудиторлик андозалари асосида аудиторликни тайёрлаш учун ўқув дастурлари, шунингдек, аудиторлик фаолияти билан шугулланиш ҳукуқини олиш учун имтиҳонларни ўтказиш учун ягона талаблар шаклланади.

Аудиторлик андозалари судда ўтказилган аудитнинг сифатини исботлаш учун ва аудиторларниң жавобгарлик чорасини аниқлаш учун асос бўлиб хизмат қиласди.

Андозалар аудит ўтказишга умумий ёндашувни, аудиторлик текшириш миқёсини, аудиторлар ҳисботлари кўринишларини методология масалаларини, шунингдек, аудит ўтказиладиган шароитлардан қатъий назар, бу қасб ҳамма вакиллари риоя қилишлари лозим бўлган асосий принципларни белгилайди. Ўз амалиётида андозага риоя қилмаган аудитор бунинг сабабини тушунтириб беришта тайёр бўлиши керак.

Стандартларнинг аҳамияти қўйидагилардан иборат, улар:

- аудиторлик текширишнинг юқори сифатини таъминлайди;
- аудиторлик амалиётига янги илмий ютуқларнинг жорий этилишига кўмаклашади;
- фойдаланувчиларга аудиторлик текшириш жараёнини тушунишга ёрдам беради,
- қасб ҳақида жамоат тасаввурини ҳосил қиласди,
- давлат томонидан амалга ошириладиган назоратни бартараф этади,
- аудиторга мижоз билан музокараларни олиб борища ёрдам беради,
- аудиторлик жараёнини айрим элементларининг алоқасини таъминлайди.

Ўзаро мишлий корпорацияларнинг ривожланиш интеграцияси ва аудиторлик фирмаларининг йирик ҳалқаро гуруҳларга айланиши билан аудитни ҳалқаро миқёсда унификациялаш зарурати туғилди. Аудит соҳасидаги муаммолар амалда бутун дунёда бир хилдир.

Шуның учун аудитнинг навбатдаги муаммосини ұал қилинаётган
үәйтіл бүтінлекке мөмкін болады. Аудитор көзінде оның
аудиторлық көзінде оның мөмкін болады.

Аудиторлардың, уларға аудитни ўтказиш пайтида амал қызметтің яратыш Ўзбекистон Республикасынан ҳам, унинг ўзига хос хисусиятларини ҳамда халқаро тажрибаны ҳисобга олған ҳояда зарур бўлиб қолмокда.

Професионал галабжарни халқаро даражада ишлаб чиқиши билди бир неча ташкилотлар, шу жумладан, 1977 йылда ташкил этилган. Бухгалтерларнинг халқаро федерацияси шуғулланади.

Бұттаңкілод дөиразсаңда аудиторлық әндозалары билан доимий қызығылттық жүйелерде анықталған фасолият күрсатувиши Аудиторлық амалиеттер бүйінші халқаро жомитет шуғулланады. Бұл жомитеттегі аудиторлық аудит үтказылышынан кейін әндозалары иккінші мәдениеттегі хұзда тутады:

професионализм даражаси умумжаҳон даражасидан паст бўйтак мамлекатларда касбнинг ривожланишига кўмаклашиш ва тадқиқори маъқидати аудитора бўяланган ёндашувни иложи борича муроҷаотлантириши.

Мисимлек жаңарда (масалан, Австралия, Бразилия, Канада, Францияда) Халқаро аңдозалардан худди шундай ўз күнжатынан мәнлаб чиқып учун база сифатида фойдаланилади, ўз көзінде көрүп да үшіншілік мүшкеменікка қарор қылған мамлакаттарда да (США, Германия, Франция, Италия, Швейцария) Халқаро мисимлек жаңарда көбүр көрүнчиди мүмкін.

ХІРУРГІЧТИК АНДОЗАЛАРИ

андозалари таркибида ҳамроҳ хизматларни кўрсатиш бўйича (4.).

Ҳар бир андозанинг мазмуни асосий ва вазифасини кўриб чиқамиз,

1. Молия ҳисоботларини текширишининг мақсадлари ва ҳажми

Андоза корхонанинг мустақил аудитор томонидан ўтказиладиган молия ҳисоботлари текширувининг умумий мақсадлари ва ҳажмини, шунингдек, бошқарувчilarнинг (раҳбариятнинг) молия ҳисоблари учун жавобгарлигини белгилайди.

2. Аудитни ўтказишга розилик ҳақидаги хат

Аудитор томонидан мижозга юборилажак аудитни ўтказишга розилик ҳақидаги хат аудиторнинг қилинган тақлифга розилик берганлигининг ҳужжатли тасдиғи бўлиб хизмат қиласди, аудитор ўз устига қабул қилаётган иш ҳажми ва жавобгарлик чорасини, шунингдек, ҳисобот шаклини аниқлайди.

3. Аудитни ўтказишнинг асосий принциплари

Андоза, аудитни ўтказиш пайтида аудитор амал қилиши лозим бўлган асосий принципларни санаб ўтади: виждонлилик, холислик ва пухта билимлилик, бошқа аудиторлар ишининг натижаларидан фойдаланиш,

ҳужжатлаштириш, режалаштириш, аудиторлик маълумотларини олиш, ҳисобга олиш ва ички назорат тизимини текшириш, қилинган хulosаларни текшириш ва хulosани тузиш.

Аудитни ўтказишнинг Халқаро андозалари ўзгарганида (такомиллашганида) бу асосий принциплар доимий бўлиб қолади.

4. Режалаштириш

Андоза молия ҳисоботи аудитни бўлгани каби, ўзга молия ахборотини ҳам режалаштириш жараёнини кўриб чиқади, режалатириш жараёнининг ҳал қилувчи элементларини аниқлайди ва аудитни тайёрлаш пайтида кўриб чиқилиши лозим бўлган масалаларни амалий мисолларидан иборатдир.

5. Бошқа аудиторлар ишининг натижаларидан фойдаланиш
Андоза мустақил аудитор томонидан корхона ҳисоботига киритилган битта ёки бир қанча бўлинмалар, филиаллар, шульба корхоналар ёки уюшган компанияларнинг молия ҳисобига алоқаси бўлган бошқа мустақил аудиторнинг иши натижалари юзасидан аудиторлик хulosасини тайёрлаш учун фойдаланилган ҳолларда. Бошқа аудитор фаолияти натижаларидан фойдаланиш бўлган аудитор ҳисобга олиш керак бўлган аспектларнинг тавсифи келтирилади.

6. Аудитни ўтказиш муносабати билан қўлланиладиган бухгалтерлик ҳисобчи ва ички назоратнинг тегишли воситалари тизимини ўрганиш ва баҳолаш

Андозада ҳисобга олиш тизими, ички назорат, шунингдек, ёки назоратни ўрнатиш ва баҳолаш учун белгиланган аудиторлик процедураларини элементлари, вазифалари ва чеклари кўриб чиқилади.

7. Аудит сифатининг назорати

Сифат назорати аудитор касбига бўлган юксак талабларни қабаб қолиш учун анча аҳамиятга эга.

Андоза алоҳида текширишнинг назорати ва аудиторлик фирмасида қабул қилинган назоратнинг умумий сифати ўртасидаги зарҳни ўтказади. Назоратнинг бу икки кўринишни ўртасидаги ўзаро боғлиқлик мавжудлигини таи олиш сифатини умумий назорати алоҳида аудитлар устидан назоратни тўлдириши, бироқ унинг ўрхани босмаслигини назарда тутади. Стандартда аудиторлик фаолиятини асосий қондапарига мувофиқликни таъминлаш мақсадида алоҳида текширишларни ўтказиш учун аудиторнинг ўз функцияларини ёрдамчиларга бериш жараёни устидан назоратни келгизга ошириш масалаларига тўхтаб ўтилган, шунингдек, аудиторлик фирмасига унинг иши сифатини назорат қилиш юзасидан смалий тавсиялар берилган.

Андоза иловасида сифат назорати процедураларидан мисоллар келтирилган.

8. Аудит маълумотлари

Аудит маълумотлари деганда молия ҳисоботи ҳақидаги аудиторлик хulosаси асосланадиган хulosаларни тайёрлаш пайтида у оладиган маълумотлар тушунилади.

Андоза аудит маълумотларининг табиати ва манбаларини, шунингдек, бу маълумотларнинг етарлилиги ва яроқли ҳамда улар олинган усувлар масалаларини ҳам кўриб чиқади.

9. Ҳужжатлар.

Андозада иш билан боғлик ҳужжатларнинг намунали шакллар да мазмуни ҳақидаги маълумотлар, шунингдек, аудитор томонидан тузиладиган ёки олинадиган иш ҳужжатларининг конкрет мисоллар келтирилган. Шунингдек, иш ҳужжатларининг мансублик ва сюзлаш масалалари ҳам кўриб чиқилади.

10. Ички аудитор ишининг натижаларидан фойдаланиш

Ички аудит корхонадаги ички аудит элементидан иборат бўлиб, корхона доирасида маҳсус тайёрланган ходимлар томонидан шаклга оширилади. Ички аудиторнинг вазифаси- ички назоратнинг ишлаб чиқариш ва механизмларини қўллаш сифатини баҳолаш. Ички аудитор фаолияти натижаларининг катта қисми мустақил аудитор томонидан молия ахборотини таҳлил қилиш пайтида фойдаланиши мумкин.

Андозада мустақил аудитор томонидан ички аудитор ишини баҳолаш пайтида эътиборга олинишни лозим бўлган процедуралар келтирилган.

11. Алдаш ва хато

Андоза "алдаш" ва "хато" тушунчаларини аниқлайди ва алдаш ва хатонинг олдини олиш учун корхона раҳбариятини жавобгар эканлигини ўрнатади. Аудитор аудитни алдаш ёки хато натижасида юзага келган моддий жиҳатдан аҳамиятли янглишлар (бузуб

ролатылардын аниқлашынг жуайын аныкчылана ҳисобга олған
йилда режалаштириши лозим. Алдаш ёки хатодан гувохлик берувчи
мәдениеттеги тұлумоттар олинган тақдирда аудиторнинг ҳатты-харакаттары
клиф этилган.

Андоза иловасида алдаш ёки хато таваккалчылыгини
кирадиган ҳолаттар ёки вазиятлардан мисоллар көлтирилген.

12. Таҳлилий текшириш

Андозада таҳлилий текшириш процедуралерининг тавсифи ва
шарниң вазифалари ҳамда үтказиш вақтига таалтуқлы тавсиялар
шунингдек, аудитни бажарыш давомида бу процедуралерге қай
шыражада сұяниш керак эканлиги юзасидан тавсиялар тақдим
етилған. Шунингдек, аудитор томонидан ғайриоддий оғишлар
тақдидаги фактларни ўрганиш масалалари күриб чиқылади.

13. Аудиторнинг молия ҳисоботлары бүйіча холосаси

Стандарт корхона молиявий ҳисоботыннан мустақил текшируви
материаллари бүйіча аудитор холосасиининг шакли ва мазмунига
доир тавсияларни беради, әзітиrozсиз холосанынг жоиз аниқ таърифи
на әзітиrozсиз холосадан фарқылы холоса қилиниши мүмкін бўлған
ҳолатларни кўриб чиқади. Иловада аудиторнинг әзітиrozсиз, изоҳлар
билин тузилған ва салбий холосалардан намуналар, шунингдек,
холосани беришни рад этишдан мисол көлтирилған.

14. Текшириб чиқилған молиявий ҳисоботларни ўз ичига олган хужжатлардаги ўзга ахборот

Стандарт "ўзга ахборот" тушунчасини аудиторнинг тегишли
холосаси билан биргаликда корхонанинг текширилажак молиявий
ҳисоботларини ўз ичига олган хужжатта киритилған молиявий каби,
номолиявий ахборот сифатида аниқлаб беради. Одатда бундай
хужжат корхона томонидан йилда бир марта чиқарилади ва кўп
ҳолларда "йилик ҳисобот" деб юритилади. Қатор ҳолларда аудитор
қонунига асосан ўзга ахборотдан хабар қилиб туришга бурчли,
бошқа ҳолларда бундай бурч кўзда тутилмайди. Стандарт аудитор
хабардор қилишга бурчли бўлмаган унинг ўзга ахборот таҳлилини,
шунингдек, у ҳар қандай аҳамияттан номувофиқни ёхуд ўзга
ахборотларнинг анча бузуб кўрсатилишини аниқлаган тақдирда,
унинг қилған ҳаракатларини кўриб чиқади.

15. Аудитни маълумотларга электрон ишлов беришни қўллаш шароитларида үтказиш

Стандартда маълумотларга электрон ишлов беришни қўллаш
шароитларида аудитни үтказган тақдирда "аудитни үтказишнинг
асосий принциплари" З-стандартга мувофиқ келиши лозим бўлған
қўшимча процедуралердан фойдаланиш юзасидан тавсиялар
берилған. Аудиторни тайёрлаш ва унинг малакасига бўлған
талаблар, шунингдек, бу ишни ёрдамчиларига топшираётган ёки
бошқа аудиторлар фаолияти натижаларидан фойдаланған пайтда у
риоя қилиши зарур бўлған шартлар көлтирилған.

16. Аудитнинг компьютер усуллари

Стандарт аудитнинг компьютер услубларидаи фойдаланиш, айниқса дастурли (программа) таъминлаш ва текширишга оид маълумотларга нисбатан фойдаланиш бўйича тавсияларни ўз ичига олади. Аудитнинг компьютер услубларидан фойдаланишининг жоиз ҳоллари ва асосий босқичлари, уларни қўллаш ҳақидаги масалани ҳал қилишда ҳисобга олиш керак бўлган омиллар, шунингдек, аудитнинг компьютер услубларидан кичик корхонлар шароитларида фойдаланиш кўриб чиқилган.

17. Манфаатдор томонлар

Стандарт аудитни ўтказиш учун зарур ва етарли бўлган манфаатдор томонларнинг мавжудлигига ва улар билан ўтказилажак операцияларга нисбатан маълумотларни олиш процедуранари келтирилган. Стандарт "Манфаатдор томон ҳақидаги ахборотни фош этиш" 24 - Халқаро бухгалтер стандартида баён этилган ахборотнинг фош этилишини аниқлаш ва унга бўлган талабдан келиб чиқади ва аудиторга корхона раҳбарияти томонидан манфаатдор томонлар билан алоқа ва ўзаро операциялар ҳақидаги ёлғон ахборотнинг тақдим қилиниш фактини ўрнатишга ёрдам берадиган тавсияларни ўз ичига олади.

18. Эксперт ишидан фойдаланиш

Стандарт мижоз ёки аудитор томонидан эксперт (мутахассис хизматларидаи фойдаланиш ҳолларига тааллуқли тавсияларни келтиради. Бу каби вазиятлардан мисоллар, шунингдек, экспертнинг малакаси, билим даражаси ва холислигига оид тавсиялар келтирилган. Стандарт аудитор эксперт билан алоқаларни ўрнатиш ва қўллаш пайтида ҳисобга олиш лозим бўлган ҳолларни аниқлайди ва эксперт фаолиятини баҳолашга тааллуқли конкрет таклифларни таклиф этади.

19. Аудиторлик танлаш

Стандартда аудиторлик танлашни тузиш ва танлаб олиш жараёнида ва аудит процедуралари натижаларини баҳолашда аудитор ҳисобига олиш лозим бўлган омиллар санаб ўтилган. Стандарт танлашнинг ҳам статистик, ҳам ностатистик услубларига тааллуқли бўлиб, танлаш таваккалчилиги, сертификация, хатоларни танлаб олиш ва истиқболини белгилаш услублари каби масалалар бўйича асосий амалий тавсияларни таклиф этади.

20. Маълумотларга электрон ишлов беришдан фойдаланишининг тегишли ҳисоб (учет) тузилишини ҳамда ички назоратнинг тегишли воситаларини ўрганиш ва баҳолашга таъсири

Стандарт маълумотларга электрон ишлов беришни қўллаш шароитида ички назорат ҳисоби тизими ва механизmlарини ўрганиш ва баҳолашга бағишлиланган ва 6- "Аудитни ўтказиш муносабати билан қўлланилажак бухалтерлик ҳисоби тизими ва ички назоратнинг тегишли воситаларини ўрганиш ва баҳолаш ва

15- "Аудитни маълумотларга электрон ишлов бериш қўлланиладиган шароитларида ўтказиш стандартларида баён этилган тавсияларга қўшимча бўлиб хизмат қиласи.

Стандарт маълумотларга электронга ишлов беришни қўлланашароитларида умумий характеристикаларни, шу жумладан, ҳисоб на ички назорат тизимининг тузилиши ва структурасига ишлов бериш хусусиятига, қурилиш ва процедура аспектларида тъсири туви омилларни ўз ичига олади, шунингдек, маълумотларга электрон ишлов бериш (МЭИ) нинг бухгалтерлик амалиётида қўллашнинг конкрет механизмлари ўртасида айришни ўтказади ва улар ўртасидаги ўзаро алоқани тушунтиради. Стандартда, шунингдек, МЭИни қўллаш шароитларида ишловчи аудиторга текширувни ва дастлабки баҳолашни ўтказиш билан, мосликини текшириш ва ҳисоб ҳамда ички назоратнинг тегишли воситалари тизимини якунловчи баҳолашни ўтказиш билан боғлиқ процедураларга оид тавсиялар келтирилган.

Текширилажак корхона раҳбариятини МЭИни қўллаган ҳолда ички назоратнинг бўш томонларидан ва маълумотларнинг ҳимоя қилинганилик даражасига уларга ишлов беришининг тўхтовсизлигига салбий тъсири кўрсатувчи камчиликлардан хабардор қилиш ирурати ҳақида эслатиб ўтилади.

20- "МЭИдан фойдаланишнинг ҳисоб ва ички назоратнинг тегишли воситаларини ўрганиш ва баҳолашга тъсири" га қўшимча қилиб МЭИни қўллаш шароитларида аудитни ўтказиш ҳақидағи шизом - автономни компьютерлар ишлаб чиқилган.

Бу Низом аудитор учун аҳамиятли бўлган молиявий ахборотга ишлов беришда компьютердан фойдаланиладиган корхонада аудитни ўтказиш пайтида 20-стандарт амалий қўллашда аудиторга қўмак бериш учун белгиланган.

21. Аудитор хulosаси вақтини кўрсатиш. Баланс имзолангандан кейинги воқеалар. Молиявий ҳисоботлар эълон қилингандан кейин фактларни аниқлаш.

Стандартда молиявий ҳисоботлар эълон қилингандан сўнг у ёки бу фактлар аниқланган тақдирда, баланс имзолангандан кундан кейин содир бўлган кейинги аҳамиятли воқеаларга нисбатан аудиторнинг ҳисбулияти ва аудитор хulosасининг вақтини кўрсатиш юзасидан тавсиялар келтирилган.

Стандарт кейинги воқеалар аниқлаш учун аудитор кўриши позим бўлган чораларни, аудиторнинг, аудитор хulosасидан кейин, тироқ молиявий ҳисоботларнинг эълон қилинишигача содир бўлган воқеаларга муносабати бўйича шунингдек, молиявий ҳисоботларнинг эълон қилинганидан сўнг у ёки бу фактлар аниқланган тақдирда унинг ҳаракатлари санаб ўтилган. Иловада аудиторнинг қайта кўриб чиқилган молиявий ҳисоботлар бўйича хulosасидан мисол келтирилган.

22. Раҳбариятнинг изоҳлари

Стандарт раҳбариятнинг изоҳларидан аудит маълумотлари ва процедураларни баҳолаш ва хужжатлаштириш учун қўлланиладиган процедуралар, шунингдек, раҳбариятдан ёзма изоҳлар олиш лозим бўлган ҳолатлар сифатида фойдаланиш юзасидан тавсияларни ўз ичига олади. Шу нарса кўрсатиб ўтилганки, изоҳлар молия ҳисботларининг моддий жиҳатдан аҳамиятли аспектларига тааллуқли бўлган тақдирда, аудитор тасдиқловчи маълумотларига ҳам қидириб топниши, изоҳларникг асосланганлиги ва аудитнинг бошқа маълумотларига ҳамда ўзга изоҳларга мувофиқлиги борасидаги изоҳларни баҳолаши ва улар муаллифи хабардорлигининг жоиз даражасини аниқлаши керак. Стандарт раҳбариятдан ёзма изоҳларни олиш шартларини ва раҳбарият зътиборга молик масалалар бўйича маълумотларни бериш ёки тасдиқлашни рад этган тақдирда аудиторнинг ҳаракатларини қараб чиқади.

23. Амал қилувчи корхоналар

Стандартда амалдаги корхонани молия ҳисботини тузиш учун асос сифатида қўйилган изчиллиги шубҳа остида қолганда, аудиторнинг ўз бурчларини бажариши юзасидан тавсиялар келтирилган. Корхона амал қилувчилар тоифасига киритиш ҳақидаги қўйиш фақатгина бунинг акси тўғрисидаги гувоҳ берувчи аҳборотнинг йўқлигидагина қабул қилиниши таъкидланган. Стандарт корхонани амал қилувчилар тоифасига киритиш шубҳа остига олишга хизмат қиладиган аломатларни санаб ўтади, бундай гумон вужудга келган тақдирда аудит маълумотларини тўшишниң шартларини келтиради ва зарур маълумотларни олиш мақсадида бажарилиши мумкин бўлган процедураларни тавсифлайди. Бундан ташқари, стандарт шу каби ҳолатларда аудиторлик ҳисбот шаклини ўрнатади.

24. Аудиторнинг маҳсус ҳисботлари

Стандарт "Аудиторнинг молиявий ҳисботлар бўйича холосаси" 13-стандартга қарашли бўлмаган, яъни: (а) ҳисбнинг умумий принципларига номувофиқ ҳолда тузиладиган молиявий ҳисботларга; (в) муайян ҳисоб рақамлари, ҳисоб рақамлари элементлари ёки молиявий ҳисбот моддаларига; (с) контрактнинг маҳсус шартларига; (д) молиявий ҳисбот маълумотларига тааллуқли аудитор ҳисботларини тузиш бўйича тавсияларни ўз ичига олади. Иловада маҳсус белгиланган аудитор ҳисботларидан мисоллар келтирилган.

25. Аҳамиятлилик ва аудиторлик таваккалчиллиги

Стандарт "аҳамиятлилик" ва аудиторлик таваккалчиллиги" тушунчаларини, улар ўткасидаги алоқаларни ва режалалтириш, аудитни ўтказиш ҳамда бажарилган процедуралар натижаларини баҳолаш жараёнида аудитор томонидан (4) амалий жиҳатдан қўллашни белгилайди.

Аҳамиятлилик ҳисоботни бураба кўрсетишнинг ўлчами – характери сифатида, шу жумладан, алоҳида ёки қўшилган (умумий) молиявий ҳисобот сифатида белгиланиб, бунинг натижасида турлиларда ҳолатларда нотўғри холосазар чиқарилиши ёки нотўғри қарашу ўзбул қилиниши мумкин.

Аудиторлик таваккалчилиги, моддий жиҳатдан анча бузиб кўрсатилишига учраган молия ахбороти ҳақидаги аудитор томонидан нотўғри холосанинг тузилиши имкон туғилади. Аудиторлик таваккалчилиги молия ҳисоботи даражасидан мунингдек, алоҳида ҳисоб рақамлари ва мумланалар (операторлар) тиснифи (класси) даражасида қараб чиқилади.

Стандартда аудиторлик таваккалчилигининг учта таркиби: ҳисми ва улар ўртасидаги ўзаро алоқа муҳокама қилинади. Иловажу бундай алоқадан мисол келтирилган.

26. Стандарт ҳисобга оид баҳолар аудит

Стандартда молия ҳисоботида бўлган бухгалтерльик баҳоларнинг аниқлигига оид етарлиқ ишончилашни олдиши мақсадида ўтказилиши лозим бўлган аудит процедурасига тааллуқли тавсиялар берилган. Бухгалтерлик баҳоси ўлчовнинг аниқ усулининг йўқлиги муносабати билан фойдаланиладиган тахминий кўрсаткич сифатида аниқланади. Шу нарса таъкидланадики, раҳбарият содир бўлиб ўтган ёки содир бўлгани мумкин бўлган воқеаларнинг ноаниқ натижаси ҳақидаги мулодазага асосланадиган бухгалтерлик баҳоларни ўтказиш учун, аудитор экандаидай баҳоларнинг аниқлигини белгилайди учун жавобгардиди. Стандарт бухгалтерлик баҳолар аудитининг асосий босқичлари журнатади ва бу баҳоларнинг хатоларини аниқлаш юзасидан тавсияларни ўз ичига олади.

27-стандарт. Истиқболли молия ахборотини ўрганиш

Стандартда, аудитор мақбул баҳога асосланган прогностик ҳисобланмиш истиқболли молия ахбороти ёки гипортетик ҳоидаларига асосланган лойиҳа ҳақида ўз фикрини билдириш лозим бўлган ҳоллар кўриб чиқилган.

28-стандарт. Аудитининг молиявий ҳисоботи бор текшириши пайтида дастлабки қолдиқлар учун жавобгарлигиги

Стандарт молия ҳисоботи ilk бор аудиторлик текширишидан ўтказилаётган ёки бошқа аудитор томонидан ўтган йилда текширилган пайтда дастлабки қолдиқлар учун аудиторининг жавобгарлигини белгилайди. Аудитор процедуралари санаб ўтишиб, улар ёрдамида дастлабки қолдиқларнинг жоиз бузилишини, уларнинг кўчирилиши ёки тикланишининг тўғрилигини аниқлаш учун зарурий исботлар олиниши мумкин. Аудитор тегишли исботларни олишга қодир бўлмаган ва ўтган йилги аудиторлик ҳисобига ўзгаришлар киритилган ҳоллар кўриб чиқилган.

29- стандарт. Ўз ва назорат таваккалчиларини баҳолаш ва уларнинг мустақил процедураларга таъсири

Сатдарт ўз ва назорат таваккалчиларини баҳолаш ва бу баҳолардан маъқул даражада аниқлаб топиш таваккалчилигини чеклаш мақсадида мустақил процедураларнинг моҳияти, уларни ўтказиш вақти ва кўламини аниқлашда фойдаланиш юзасидан кўрсатмаларни ўз ичига олган. Стандарт аудитордан ҳисобчи ва ички назорат ҳамда уларни ҳужжатли расмийлаштириш тизимларини билишни талаб қиласди. Аудиторлик ёндашишни режалаштириб олиш ва пайқаб топишнинг тегишли таваккалчилигини аниқлаш учун назорат таваккалчиларини олдиндан баҳолаш муносабати билан бу ахборотдан фойдаланиш юзасидан кўрсатма берилган. Мустақил процедуралар қабул қилинган даражагача аниқлаб топиш таваккалчилигини чекланмаган пайтида аудитор ўз фикрини қандай шакллантириши юзасидан тавсиялар келтирилган.

Халқаро стандарт таркибида ҳамроҳ хизматлар (шаҳарлар, келишган процедура ва маълумотларни тўплаш)ни кўрсатиш юзасидан Стандарт кўриб чиқайлик.

I. ШАРҲЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ БЎЙИЧА МАЖБУРИЯТЛАРНИНГ АСОСИЙ ПРИНЦИПЛАРИ

1- стандарти "Аудитни ўтказишининг асосий принциплари"га параллел ҳужжат бўлган ҳолда, шаҳарни ўтказиш ҳақидаги битимнинг асосий принципларини ўрнатиш ва битимга нисбатан умумий тавсиялар, шунингдек, тегишли ҳисобларни тузиш юзасидан тавсияларни ўз ичига олади. Шарҳни ўтказиш ҳақидаги битим унга мувофиқ аудиторга аудит пайтида таъминланадиган янада юқори даражадан фарқли ўлароқ ишончлиликнинг ўртача даражасини таъминловчи процедураларини бажариш таклиф қилинадиган ҳужжат сифатида аниқланади. Бу процедуралар асосан, аудит суриштириб, маълумот тўплаш ва таҳтилий шарҳни ўз ичига олади. Шарҳнинг конкрет мақсади - аудиторнинг тақдим қилинган ахборот корхона молиявий аҳволининг асли ва холис (ҳаққоний) ифодаси эмаслигини фараз қилиш учун сабаб бўлиши мумкин бўган у ўрнаттган фактларга нисбатан холоса чиқариш учун керак бўлган асосни олиши.

2. МОЛИЯ ҲИСОБЛАРИ ШАРҲИ

Стандарт молиявий ҳисботни шарҳлаш пайтида аудитор бажариши лозим бўлган процедураларни, шунингдек, бу текшириш ҳақидагиҳисоб шакли ва мазмунини келтиради. Бу процедуралар ўз ичига асосан суриштириб маълумотларни тўплаш ва таҳтирий шарҳни ўз ичига олиб, улар тақдим этган молиявий ҳисбот

аудиторга корхона молиявий аҳволининг асли ва ҳаққоний ифодаси эмаслигини тахмин қилиш учун сабаб бўла оладиган у ўрнатилган фактларга нисбатан хуноса чиқариш учун керак бўлган асосни олиш мақсадида бажарилади. Илова битим ҳақидаги хатидан мисол ва текшириш ҳақидаги тузилган битим билан боғлиқ фойдали процедуралар рўйхати келтирилади.

3. КЕЛИШИЛГАН ПРОЦЕДУРАЛАРНИ БАЖАРИШ БЎЙИЧА МАЖБУРИЯТЛАР

Стандарт аудитор мижоз билан келишилган молия ҳисобларининг алоҳида моддаларига ёки молия ҳисобларининг тўпламларига нисбатан процедураларни қўллаш бурчни бўлган ҳолларни кўриб чиқади.

Кўлланилиши мумкин бўлган процедураларнинг кўринишлари уларнинг бажарилиши юзаси ҳақидаги ҳисоб шакли ва мазмуни юзасидан кўрсатма берилган.

4. МОЛИЯ АХБОРОТИНИ ТЎПЛАШ ЮЗАСИДАН МАЖБУРИЯТЛАР

Стандартда молиявий ахборотни тўплаш юзасидан мажбуриятларни бажариш принциплари, кўлланилиши лозим бўлган процедуралар кўринишлари ҳисоби шакли ва мазмуни келтирилади. Стандарт аудиторнинг бухгалтерлик экспертизасидан фойдаланишга асосланган.

3.3. Ички фирма аудиторлик стандарт (андоза)лари

Аудитнинг ички андозалари одатда қуйидаги элементларни (у ёки бу вариантларда) ўз ичига оладиган ушбу аудиторлик фирмасидаги аудиторлик текширишга ягона ёндашувни таъминлайди.

Битим мақсадларини аниқлами

Ҳар бир аудиторлик текшириш, у малакали ва маҳоратли ўтказилганилиги, мижозга юқори сифатли хизмат кўрсатилганилиги, аудиторлардан фойдаланиш мақбул бўлганлиги ва тижоратли фойда олинганилигига ишонч ҳосил қилиш учун обдон режалаштириб олинниши лозим.

Бизнес шарҳи

Текшириш мижоз билан танишни ва унинг фаолияти ни ўрганишдан бошланади. Фирмада қонунчилик ва профессионал андозалардаги ўзгаришлар, шунингдек, мижозларга ва аудиторлик текширишга тааллуқли бўлган ўзгаришлар доимий равишда кузатиб борилади.

Жонз (мумкин бўлган) таваккалчиликни баҳолаш

Мижознинг билими ва таваккалчилигини аниқлаб топишга бўлган таваккалчилиги структуралаштирилган ёндашишдан фойдаланиб, фирибгарлик ва одатдаги хатолар аниқланади ҳамда уларнинг аҳамиятчилиги баҳоланади.

Аудит стратегиясини ишлаб чиқиш учун ички назорат тизимини баҳолаш.

Текширувнинг дастлабки босқичидаги ички назорат тизими баҳоланади - аввал раҳбарият фойдаланадиган хўжалик фаолияти устидан назорат тизими, сўнгра эса бухгалтерлик ҳисоби ва назорат тизими баҳоланади. Бу босқичда текширув стратегиясини ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ахборотгина баҳоланади.

Аудиторлик текширув стратегиясини белгилаш

Бош таваккалчиликларнинг хусусий баҳолари умумлаштирилади ва зарурй аудиторлик процедуралари белгиланади.

Назорат тизими самарадорлигини баҳолаш

Текшурув режасини ва аудиторлик текширув охирида назорат тизимига умумлаштирувчи баҳо беришни ишлаб чиқариш учун ички назорат тизимининг кенгайтирилган баҳоси берилади. Мижоз текширувнинг бориши юзасидан хабардор қилинади.

Мустақил кўриклар режаси

Режада ҳар бир ҳолда энг самарали бўлган мустақил кўрикларнинг моҳияти, уларнинг қўлланилиши ва давомийлиги кўриб чиқилади.

Мустақил кўриклар

Мустақил кўриклар режага мувофиқ ўтказилади. Улар натижаларининг баҳосига қараб режага тегишли корректива (тузатиш) лар киритилади.

Аудиторлик текширишни тугаллази

Молия ҳисботининг шарҳи тузилади ва якуний хуносалар чиқарилади. Энг муҳим жиҳатлар мижоз билан муҳокама этилади.

Хуносани тақдим этиши

Хуноса аудитор текширувнинг якунларига мувофиқ тузилади.

Молиявий ҳисбот ҳақидаги фикрдан ташқари, мижозга текширув натижалари ҳақидаги ҳисбот ҳам тақдим этилади. Бундан ички назорат тизимининг қўйилаётган талабларга мослиги га умумлаштирувчи баҳо ва ҳисоб тизими самарадорлигини ошириш юзасидан тавсиялар бериш мақсади кўзда тутилади.

3.4. Аудиторлик андоза (стандарт)ларининг мазмунига бўлган талаблар

Аудиторлик фаолияти стандартларини ишлаб чиқариш, уларнинг ҳар бир аудиторик фаолиятининг у ёки бу қисми ёки жиҳатини белгилashi, қисқа ва лўйда бўлиши, бироқ стандарт объектларини бошқаришга бўлган талабларнинг етарлича тўла

тавсифини ўз ичига олиш керак деган тахминга асосланади.

Куйидаги бўлимларда иборат стандартнинг принципиал тасвири қабул қилинган:

1. Умумий қоидалар

2. Асосий тушунчалар ва таърифлар,

3. Стандарт (унинг моҳияти баёни),

4. Амалий иловалар (агар бу зарур ҳисобланса),

"Умумий қоидалар" бўлимида қуйидагилар аке эттирилади.

стандартни ишлаб чиқиш мақсади ва асоси,

ушбу стандартдан фойдаланиш зарурати,

стандартизация обьекти,

бошқа стандартлар билан ўзаро алоқа (шу жумладан ҳалқаро стандартлар билан).

аввали амал қилинган норматив ҳужжатлар билан изчилиги.

"Асосий тушунчалар ва таърифлар" бўлими стандартда фойдаланилажак асосий терминлар ва уларнинг қисқача тавсифини ўз ичига олган бўлади.

"Стандарт" бўлими мазмунига қуйидагилар киради:

таъриф, таҳлил ва ушбу стандартда ҳал қилинишни талаб
оладиган муаммонинг ифодаси,

кўрсатилган муаммони ечиш методологияси,

Стандарт қуйидаги зарурий реквизитларни ўз ичига олиш лозим.

1. рақам - тартиб рақами ёки ушбу стандартнинг серияли коди,

2. амалга киритилган куни,

3. номи - стандарт мазмунин нимага алоқадор эканлигини қисқа
ишик баёни,

4. изчилик - аввали қабул қилинган ёйилган ёки норматив
ҳужжатларда кўрсатилган қоидалар ўрнини оладиган стандарт;

5. терминалогия - стандартда ишлатиладиган терминлар рўйхати
ва таърифи. Агарда бу термин олдинги стандартларда учраган
бўлса, у худди ўша таърифда (формулировкада) қайтарилниш лозим

6. мақсад - стандартнинг йўналганилигига, ҳал қилиниши лозим
бўлган муаммога кўрсатма,

7. муаммо моҳиятини ва унни ечиш варзишларини аниқлаш
(стандартнинг асосий қисми)

8. муаммо таҳлили - у ёки бу ечиш фойдасига далиллар рўйхати,

9. вазият иштирокчилари - таклиф қилинажак ечишлар сабабли
менифаатлари дахл бўлган ҳамма шахслар рўйхати ва зарурат
гунилганида муросаларни тошиш йўллари,

10. процедуралар - стандарт кўриб чиқадиган муаммоларни
чишнинг жонз техник усуслари шарҳи,

11. расмийлаштириш - ушбу стандарт талабларига асосан
аудитор текширувани тугаллаш керак бўлган ҳужжатларнинг
рўйхати,

12. қўллаш соҳаси - ушбу стандарт амал қилинадиган (ёки амал
қилимайдиган) обьектлар рўйхати.

Ишлаб чиқарып учун зарур бўлган аудит стандартлари таркибининг асосий қилиб бухгалтерларнинг Халқаро федерацияси томонидан ишлаб чиқилган ва тасдиқланган аудитнинг Халқаро стандартлари олинади.

Биринчи 10 стандартларнинг (13) ишлаб чиқилган лойиҳаларни келтирамиз:

1. АУДИТНИНГ УМУМИЙ СТАНДАРТЛАРИ

- 1.1. Аудитнинг асосий принциплари.
- 1.2. Молиявий ҳисоботлари текшириш мақсадлари ва ҳажми.
- 1.3. Аудитни ўтказишга розилик ҳақидаги хат-мажбурият.

2. АУДИТНИНГ ИШЧИ СТАНДАРТЛАРИ

- 2.5. Аудиторлик исботлар (турлари, манбалари ва олиш услублари).
- 2.8. Фирибгарлик ёки хато аниқланганда аудиторнинг ҳаракатлари.
- 2.14. Эксперт ишидан фойдаланиш.
- 2.17. Раҳбарлик учун ахборот.

3. ҲИСОБОТ СТАНДАРТЛАРИ

- 3.1. Молиявий ҳисоботни текшириш ҳақидаги аудиторнинг ҳисботи.
- 3.2. Аудиторлик хулосаларнинг турлари.
- 3.3. Аудиторлик ҳисоби тузилган кун, баланс тузилгандан кейинги воқеалар, молиявий ҳисббот чиқарилгандан кейин янги фактларни аниқлаб топиш.

2-бўлим. АУДИТНИНГ УМУМИЙ ТЕХНОЛОГИЯСИ

4-боб. АУДИТОРЛИК ТЕКШИРУВНИНГ БОШЛАНГИЧ БОСҚИЧИ

4. 1. Аудиторлик фирмалари томонидан мижозларни танлаш. Мижозларнинг турлари.

Аудиторлик текширувнинг муваффақиятсизлик таваккалчилигини пасайтириш учун, аудиторлар ва аудиторлик фирмалари потенциал мижозларни баҳолашнинг ишончли мезонларига эга бўлишлари лозим.

Мижознинг кўнгилдагидек бўлмаслиги, уни ўйламасдан танлаш катта молия ва маънавий сарфларга олиб келиши, фирма ша аудиторнинг обрўсига штурм стказиши мумкин. Айниқса, кўпгина тижорат структуралари бухгалтерлик ҳисобини олиб бориш ва ҳисботни тузишнинг амалдаги қондаларини бузаётган пайтда: Узбекистонда бозор шаклланастган бир вақтда аудиторлик фирмалари томонидан мижозларни танлаш нинг пухта ўйланган тизимиға эга бўлиши фоят муҳим аҳамият касб этади.

Аудиторлик фирмалари томонидан мижозларни танлашнинг яхосий процедуралари жумласига кўйилдагилар киради:

1. соҳа хусусиятини баҳолаш,
2. ушбу мижозда аудиторлик текшириш мақсадини ва унинг натижаларидан жоиз фойдаланиш аниқлаш.
3. раҳбарларнинг ўзига хос хусусиятларини билиб олиш,
4. аудитнинг потенциал сермеҳнатлиги ва мураккаблиги шунингдек, аудиторлик таваккалчилигини дастлаб баҳолаш,
6. аудит натижалари ҳақидаги аввалги аудиторлик хулосаларининг изоҳлари билан танишиш:
7. потенциал мижознинг солиқ идоралари, банклар, шериклар, ҳиссадорлар ва молиявий ҳисбот ахборотининг бошқа истеъмолчилари билан ўзаро муносабатларининг хусусияти ва муаммоларини аниқлаш:
8. тавсияларни олиш (масалан, турли ташкилотлар, професионаллар ва ҳоказолардан),
9. ҳисботни таҳлилий текшириш;
10. бухгалтерлик ҳисоби ва ҳисботнинг аҳволи билан, шунингдек, потенциал мижознинг жорий ва келгуси муаммолари билан дастлаб танишиш.
11. аудиторлик фирмаси ёки аудиторнинг ишини бажаришта бўлган ўз қобилиятини баҳолаш, тегишли ходимларнинг нақдлиги, мижоз соҳасини билими ва ҳ.к. лар нуқтаи назаридан.

Агарда санаб ўтилган бошқа процедураларнинг натижалари аудитнинг юқори таваккалчилигини назарда тутса ёки вазифа адитор учун фоят мураккаб ва сёрмашаққат бўлиб қолса, мижозга хизмат кўрсатишдан воз кечилади.

Аудиторлик фирмалари мижозларини бир қанча турларига ажратиш мүмкін, масалан, аудиторлик текшириш давомида "мижоз- аудитор" ўзаро муносабатларига қараб:

формал - расмий: бу турдаги мижозлар аудитор билан яқин алоқа үрнатышга интилмайдилар ва аудиторлик текширишнинг мүмкін қадар тезроқ ўтказилишини талаб қиласы. Бу ҳолда аудитордан фақатгина тайёргарлик ва мижоз учун вақт ва харажатлар минимал даражада сарфланған ҳолда аудиторлик холосасини беріш талаб қилинади.

ноформал: бу турдаги аудитор билан яқин алоқа үрнатылғанда ва уннинг ёрдамынан мижозлар киради. Бундай ҳолда ташқи аудитор асосий иш билан бир қаторда ички аудиторнинг баъзи функцияларини ҳам бажарып, бундан үзиннинг мустақиллігини сақлады қолади, шунингдек, одатда, қатер қўшимча хизматларни кўрсатади (маслаҳат, таҳлил, амалий ёрдам кўрсатиш ва бошқа)

Аудитор мижоз турини, у билан аудит юзасидан шартнома тузилгунга қадар, аниқлаб олиш керак.

Агарда мижоз ноформал турға мансуб бўлса, унда аудитор келгуси қўшимча маслаҳатлар маҳиятини, аудиторлик текшириш натижалари бўйича ундан кутилажак қўшимча материаллар мазмунини аниқлаб олиши лозим. Бу барча жиҳатларни аудиторлик текшириш юзасидан шартномада акс эттириш мақсадига мувофиқдир.

Албатта, келтирилган тасниф бошқа мезонлар асосида таснифлаш мүмкін бўлған аудиторлик фирмалари мижозларининг барча турларини санаб ўтмайди.

4.2. Аудиторлик текширишни ўтказиш юзасидан шартнома

Аудиторлик текширишни ўтказиш юзасидан шартнома "мижоз - аудитор" ўзаро муносабатларини қатъий белгиловчи расмий ҳужжат ҳисобланади ва умуман олганда тадбиркорлик фаолиятида фойдаланилажак одатдаги шартномалардан ҳеч ҳам фарқ қиласы. Бошқа шартномалар бўлгани каби, бу ҳужжат ҳуқуқий жиҳатдан томонларнинг шартнома иштирокчиларининг келишилган маффаатларини, ушбу ҳолда буюртмачи-мижоз ва ижаари аудиторнинг маффаатларини акс эттиради ва қайд қиласы. Бироқ, аудит юзасидан шартнома тадбиркорларда фойдаланилажак бошқа шартномалардан катта фарққа ҳам эга, биринчи навбатда бу, шартномона тузилаётган пайтда учинчى томон (молиявий ҳисобот ахбороти истеъмолчилари) маффаатларини ноошкор ҳисобга олиш. Ҳақиқатан аудитор нафақат мижоз олдида, балки бу истеъмолчилар олдида ҳам, уларга сифатсиз текшириш натижасида зарап етказган пайтда, жавобгар бўлади-ку.

Шартномани имзолаш олдидан мижоз ҳоҳишини имкон борича аникроқ билиб олиши, бироқ унга ўз буюртмасини тўғри ифодалашига ёрдам берини зарур. Аудиторлик текширувни ўтказишнинг си-

ғиги, аудиторнинг мижоз билан ўзаро муносабатларининг ихтилоғи тақдизиги кўп жиҳатдан аудитни ўтказиш юзасидан шартнома тузишинг аниқдигига боғлиқ.

Кўпгина аудиторлик фирмалари шартномани тузишнинг стандарт шаклидан фойдаланадилар, бироқ шартномада барibir Ўзбекистондаги аудитнинг ўзига хос спецификациясини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир (мамлакатимизда бу фирмаларнинг мижозлари унинг моҳияти ва мазмунини кўпинча тўлиқ равишда тушумайдилар)

Аудиторлик текшириш юзасидан шартномада аудиторнинг аудиторлик хулосасини беришдан воз кечищ имкониятини акс эттириш ёки текширишни ўтказиш учун зарур бўлган ҳужжатларни мижоз томонидан тақдим этилиши муддатларини белгилаш мақсадга мувофиқдир, негаки мижозлар кўпинча аудиторнинг, уларнинг бухгалтерлик ҳисоби ҳали тайёр бўлмаган пайтда таклиф этадилар, бу ишни ғоятда мураккаблаштируди.

Шартномада буюртмачининг аудиторлик фирмасига олдиндан тўлашишни кўзда тушиб маъқул (дунёвий бизнес нуқтаи назаридан бу беадабсизлик ҳисобланса-да) негаки олдиндан тўлаш аудиторнинг аудит жараёнида молиявий мустақилигини таъминлайди, текшириш жараёнида мижоз томонидан аудит ҳақини тўламаслик таҳдили йўли билан "тазиик кўрсатиш" имкониятини йўқ қиласди. Одатка, аудиторлик фирмалари талаб қиласиган олдиндан тўлов ҳақи 50 дан 100 фойзгачани ташкил этади.

Аудитор учун шартномада текшириш давоми да буюртмачига аудиторга ёрдам кўрсатиш мажбуриятини юкловчи бандни кўзда тушиб ёмон бўлмасди (яъни, инвертизацияни ўтказиш пайтида ёрдам кўрсатиш учун ходимларни ажратиш, аудиторни хизмат сафарларига чиқиш зарурати туғилганда аудиторнинг транспорт ва меҳмонхона билан таъминлаш ва бошқа)

Бундан ташқари, аудиторлик фирмалари баъзан шартномага мижозга муайян қўшимча хизматларни кўрсатиш, шунингдек, шартномани буюртмачи томонидан бир томонлама бекор қилинганида аудиторнинг ҳақиқатан бажарган ишига ҳақ тўлаш ҳақидаги бандлар ҳам киритилган.

Аудиторлик текшириш ўтказиш юзасидан шартнома матнининг вариантини келтирайлик.

ШартномаN

III. " " 199__й.

Бундан кейин фирма деб аталажак _____,
Низом асосида ҳаракат қиласиган унинг бош директори _____,
номидан, бир томондан, ва бундан кейин Корхона-буюртмачи
деб аталажак _____, асосида
ушбу Шартномани қўйидагилар юзасидан туздилар.

1.ШАРТНОМА МАВЗУСИ

1.1. Баҳолаш - текширирувчи хусусиятига эга бўлган бажарилган биринчи босқич асосида, фирма ушбу Шартноманинг ажралмас қисми ҳисобланмиш Фирма томонидан ишлаб чиқилган аудитор хизматлари мажмунини бажариш бўйича Режа-Графикка мувофиқ

Корхона-буюртмачининг _____ йил(лар) давомидаги молия-хўжалик фаолиятини аудиторлик текширишни ўтказишни ўз зиммасига олади.

1.2. Бажарилган иш учун Корхона-буюртмачи фирмага ҳақ тўлаш мажбуриятини олиб, унинг миқдори ва тўлаш жадвали бўйича томонлар ўртасида қўшимча қиймат солиги ва маҳсус солиқ ҳисобига олинган ҳолда аудиторлик хизматлари мажмунини бажаришга _____ сўм миқдорида келишилган нарх миқдори ҳақидаги битим тузишган.

Текширишининг бошланиш муддати ижрочининг ҳисоб рақами га пул тушган ойдан бошлаб қисобланади. дастлабки тўлов 199 "Й" _____ " гача муддатда амалга оширилади.

Ушбу битим Корхона-буюртмачи ва ижрочи ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китоблар ва тўловларни ўтказиш учун асос бўлиб хизмат қиласди.

Ижрочи

Буюртмачи

М.М

II. ТОМОНЛАРНИНГ ҲУҚУҚ ВА БУРЧЛАРИ

2.1. Хизматларни бажариш учун Корхона-буюртмачи қўйида-ги бурчларни ўз зиммасига олади:

2.1.1. Фирма ходимларига Шартномани бажариш учун зарур бўлган Корхона-буюртмачининг бўлимларига бемалоя киришиларини таъминлаш.

2.1.2. Шартнома мавзусини тўла ҳажм ва ўз муддатларида бажариш учун зарур бўлган, иш режасининг бажаришини таъминловчи бухгалтерлик, молия-банк ҳужжатлари, шунингдек, ўзга ахборотни (шу жумладан, Корхона-бухгалтер буюртмачи мансабдор шахслари ва бухгалтерия ходимларининг тушунтиришларини) тақдим этиш, шунингдек, Корхона-буюртмачининг муддатларни ўтказиб юбориш ёки Шартноманинг ажралмас қисми ҳисобланган N1-иловага мувофиқ Ҳужжатларнинг ҳаммасини ёки бир қисмини тақдим этмаслик учун жавобгарлигини ўрнатиши.

2.1.3. Агарда келишувга кўра текширишни ўтказишидан олдин бухгалтерлик ҳисобини тиклаш ва (Буюртмачининг илтимосномасига кўра ҳам) лозим бўлса, Фирма ишлари ё мустақил равишда ўтказади ё унга ёрдам бериш учун қўшимча битимда ўрнатилади-

төн миқдор ва муддатларда бухгалтерия ходимлари ажратилади.

Шунингдек, бу ишлар Корхона - буюртмачи тақдим этган жана табки бухалтерлик ва ҳисоб ҳужжатлари асосидами ёки ўзига тақдим амалга оширилиши айтиб ўтилади.

2.2. Фирма қуйидаги бурчларни ўз зинмасига олади:

2.2.1. Ушбу Шартнома бўйича бажариладиган ишлар жараёни ли маълум бўлиб қолган Корхона-буюртмачининг тижорат сирини ташкил этувчи маълумотларни ошкор қиласлик. Ушбу шартнома маълум шахслар доираси биладиган ёки бошқа манбалардан олинганинг ахборотга тааллуқли эмас.(Бироқ Буюртмачи ҳам аудиторлик фирмаси манфаатлари, йўлида, тегишли тавсиялар ола туриб, бу ахборот фақатгина унга аталғанлигини ва учинчи шахсларга берилиши ёки аудиторнинг розилигисиз учинчи шахслар шигирокида бошқа бирон-бир усул орқали фойдаланиш мумкин имслигини ёдда тутиш лозим).

2.2.2. Ўз ишини мустақил равишда ташкил этиш ва раҳбарлик қилиш, уни бажариш усувлари, алсоҳида операцилар.

2.2.3. Корхона - буюртмачи амалга оширилиш устида назорат қилиш ҳуқуқли бўлган хизматларни бажариш режасига амал қилиш. Бунда Корхона-буюртмачи Фирманинг оператив фаолиятига аракатлишга ҳақли эмас, лекин хизматларни бажариш усувлари кунисдан кўрсатмалар бериш мумкин. Бироқ бу кўрсатмалар Фирма учун ҳар доим сўзсиз мажбурий ҳисобланмайди.

2.2.4. Ишларнинг кетишини режалигига нисбатан секинлатувчи ҳоллар юзага келган тақдирда бу ҳақида Корхона - буюртмачини карҳоп хабардор қилиш.

2.2.5. Ишларни тугатиш муддатидан ташқари, оралиқ муддатлар белгиланиши мумкин бўлиб, уларнинг тайинланиши Корхона буюртмачига хизматларнинг ўз вақтида ва сифатли бажарилиш устидан назоратни амалга ошириш имкониятини таъминлашга имкон беради.

2.2.6. Ишни шартнома шартларига мувофиқ бажариш, ва Корхона - буюртмачисига Шартнома мавзусини топшириш.

2.3. Агарда ишлар бажариш жараёнида Корхона - буюртмачида Фирма етказиб берган материаллар бўйича давво тугилмаса, унда етказиб берилган материал сифатида талаб этилашак даражада тақлифлар эса ишларнинг тегишли оқимиға мос ҳисобланади.

2.4. Агарда, Корхона буюртмачи етказиб берган материаллар сики Корхона - буюртмачи ишларни бажариш давомида берадиган йўл-йўриқлар Фирманинг фикрига кўра бузилиш ёки нобуд бўлиш ёки ишларнинг сифатсизлигига олиб келиши мумкин бўлса, унда Фирма Корхона - буюртмачидан кўрсатилган материаллардан фойдаланиш ёки кўрсатилган йўл-йўриқларга амал қилишга ёзма розилик беришни талаб қилишга ҳақлидир. Агарда ишларнинг бажарилиш сифатига Кохона- буюртмачининг йўл-йўликларига амал қилиш салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлса, Фирма ўз

соҳасидаги мутахассис сифатида бу ҳақида Корхона - буюртмачини ўз вақтида ёзма равишда баҳолантиришга бурчлидир, бу мажбуриятини бажармаган тақдирда, Фирма кейинчалик ишларининг сифатсизлигига айлан Корхона - буюртмачининг йўл-йўриқлари сабаб бўлган деб далил қилиш имконидан маҳрум бўлади.

2.5. Фирма ишнинг муайян қисмларини бажаришга Субпудратчилар асосида жисмоний ва юридик шахсларни жалб этишга ҳақлидир, масалан, фуқаролар - у ёки бу муаяин соҳа мутахассислари жаяб қилиншилари мумкин.

Фирманинг субпудратчилар билан муносабатлари Пудрат шартномаси билан мустаҳкамланади. Субпудратчи шартнома бўйича мажбурятларни бажармаган тақдирда Корхона- буюртмачи Фирмага зарарни қоплаш ҳақида даъво билдиради, Фирма эса ўз навбатида субпудратчига даъво қилиши мумкин. Бунда Фирма Корхона-буюртмачи олдида Шартнома шартларининг учунчи шахс томонидан бажарилиши учун бутун масъулиятни ўз зинмасига олади.

Ш. ТОМОНЛАРНИНГ МАСЬУЛИЯТИ ВА ШАРТНОМАНИ БЕКОР ҚИЛИШ ШАРТЛАРИ

3.1. Буюртмачи Фирма фойдаланадиган материалнинг сифатсизлиги учун тўла жавоб беради.

3.2. Ушбу Шартнома хизматлар томонланишининг тўсатдан иложсиз бўлиб қолиши таваккалчилигини, шунингдек, тўсатдан ёмонлашиш ёки уларнинг тўхтаб қолиш таваккалчилигини назарда тутади. Бунда Фирма ёки Корхона - буюртмачи айби билан юзага келмаган ҳолатлар кутилмаган деб тан олинади. Бошқача қилиб айтганда бу енгиб бўлмас ҳолатлардир. Уларга табиатнинг ҳалокат ҳодисалари ва ҳокимият ва бошқарув идораларининг ижтимоий ҳодисалари, эпидемиялар, уруплар, жамоа бетартибсизликлари ва ҳ.к. лар киради. Фирма таваккалчилиги қўйидагиларда намоён бўлади: биринчидан, Шартнома мавзуси тасодифан нобуд бўладиган ёки ишларни тугаллашнинг иложи бўлмаганида, у Корхона буюртмачидан Шартнома бўйича ҳақ тўланишни ва зарарнинг қопланишини талаб қилиб олишга ҳақли бўлади.

3.3. Ишлар обьекти ёки унинг қисмининг, шунингдек, ишда фойдаланиладиган материаллар ва ҳужжатларнинг тасодифан нобуд бўлиши билан боғлиқ ҳамма таваккалчилликларга фирма масъулдир. Кўрсатилган таваккалчилликлар Фирманинг ишлар обьекти топширишга тайёрлиги ҳақидаги баёнотидан кейин З-кунидан бошлаб Корхона-буюртмачига ўтади.

3.4. Агарда ишлар обьекти ёки унинг қисмининг ҳалокати Корхона-буюртмачининг айби билан содир бўлган бўлса, унда Фирма иш учун ҳақ олишга ҳукуқлидир. .

3.5. Агарда Корхона - буюртмачи Фирманинг материаллар ёки Корхона - буюртмачи берадиган ишларнинг кечинши юзасидан йўл-тириқларнинг сифатсизлиги ҳақидаги аризасига жавоб бермаса, Фирма ёки Шартномани бекор қилишга ёки ишларнинг тажариилишини келишмовчиликларнинг бартараф қилингунга қадар, кейинга қолдирнишга ҳақлидир. Иккала ҳолда Фирма ундири Корхона-буюртмачидан келтирилган заарни ундиришга ҳақлидир.

3.6. Ижро муддатини ўтказиб юборган Фирма Корхона-буюртмачи олдида муддатни ўтказиб юбориш натижасида келтирилган заар учун юбориш натижасида келтирилган заар учун жавоб беради, агарда ижро муддати ўтказиб юборилган вақт давомида Корхона-буюртмачи хизматларга эҳтиёжини йўқотса, у бажарилган ишларни қабул қилишдан воз кечиши ва заарларнинг қопланишини талаб қилиши мумкин. Бироқ, агарда муддатнинг ўтказиб юбориши Корхона-буюртмачиларнинг мажбуриятларни бажармаслиги сабабли юзасига келган бўлса, ушбу қондалар қўлланилмайди.

3.7. Фирма норматив хужжатлар талаблари доирасида қола турит, Корхона-буюртмачи кўрсатмаларига риоя қилиши мумкин. Бунда Корхона-буюртмачининг у ёки бу аудиторлик хulosасига қарши эътиroz ва аудиторнинг тегишли ўзгаришларни киритишида воз кечиши Шартномани бекор қилиш учун асос бўлиб ҳисобланishi мумкин эмас.

3.8. Фирма ишни ёмонлаштирувчи Шартнома шартларидан четга чиқишига йўл қўйганда, Корхона-буюртмачи ўзининг тиловига қараб камчиликларни мутаносиб муддатда беминнат тузатилиши ёхуд иш ҳақини тегишли равишда камайтирилишини тилаб қилишга ҳақлидир.

Шартнома шартларидан аҳамиятли чекинишлар ёки ўзга катта камчиликлар аниқланганда Корхона-буюртмачи Шартноманинг бекор қилиниши ва заарларнинг қопланишини талаб қилишга ҳақлидир.

3.9. Корхона-буюртмачи Шартномани бир томонлама равишда, Фирма ишни бажаришга ўз вақтида киришмаганида ёки ишни шунчалар секин бажариб, бу, унинг белгиланган муддатта тугатиш имконини йўқ қилганидек, бекор қилишга ҳақлидир. Корхона буюртмачига Шартномани бекор қилишга имкон берувчи бошқа ҳол - бу, ишни тегишли равишда бажармаслик ва Корхона буюртмачи белгилаган мутаносиб муддатда камчиликларни бартараф этмаслигидир.

3.10. Корхона буюртмачи Шартномани бошқа ҳолларда ҳам, Фирма томонидан бирон-бир бузишлар йўқлигига бекор қилиши мумкин. Масалан, агарда Фирма Корхона-буюртмачи Шартноманинг рад қилишга ҳақли бўлиб, бундай ҳолларда Фирмага Асосий шартнома ва дастлабки шартномани бажариги билан боғлиқ унинг ...ражатларини қоплашга бурчлидир.

Бошқа узрли сабаблар бўлган тақдирда Корхона-буюртмачи исталган вақтда ишнинг тугаси билан Шартномани бекор қилиши мумкин, бироқ Фирмага ишнинг бажарилган қисмига ҳақ тўлаши ва Шартноманинг бекор қилиниши билан боғлиқ заарни қоплаши лозим.

3.11. Фирма ташаббуси билан Шартноманинг бир томонлама бекор қилинишига қўйидаги ҳолда йўл қўйилади: агарда Корхона-буюртмачи Фирманинг ўз вақтида ва асосли равишда огоҳлантиришга қарамай ишни бажариш усули юзасидан йўл-йўригини бекор қилмаганида ёхуд ишни бажариш усули юзасидан йўл-йўригини бекор қилмаганида ёхуд ишларни бажариш сифатига хавф соловчи ўзга ҳолатларни бартараф қилмаган ҳолларда. Фирма ўзига келтирган заарларни ундиришга ҳақлидир, чунки бунда Корхона-буюртмачи билан жиддий мулоҳазаларга кўра ихтилоф сабабли мустақиллик, холислик ва ҳалолликни сақлаш йўлида аудиторнинг ишдан воз кечиш зарурати юзага келади.

3.12. Корхона-буюртмачи ишларнинг тугасига қадар исталган вақтда Шартномани бекор қилиш ва Фирмага келтирилган заарларни қоплашга ҳақлидир.

IV. ИШЛАРНИ ТОПШИРИШ ТАРТИБИ

4.1. Хизматлар обьекти тузилгандан кейинги куни Фирма Корхона-буюртмачини ишларнинг тугаллангани ҳақида хабардор қиласди.

4.2. Корхона-буюртмачи Фирманинг ишлар тугаллангани ҳақидағи баённомадан сўнг 5 кун мобайнида уларни кўриб чиқишига бурчлидир. Корхона-буюртмачи хизматлар обьектини қабул қилишга рози бўлган тақдирда томонлар имзолаган ондан бошлаб Шартноманинг узвий қисми ҳисобланадиган ишларни топшириш - қабул қилиш Далолатномасини тузадилар ва имзолайдилар.

4.3. Фирма хизматлар обьектини муддатидан илгари топширишга ҳақлидир.

V. ШАРТНОМА БЎЙИЧА ҲИСОБ-КИТОБЛАР

5.1. Фирма бажармаган ишлар учун Корхона-буюртмачи Фирмага ҳақ тўлаб, унинг миқдорини келишилган баҳо ҳақидағи битимда томонлар таҳминан белгилаган бўладилар. 100 фоизли олдиндан ҳақ тўлаш кўзда тутилиб, унинг миқдори инфляциянинг ўсиши билан аниқлаб олинади. "Дастлабки" босқичга ҳақ тўлаш унинг тугаси билан ҳарҳол ҳисобдан чиқарилади.

Корхона-буюртмачининг Дастлабки босқич учун пул тўламаслилига Фирма Шартномани бекор қилиш ҳақидағи баёнот сифатида қарапни мумкин.

5.2. Шартнома бўйича ишлар муддатидан илгари адо этилган тақдирда Корхона-буортмачи Фирмага Шартнома бўйича ишларнинг умумий қийматидан _____ фоиз миқдорида мукофотничилини түлайди.

Юқорида 1-5 бандларда кўрсатилганлар Корхона-буортмачи ва Фирма ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китоблар ва тўловларни амалга ошириш учун асос бўлиб ҳисобланади.

VI. ҚЎШИМЧА ШАРТЛАР

6.1. Шартнома бўйича барча давлашувларни томонлар арбитраж ёки ҳакамлик суди идораларида бартараф этадилар.

6.2. Шартномага киритилган барча ўзгаришлар, қўшимчалар ёзма шаклда ўзгаришлар, қўшимчалар расмийлаштирилади ва уларни иккала томон имзолаганда ҳақиқий ҳисобланади.

6.3. _____

VII ТОМОНЛАРНИНГ ЮРИДИК МАНЗИЛЛАРИ ВА БАНК РЕКВИЗИТЛАРИ

7.2. Корхона буортмачи: _____

7.1. Фирма: _____

VIII. ТОМОНЛАРНИНГ ИМЗОЛАРИ:

Корхона - буортмачи

Фирма

М.М

М.М

4.3. Аудиторлик хизматлари қийматини баҳолаш

Аудиторлик текшириш юзасидан шартномани тузиш пайтида аудиторлик хизматлар қийматини баҳолаш муҳим аҳамият касб этади. Хизматлар қийматини пасайтираслик ва оширмасликка интилиш зарур, негаки униси ҳам, буниси ҳам кўп ҳолларда мижозни, айниқса у ушбу аудиторлик фирмасига илк бор мурожаат қилаётган бўлса, "чўчитиб" қўяди.

Ўзбекистонда аста-секин аудиторлик хизматлар бозори шакланаётган бўлиб, бу хизматлар ставкалари унинг таъсири остида тартибга солинади.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасида мавжуд бўлган

аудиторлик хизматлари қиймат турларини шартли равишда қийидаги гурухларга ажратиш мүмкін:

аккорд ҳақ тұлаш,
вақтбай ҳақ тұлаш,
ишбай ҳақ тұлаш,
натижаларға қараб ҳақ тұлаш,
комбинацияланган (қурама) ҳақ тұлаш.

Аккорд ҳақ тұлаш пайтқа тұлов сүммаси аудиторлик текшириш бошланғанға қадар, уни үтказиш юзасидан шартномада белгиланғанади ва қайд қилинади. Баъзи аудиторлик фирмалари бу сүммани ихтиерій равишда, міжознинг молиявий имкониятларига қараб ёки башқа мезонларға амал қылған ҳолда белгилайди. Бирок, күргина фирмалар муайян ҳақ әвазига міжозға шартноманы тузиш оқидан аудиторни юбориб, у міжоз фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари билан танишади таҳминий аудиторлик таваккалчыларка ва ишнинг таҳминий сермеңнатлигини бақолайди. Шудан сүнг аудиторлик фирмасы ишларнинг умуий қийматини анықлады да міжоз билан шартнома тузади.

Аккорд ҳақ тұлаш камчиліктери жумласига ишнинг ҳақиқий сермеңнатлигини асослы бақолаш да аудиторлик текшириш юзага келиши мүмкін бўлған кутилмаган ҳолатларни назарда тутиш имконияти йўқлиги киради. Дарвоҳе, бундай тасодифий ҳолатлар аудиторлик текшириш сермеңнатлигини кескин ошириб, бу аудиторлик фирмасининг молиявий аҳволида салбий равишда акс этади.

Вақтбай ҳақ тұлаш ҳамма мамлакаттарда аудиторлик хизматтар бозорида кенг тарқалған. Бундай ҳолда кутилмаган ҳолатлар юзага келған пайтда сермеңнатликтин ошиши ишлари қиймати нақ пропорционалдир.

Вақтбай ҳақ тұлаш аудиторнинг малакасига боғлиқ бўлған унинг ишининг бир соати (куни) қийматини бақолашга асосланади.

Ишбай ҳақ тұлаш одатда, бухгалтерлик ҳисобини тиклашда қўйланилади. Ҳисоб-китоб аудитор бажарған битта операция қийматини ёки ҳисботдаги битта кўрсаттич қийматини аниқлашдан келиб чиқиб амалга оширилади.

Натижаларға қараб ҳақ тұлаш пайтида аудитор кўрсатилған хизмат учун оядиндан белгиланған сүммадан воз кечиб, ҳақни бухгалтерлик ҳисобини олиб бориш, ҳужжатларини расмийлаштириш, солиқларни тұлаш да ҳ.к. ларда хатолар да ноаниқликларни аниқлаш натижасида топилған молиявий ресурсларнинг міжоз учун тежаб қолинган қисмнинг улуши кўринишида белгилайди. Одатда, тежашдан муайян фоиз белгиланади.

Комбинацияланган ҳақ тұлаш -бу, юқорида санаб ўтилған ҳақ тұлашнинг шакырымдан түрлі комбинациялардир.

Масалан, шартномада хизматнинг умумий қиймати (аккорд) шинос тежаш умумийдан муайян фоиз ёки тасодифий ҳолатларга ресурв ва ҳ.к. белгилаб қўйилади.

4.4. Аудиторлик мижоз олдидағи хат мажбурияти

Мижоз ва аудитор ўртасидаги ҳамжиҳатликни ўрнатувчи қўшимча ҳужжат бўлиб аудитор ўз мижозига юборадиган аудитни ўтказишга розилик ҳақидаги хат ҳисобланади (бу ҳужжат олдин мижоздан тегишли расмий таклиф тушиши лозим деб ҳисобланади).

Аудитор ва мижоз ўртасидаги бир галлик битимлар учун аудитни ўтказишга розилик ҳақидаги хат томонлар ўртасидаги шартноманинг шакли бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бундай ҳолларда мижоз аудитор, таклиф қилган текшириш шартларига розилиги ёзма равишда тасдиқлаш лозим бўлади. Агар аудитнинг миқсад ва миқёси томонлар ўртасида узоқ муддатли шартномада аниқлаб қўйилган бўлса, унда аудиторнинг хат-мажбурияти тушилмаслиги мумкин ёхуд унинг мазмuni корхона- мижоз учун қўшимча аҳборот бўлиб хизмат қилиши лозим.

Мижозга юборилган аудитор (аудиторлик фирмаси) нинг хат-мажбурияти аудитни ўтказишга ёки расмий аудиторни таклиф қилинган тайинланувини қабул қилишга розиликни ҳужжатли равишда тасдиқлаб, бу, корхона ва ташкилотларнинг баъзи турлари (банклар, жамғармалар, сұғурта компаниялари, очиқ үйссадорлик жамиятлари ва бошқа) учун қонунда белгиланган.

Ҳам мижоз, ҳам аудитор манфаатлари йўлида хатни мижозга аудитнинг бошлангунига қадар юборилган бўлиши зарур бу, иккала томонларнинг мажбуриятларига нисбатан аудитор текширишининг тугаши билан кўпгина тушунмовчиликлардан қочишига ёрдам беради.

Аудитни ўтказишга розилик ҳақидаги хат аудитнинг аниқлигига бухгалтерлик ҳисобининг аниқ-тўғрилиги ва корхонадаги ишзоратнинг самарадорлигини аниқлаш учун контрол тестларини ўтказишга, шунингдек, бухгалтерлик ҳисобининг асосланганлиги, аниқлиги ва тўғрилиги ва ҳисобининг қабул қилинган тартиби қонун ҳужжатларига мувофиқлиги аниқлаш учун процедуralарни болжариш зарурати юзасидан кўрсатмани ўз ичига олади.

Хатнинг асосий мазмунини қуидагилар ташкил этади;

аудит обьектлари (бухгалтерлик мазмуни ва муддатлари)ни аниқлаш:

мижознинг тақдим этилажак маълумотлари ишончлилиги (аниқ тўғрилиги) учун масъулият:

мижоз аудит чегараларини аниқлаш, шу жумладан, амалдаги норматив ҳужжатлари, қонунларлардан қоидаларга ёки аудитор қоидаларига риоя қиласиган профессионал аудиторлар улоҳмаларининг тавсияларига таяниш.

хуоса ҳисоб ёки аудиторлик фаолияти натижаларини

умумлаштиришнинг бошқа кўринишси:

мижоз ички назорат тизимишинг тақомиллашмаганинги туфайли ҳисобдаги аҳамиятли иоаниқликлари ёки хатоларни аниқлаб топмаслик таваккалчилигини аниқлаш:

аудит пайтида ўрганилажак синтетик ва таҳлилӣ ҳисоб ёзувлари, ҳужжатлар ва ҳар қандай бошқа ахборотни бемалол олинишини таъминлайди;

аудиторнинг тијорат сирига амал қилиш юзасидан мажбурият:

аудитор ўз ихтиёрига кўра хат матинига қўйидағиларни киритиши мумкин:

аудитни ўтказишнинг қисқа режаси:

ўзига зарур бўлган ёзма ахборотнинг тақдим этилиши ҳақидаги илтимос:

мижоз томонидан хат- мажбуриятини муайян муддатда олинишини тағдиқлаш ҳақидаги масалалар, шунингдек, аудиторга ҳақ тўлаш шартлари:

Хатда қўшимча равишда қўйидағилар баён қилиниши мумкин:

бошқа аудиторлар (шу жумладан, чет эллик аудиторлар) мустақил эксперtlарнинг хизматидан текширилажак корхона фаолиятининг аудитор ва mijoz зарур деб ҳисоблаган аспектларида фойдаланиш ҳақидаги таклиф:

аввалги аудит натижаларидан фойдаланиш ҳақидаги маҳсус битим:

аудитор масъулиягининг энг муҳим чекловлари тавсифи:

аудитор ва mijozнинг шартнома муносабатларини янада ривожлантириш ҳақидаги таклиф.

Аудитни ўтказишга розилик ҳақидаги хат аудитор масъулияти ва mijoz масъулияти ажратиб кўрсатилади. Аудитор масъулияти деганда амалдаги қонунлар ва томонлар битимиға мувофиқ аудиторнинг mijoz олдидағи моддий ва маънавий мажбуриялари тушунилади. Аудитор молиявий ҳисбот бўйича ўзининг хулосаси учун масъулдир.

Мижоз масъулияти деганда унинг аудиторлик текшириви учун тўла ахборотни тақдим этиши, амалдаги қонунлар ва норматив ҳужжатларига мувофиқ бўлган ахборот ҳисботини тузиши ва аудитор хулосасидан белгиланган мақсадларда фойдаланиши тушунилади:

Такрорий текшириш пайтида аудитор mijozга хат-мажбуриятини фақат қўйидағи ҳоялардагина йўллади:

mijozнинг аудитор объектлари ва миқёсини нотўғри тушунган ҳақидаги фактларнинг борлигига,

аудит муддатлари қайта кўриб чиқилганда ёки ўзгартирилганда;

корхона - mijoz раҳбариятининг таркибида ўзгаришлар бўлганда;

текширилажак корхона фаолиятининг ихтисоси ёки кўламларини анча ўзгарганида;

қонунчилик ўзгарганда.

Демеки ҳолнаода аудитор мижозга фақат аввалинг хат түзүнди эсделтиштегин ҳақында.

Аларда йирік компания (холдинг) аудиторлари унинг филиалдары (шұйба, компаниялар) нинг ҳам аудитори бўлиб чи канса, унда у қуйидаги ҳолатлардан келиб чиқиб удар хат таъсирларни юбориш ҳақидаги масалани ҳал қулиши лозим:

Филиал (шұйба компания) аудитори белгилангаимис;

аудитор худосаси филиал (шұйба компания) фаолиятининг олни ўз ичига олини керакми;

Сонын шуңдай ҳолатлар учун қонуучылық тапаблари мавжудми, яки не, регионал тапаблар.

Киригин үтказишта розилик ҳақидаги хат-мажбуриятдан мисол берлемиз:

Унинг үтказышта розилик ҳақидаги хат-мажбурият

Унинг кунғи
ташылағанда

Корхона бойқарувчилари
Кеңгәши өки корхона
директори (олий раҳбарият
вакили)га

Унинг молиявий ҳисоботини
корхона номи

Аудиторлардың үтказыштың ҳақидаги тақлиғинизни қабул
эз. Аудиторлардың амандаги қоңырауи жана нормаларига биноан баланс,
коста иясе жағын молиявий ынталаналар қозасыдан ҳисоб улардан
тапшырылғанда, бухгалтерлик ҳисоб регистрлари ва алгы
жетекшілік күмбездер үрганылади.

Аудитор Узбекистон Республикасынинг амандаги қоңырауи
намеси "Аудиторлыг фаолияти түрлесінде" ти Қомук, тегишли
жеке хужжаттар за қомдактарга мувоффик үтказылган.

Аудиторлыг мақсаде бил учук молиявий ҳисоботура
жоғалған корхонаның фаолиятининг жаңый түрлесінде жаңы
жеке даріжасын бахрекаи. Уз хисоботтада жаңы өткөзгөн үзүү
жеке ахборотинине ишончларын за етап жөнгөн төзөлүштөрдө
жекелгилериден фейланамалык, улуттук үчүн таңдаштардың
жекелгилерининг интироқынгы умид қылымыз.

Етептарининг таңдов хусусияти за аудитор көс бөлүк жекелгилер
жайрим хатолар за мөннүкликларга бўл кўйинчумг аудитор
жекелгилешин мөркуд. Уларининг ишенин борулса көм бўйичи унди
кораларни хўжамиз бирор ҳисоботларни жасувада көмчизигутта
бўла олмайдига. Ҳисоб ви ҳисоботда фонтанчиклар турасиб, жа
жекелгилек симплар ҳақида, ж. с.ж. за физик борулчада
бўл дауда бўлганини каби, сиз олохинка хат оғришиларни
жекелгите.

Сизга раҳбариятнинг мөнкавий ҳисобсиз тузиш учун, шу жумладан, ҳисоб мастиабки жиълумотиарининг төсисилича ако эттирилсан, адекват будгалтерник ёзувдар са иччи назоратни таъминлаш ҳисоб билан боғлиқ ечимларни ташлаш ва қўлиш унун масъул эканлигини эслатиб ўтамиш. Ўз өрхона раҳбариятидан аудит учун тақдим этилсан ахборотнинг ишончланиши жаҳонлигини ёзма равишда тасдиқлашин сўраймиз. Ходиминаришни билан ҳар томонлама ҳамкорлик қилишга ва улар аудиторлик текширувни ўтказиш учун зарур бўлсан дар қандай ёзувчар, куражтар ва бошқа ахборотни бизнинг ижтиёриимишга таҳдиди олдиликр деган умиддамиз.

Бизнинг гонораримиз ишанинг бажарилишига қараб, аудитни ўтказиш учун таъаб қилинажак нақта, наж жоғарий чињумизларга кўра белгиланади. Ишларнинг алоҳидатурларига ҳақ сўнади аудиторлар ва ассистентларимиз маълумлик даражаси, таърихларни ва маълакатини талаб қилинажак даражасига мувоффик ўтгарсанга туумсан.

Сиздан хатни имзолашни ва иловча қилинган хатни нусхасини унинг сизниң мөнкавий ҳисобот аудити бўйича бисномаср яхшидан нуқтани назарангизга мос эканлигини тўрадиган ҳорса қайтаришингизни сўраймиз.

Аудиторлик фирмаси

Мансабдор Мансуб мавзуди
имзоли

ой, куни, шадар

5-боб АУДИТОРЛИК ТЕКШИРУВ СТРАТЕГИЯСИ

5.1. Аудиторлик текширув стратегининг аниқланаси. Аудитни режалаштириш.

Одатда, аудиторлак текшируви донас мусалла муддит (ўргача 2 ҳафта) билан чекланган, бундай ижебадат таъсирилганда даражи кувват жиҳатиар ўртаси корхонидан мөлкик-хўжонлик физикларни ёнласига ўтказиш ҳар доим ҳам насиб бўлалар. Ўз ҷумисибат билан ҳар бир ишниссиз субъектни таънишларни худа аудиторлар ҳисобга олган ҳенда текширув стратегини олдиши ажратасиб ётаб, у қўйилганирек кўзда тутади:

мизоз фаннинги ҳақидаги тўпланинг заборанни сурʼи чиқиш; таваккалчилликни ва ичси назорат самарадорининг мастиабини баҳолаш;

операциялар анонда турудларни таъсирилганни турдиликни, мөхияти ва давомийлигини белгисидаш.

Аудиторлик текширув стратегияси тау текширув миссалдерига эришишнинг зиг очилона йўлларини ташлашга асосланаси ва аудиторнинг тажрибаси ва маълакаси, аудиторлик фирмаси из мизоз ҳамкорлигининг узоқротига, яъни мизозга хос хусусиятларни бўлтиши

...and you can't tell them which is the best way to approach a problem until you've got one.

жылдан кийинде жиберген түркменистандык мемлекеттеги анықтаб олган;

— възможното и едно и също то съвсемъ изчезнало.

Алакүйе Сыншың аттынан көздөр барын зеңдій масабалар
жаса бериліп, үлкендердің мемлекеттік жағымынан.

（二）在本行的存单上，必须写明“定期存款”字样，不得写成“活期存款”。

（三）在本行的组织上，必须有健全的领导，才能发挥其领导作用。而要发挥其领导作用，就必须有健全的领导。

1. 1991-1992 学年第二学期期中考试高二年级地理科试卷

Англия и Франция, а также Испания и Португалия, включая Азорские острова, включают в себя территории, расположенные на юге Тихого океана.

— **Любимые места отдыха и спорта в Краснодарском крае**

• 1996 • 03期(1996年3月号) • 1996年3月号 • 1996年3月号

（二）新亞校園：新亞大學的校園，佔地廣闊，建築物多為中西合璧的古典風格，環境優美，是香港的一個著名景點。

1996-03-26 10:00:00 1996-03-26 10:00:00

• [View All Posts](#) [View All Comments](#)

Изъявлено във външнотърговската прокуратура със съдебното постановление № 100 от 25 юни 1948 г. във външнотърговската прокуратура.

олдиндан келишиб олиш зарур. Мижоз бундай күннеган тақдымда аудиторни уәкіт бу ахборотни тақдим қылышпенниң илложисизлиги түрғисида хабардор қилишга бурчадыр. Аудитор, межоз үтмишдош аудитордан ахборотни олишга рухсат бермаган ёки үтмишдош аудитор ахборот беришни радиэттан каби назиятни обдон тақдил қилиб чыкыши зарур.

Аудитор ҳуқуқшунослар бошқа аудиторлик фирмалари, тадбиркорлар ва ҳ.к. лар томонидан тақдим қылышпак ахборотдан фойдаланиши мүмкін.

Ҳамкорликни давом эттириш мүмкіншінде баҳолаш ишини межоз бир неча йыл давомыда ҳамкорлик қызуучи фирмалар ҳам бажарадилар. Талай масалалар ҳамкорликкине тұхтатилишина олиб келиши мүмкін. Иш сұдда күрілған тақдымда аудитор мустақилдікден маҳрум бўлиш сабабли межоз ишлешін давом эттира олмайди.

Межозкинде аудитор хизматтарыта мурожаға қойылады умдаган сабабларни баҳолаш кайтида аудитор молиявий ҳисоботтіннің мүмкін бўлган фойдаланувчиларни анықлайды зарур. Агарда ҳисоботдан етарли даражада жадал фойдаланылса ол ишкорхона яғни келажакда соғилса бин қайта ташкин азаси унда аудитор ҳисоботтіннің ишончлилігінни тасдиқлаган ҳолда материалдінде каттароқ ҳажмини түплаши керак бўлади.

5.3. Корхона ҳақида усууман ахбороттасы

Корхона ҳақидағы умумий ахборот көбінесе ол ҳисоботтіннің ишончлиліги ҳақида асосланып ҳуқоқчылықтардың учук керак. Хусусан, корхона фаолияттіннің спецификасы ва соҳаий хусусиятларының, уннан ташкилді түзилеші, заман бирикіліктері, молия ва бопиқа алоқаларының анықлаган, ҳуқуқий мажбурияттары билан танишни зарур.

Корхона ҳақидағы ахбороттасы асосий ынбаударм бўлиб қуйидагинар ҳисобланади:

1) бошқарма ходимлардің билим мұхокамалар оркін раҳимдердін жаңарылған ынбаударлар (яғни қаржыбек орноб борушы белгілік бўлған сан, ахборотни бириткүй жазубелес боради... оларни мүмкін бўлган ходимлар);

2) асосий участкалар, ишлаб чыкарған бириткүйлар, омбераударга борноб, кўриб чиққан(улар оқтавлар...), жақдиганни за буене гига яққол ишонч ҳосил қилиш, ишлаб чыкарған маҳроитларға ҳақида тасаввурга эга бўлиш имконини беради);

3) ташқи ва ички ҳисоботлар ва наикр қылышпак материалдар. Ташқиларга амалий матбуот ва газеталар, соҳа бўйича жүргатгачалари билан солиштириллар, давлат ва солисқ түрғисидасы қозуудатар ва тартибга солине материаллар-молиявий ҳисоботлар, жаройалар молия ахбороти, директорлар кенгаши, бошқарув, дерекция, ҳисседорлар йиғилиппарыннанға баёнлари, бошқаруучиларнинг ҳисобот-

бюджетлар, истиқболшар, лойиҳалар, аудитор-
лар, маджлисарларнинг ички ҳисоботлари, процедуralар фирмалар
ни сиёсати юзаоидан йўриқлар.

Хизматнинг ривожланиш тарихи, фаолият турлари ва аввалги
хизмат амал қилиган ҳисоб ва сиёсати билан танилиб чиқиш,
тадбиётни ўрсанши, мижоз аудиторлари билан учрашиш

хизматнинг турли соҳалардаги сиёсати ҳақидағи ахборотни
саражада оғарбариинг масъудият дәражаси ва ҳуқуқларини
нижайтиш, корхона сиёсатини ўзгартириш ҳуқуқига эга бўлган
доирасини савъ юроят мухумидир.

Данинг бу босқичида сиёсати нозим бўлган энг муҳим
тадбирларни берни - корхона билан бөлиқ ва биринчий томонлар
(хизматнинг бодиқрашга ўнда бир-бирнинг оператив
да таъсири қилинадиган жадалга бўлиқта томонлар), улар
демак тарбиятнинг турлари ва ҳамми (филиаллар) ўртасида
хуусусаний айнубошлаш, қарзлар ва молиявий ёрдам энг
харидорлар ва таъмияловчилар билан операциялар
чек, ўзаро харидорликни аниқлаш.

Диган ахборот асосида аудитор маслаҳатлар бериш учун
мутахассислар (хуқуқшунослар, солиқлар, технология
ва мутахассислар, ва бошқалар) ни жалб қилиш зарурати
нижайтишни даи этиши лозим.

Корхона филиалларнинг шарҳи қўйидагиларни назарда тутиши
нижайтишни:

1) мижознинг тадбиркорлик фаолиятини, катта бошқарув
чмлари харакатлари сабабларини ёлғон ахборотнинг тақдим
иниши таваккалчигини баҳолаш учун чуқур тушуниш,

2) гайриоддий ва кутилмаган сальдони ажратиш мақсадида
корхона жорий молиявий аҳволини баҳолаш учун дастлабки
нижайтишни шарҳлар,

3) ҳисоб сиёсати хусусиятларини тушуниш,

4) моддийликни ва аҳамиятлиликни баҳолаш.

Аудитор мижознинг тадбиркорлик фаолиятига таъсир этадиган
чиқи ва ички омилларни аниқлаши зарур.

Ташки омилларга макроиқтисодий ва соҳавий омиллар киради.
Макроиқтисодий омиллар:

азосий фаолияти (пасайиши, ўсиш)

халқаро савдо, тариф тўсиқлари,

солиқ ундиришдаги ўзгаришлар,

валюталар курсларининг ўзгарувчанлик,

чет зл бозорларига тобелик,

фоизли ставкаларнинг компания барқарорлигига таъсири,

истеъмолчи ликвидлилигига таъсири этувчи иқтисодий омиллар,

қимматбаҳо қофозлар индексларининг ўзгариши ёки мулк
корининг ривожланиши.

деконтрализациянган онералларидан марказий аппарат
омонидан козорат қулиниши даражаси;
ишлаб чиқарни танирди омилларидан;
етказиб берувчилардан қарз олигининг мақбулиги;
етказиб берувчилорга тобелик ва жой ҳозир, хизматларнинг
жакбулигиги;
ишлаб чиқарни қуввати;
ишлаб чиқарни аттиға техник мұзыммалари;
ишлаб чиқарни қисмининг (даврининг) дарем этии муддати ва
шагаруучалигы өз бенди.

Молия:

түл мағлелең әм сұмындарнинг өмірлікти;

сармоюшты сабекта ва процедуралари;

фойдала азарты;

асосий базис - операциялари;

лигиилар, белгиларның;

кароқатын әм бөшік түловлар;

бөшкә нағызурылар.

Маркетинг:

асосий әрәйлорлар әм бозорлар;

алохидда киранорларга, лойнұха еки операцияларга таяниши;

харидорлар; инниг молияний ақвоти;

энг мұхит рәқиблар ва міжознинг бозордаги ақвоти;

бозорниң шаржерлерлери әм мавсумий тенденциялар;

маҳсулотникінде бүзеше;

имтиёзлар, лицензиялар әка тасвиirlарга тобелик;

потенциал әмқанніятаари шубҳали бүлсан маҳсулотнинг янги
турлары;

харидорларға нисбатан афзал жүрінешлар;

асосий маҳсулотий молиялаштириш соңасидаги сиесат;

нарх-навоннинг белгиләнеші әм сийловлар (камайтириш);

реклама ва уннинг самаралорлиғи;

әмоналашишнинг тенденциялари;

маркетнинг натижаларининг даражаси;

савдо-сотиқни күпайтириш учун құшымча таваккалчилик.

Ходимлар:

асосий ходимларнинг малакаси, тажрибаси әм комплектлиги;

хизматчиларни олиш әм юқори мансабға күтариш сиесати;

хизматчиларнинг меңнат ҳақи әм мукофотлари, фойданы
тәксимлаш;

ходимларға нисбатан бошқарувнинг режалари;

кадрларнинг құнимсизлігі.

Ишни бошлашдан аввал аудитор міжознинг ҳуқуқий
ұжжатлари: низоми, қайд қилиш ұжжатлари, директорлар
Кенгашы йиғилишлари әм ҳиссадорлар мажlisларининг баёнлари
білән танишиши лозим, негаки улар одатда олинган фойданынг

тәжсимишни, динидеги мәрнүнг өзөктөлеккүнін, музд ұқыннанғ тұлғанын, контрактта битимларесен тузылашы, бояңы табиғи ларда интигрок этип, мұнкин сөзіб олиш, узоқ муддаттың қарзларын беріш, тәмминалы ва кағымлықтар беріш, ишле ұхуқығында зға шахслар деңгәсін анықташ ұқыннанға қарорларни үз ичине олади.

Бундан таңқары, міжозникт ұхуқын мажбуриятларини анықлаш үчүн, контракттар, шартномалар ва битимларни күриб чиқып мұдым аҳамнат қасб этади.

5.4. Аудигда моддийлік (аҳамиятлық) бағолаш

Аудитда моддийлік (аҳамиятлық) дегендеги ұғынбоғда алоқына модда екі монияның күрсатқышынан шұншысадек, умуман молияның нағижаларыннан жоғы бүзилиб күрсатылғаннанғ йүл қўйиладыган сарқад даражасы біннан өзінен қылышқа молияның қисобетпорда күрсатылған за аҳамиятке деб қаралыши мүмкін бўлган, яъни фойдаланувчиларни идареттари тайдига янгиш сумманинг максимал йўл қўйиладисан миқдори тушунади. Моддийлікни бағолаш аудиторниң тажрибасы ва малакасига боғлиқ үчүннег үз томонидан ҳар бир міжоз үчүн умниғи фаолияти ҳақми үзүв, спецификасини олган ҳодда анықланади.

Моддийлікни бағолаш үчүн аудитор алборотнинг жоиз фойдаланувчилари ва уннан асосида қабул қылышынан мүмкін бўлған жоғы қарорлар ұқында, қисобетчиң потурғириги ва бу қарорларни қабул қылышыннан нисбатини анықланып үчүн тасаввурга эта бўлғиши керак. Аудиторнинг моддийлік даражаси тўгрисидаги мұқоғазаси стиранча субъектис бўлиб, ундан онча профессионализм, міжоз тажрибаси, міжоз фаолияти спецификасини, шунингдек, тўгрисидаги за хизметий мұхит қуосылтиарине балишини талаб қиласди.

Моддийлік ва таважхиялар тушунчаларидар аудит методологиясын асоси да режакшитирине қуроли сифатида фойдаланылади.

Аудитор төхтаврур болаша хато (янгилш)нинг қандай умумий суммасини мөддий деб қисобланы мүмкіндигини ҳал этиши керак. Моддийлікнинг жоғы даражаси ұқыннанға бўнай дастлабин сюлҳаза аудиторга зарурий исбетшарни гўштам жарёланып ташкил этиши имконини беради. Бунда аудиторнинг исботлар соли ҳатонини бўйтпланган даражасига тескари пропорциональ деган эҳтимол ётиборга олинади.

Қатор оңайласа мінъуд бўлиб, унда с. мөддийлікнинг явволидан бештапчалықи қарожаси боғлиқ, ахлат, сохбет үчнамы, солиқ соғынгулага қанар тобға фойда никорора, жорий актнернан қиймати, актнеларниң жорий мағбуздатылариннанғ умумий қийматы, канинг инфорора каби омсалар. Моддийлікнинг даражаси бу күрсаткичлардан ҳар бирин үчүн бештапчалықи. Нарок, әммә жолдар ва ҳолаттарни сон жиғатдан бағолаб бўлдикермайды - масадан, міжознинг

жоннан иштап турни очишни хосланаслиги, у ёки бу модда
оған төкшириш имконининг чекланганинги, операцияларниң ио-
ненүү төрөлүк характери, контракт шартларыннан бузулушни. Бундан та-
на көбөйчүлүк даражасига балык башка омиллар ҳам таъсир
етилди. Масиван, тасодифий хатолар үчүн молдайлик даражаси,
биздин атайлаб бузуб күрсатыла (негиздеңде фойдаланувчилар
биздин разбарияттаниң ҳаволлиги ва ишончлиги факти ғойт мұхимdir)
контрактлар бўйича мажбурлантни бузни бўлди боғлиқ хатолар-
ни (яъвзи бу бузилинг оқибатларит молиявий ҳисоботи аяча тиль-
мунчи мумкин) қараганда юқори проқ белгиламсан мумкин.
Молдайликни баҳолашга аудитор иккита жонсай сидашууда
жонади.

Индуктив ёндашув - ҳисабетник алоҳида молдалари
тозағигиниң, кейин эси умумин оғаннан молдайлигин анықлаш.
Аудитор, фойдаланувчиларда киттә дисциплин үйғотадигэн ва
тозағиги молиявий адвокат ва тозағиги имкониятларни
жонайдиган молиявий ҳисобот күрсаткеслари 10000 сўмник
тозидан жоиз хато белгиланади. Бунда 10000 сўмник хато
тозорик қарз үчун фойда алоҳасиги бўлиши мумкин.

2. Делуктив ёндошу - жонт ишосиниң умумий миқдорини
тозидан за уни кейинчалик ҳисобот молдалари ўртасида
тозимлаш. Бу тозимлаш шартни хусусиятга эга, бироқ аудиторга
тозимларни ишожи борича камайтириш үчун турли ҳисобларга
бўлган қандай маълумотларни ва қандай ҳажмда тўплашга
тозеклиги ҳақида қавор қабул қилингэ ёрдам берниш мумкин.
Умумий жоиз хато алоҳида ҳисоб тозакмлари бўйича хатолар
тозисдан оғизи бўлмаслиги лозим, ако ҳолда аудитор ёки учинг
тозами ҳақидаги дастлабки фикрини ўзгартириши ёки бўлмаса
кунг хусусий хатоларни тузишмаларни ўзгартириш мақсадида
тозимча давомиди. Чоъни ёки шартни ижебий ёки салбий хуносани
тозим этиши тарур.

3.5. Аудиторлик таваккалчилигини баҳолаш

Аудиторлик таваккалчилиги - мижоз ҳисоб тизимининг
тозимчилиги таваккалчиленини, мижоз ички назорат тизими
тозеклигини, мижоз хатоларини аудиторлар томонидан
тозимлашасликни баҳолашта асосланадиган аудиторлик
тозиригининг самарасизлиги таваккалчилигини баҳолаш.

Аудиторлик таваккалчилигини баҳолашниң иккি асосий услуби
жонади:

- 1) баҳолаш (индуktiv)
- 2) миқдорий

Баҳолаш (индуktiv) услуби (ҳозирги вақтда аудиторлик
тозакмалари томонидан кенг равишда қўлланилади) шундан
боратки, аудиторлар ўз тажрибаларидан ва мижознинг билишдан
келиб чиқиб умуман ҳисобот ёки операцияларниң алоҳида

СУДОВЫЕ ДОКУМЕНТЫ ПОЛНОСТЬЮ ПРЕДСТАВЛЯЮТ СОСТОЯНИЕ ВЪЕМОВЪ
ПО КОМПЕТЕНЦИИ СЪДА. ОБѢ СЪДОВЫЕ ДОКУМЕНТЫ БЫЛИ ПРЕДСТАВЛЕНЫ
СЪДОМЪ ВЪ СЪДЪ ВЪ СЪДѢСТВІИ СЪДІИ АРГІНІЧІ

Многие из нас, увы, не знают, что такое — языковые
междометия, и это неудивительно, так как в русском языке их очень мало.

Wetland Management

Сюда же входит и введение в книгу, а также отрывок из письма Марии Кольцовой к Елене Глинке, в котором она просит Глинку помочь ей в написании мемуаров.

32. 1974-10-10. 100% of the plants were infected with *Botryosphaeria* and *Phoma*. The *Botryosphaeria* was more abundant than *Phoma*. The *Botryosphaeria* was also more abundant than *Aspergillus* and *Cercosporella*.

Су мөнгүн төрөлдэг бий болгоо чадацай, түүхэндээ бий болгоо чадацай, түүхэндээ түркийн төрөлдэг бий болгоо чадацай, түүхэндээ түркийн төрөлдэг бий болгоо чадацай.

Бүндан таңыру, жадсұйык тәзаккалчылғының үлчами күйнелгілерге барып.

Соғ тазаккалыштык үлчамын анықтауда үзбөб әсерде ойнана
иғодаланған сұммага, шунаныңдең, тапшы (веборка) мәдениеттегі
түгри пропорционал бўйиб, тапшы элементлар күсусигине
боглиқ.

Режалаштирошиниң үзбөб босқиччи құйыдағы босқынчырдан
иборат: дастлабки аудит пайтида зиг мұхит өзиншілар -
рахбарлығыннан ҳалоллиғи ва бухгалтерлік бзулдарданғы зерткеват
тізіми мавжудлігідан келиб қызығы аудиторға тәжірибелік мұмкіншіліктерге
баҳолаш мүмкін бўлмаса, у аудитор уни рад қылади. Агарда
аудитор текшируя үтказилиши мүмкін деб ҳисобласа, унда
операцияның ҳар бир турага нисбеттікін назорат тизимин
(ИНГ)нинг самарасынлиги таваккалчылығы үчіншік бағында ва
ИНГ мақсадларини анықтап нағобектен босқонч бўлиб қойып
бунинг үчүн дастлаб раҳбариятқиң аделесиғи ИНГ-ни ўйнаштырып
заруратын мүносабаты ғафоялады, аларда раҳбарияттың мөншіліктерін
тегишилиз аҳамият бермаса, назорат тәртибде салынуға китта
үлчами үрнасылады, мәбүдде тақисажынан тәртибделген ИНГ
мавжудліги мұхымнін анықталып, аудитор ИНГ мақсадларын
эрнешіш ва назорат процедурасының қарорларын салынған көрсеткіштегі
элементлардың ҳисоб тизимине бирилдириледі. Ошардан аудитор бундан
батағсиял баҳолашын үткәльсөнде хам түркелди. Иштеги баязи
ҳолларда айниқса кичік корас жаһарди аудитор меншіктерінің ҳисобет
моддаларини көнг күламда түркемелди. Бирок бул салынғы
сабабли, аудиторлар таваккалчылығыннан тақисажынан қарорларының
максимал аҳамият белгилайди.

Ҳар ҳолда аудитор баҳосы, у бағынчада босқынчылық өзиншілдер
га асосланған бўлиши керак ва назорат тәсжебе салынғанда үлчами
фақат қўшимча маълумотлар түтшантан сары-жакшайтаригини
мүмкін. Агарда аудитор таваккалчылықнинг ҳақиқий үлчами да-
стлабки баҳодан паст бўлиши мүмкін деб ҳисобласа, у назорат про-
цедураларини қўшимча текшириш ҳақида қарор қабул қылади. На-
тижада аудитор ўз ҳаракатларини келажакка режалаштириш учун
ИНГ самарасынлиги таваккалчылығининг қайси даражасидан: мав-
жуд маълумотларга асосланған максимал юқори ёки ИНГ текши-
руви ва бозанс операциялари ҳамда тағсилотлар (деталлар) тес-
гларини ўтказиш қиймати (нархи)ни ҳисобга олган қиёфаси ҳолда
янада паст даражадан фойдаланадими - шуларни ҳал қилишини ке-
рак. Агарда аудитор ишкінчи вариантини таңласа, унда у назорат
таваккалчылығи аҳамиятини тасдиқлаш мақсадида назорат процеду-
ралари самарадорларын қўшимча равишда пастдан ўтказиш лозим
бўлади.

Аудиторлар таваккалчылығини ҳисоб-китоб қызинш жархайинин
сүнгги босқиччи процедура таваккалчылығини үлчамини үрнатиши.
Назорат таваккалчылығининг ИНГ-нинг ҳар бир тури үчүн қиймати
аниқланғандан кейин аудитор ИНГ мақсадлари ва аудиторлар тек-
шируя мақсадлари ўртасида алоқа үрнатиб, бунда аудиторлар тек-

- Өмнөт тиізу, ол тарының жағдайларынан
ақындардың аяқташыруға сәйкес (ИСТ)нинг мақсадлары-
шының жерей дүйнеге интеграции төртібігі солиш ва самаралы-
шының, рахбирияттің мемлекеттік сиёсати талабларини
шының, коюхома активдеринің сәжіл қолиш ва ҳужжаттар ҳамда
оның мүнделігінен анықтартылған мәкбұз даражасини таъминлаш.
Демек назорат тиізимді самарадорлығын анықлаш пайтида
оның ресурспар ежелгінен касб этилді;
- соғуона ахбороттың шыншылтырылғанда иштирок этувчи
жакар деңгээсінен үлдеуден көрсетілгенде оның үшін масъулият
шының мавжудлігі;
- соғуар үргастың шыларни оның борыш ва ахбороттың
шыншылтырылған бүйінша йүлга қойыншын үзаро мунисабатларынға
түсінгенде;
- соғуар тиізимдік техник воситаларининг нақдлігі;
жасаудың технологиясыннаның нақдлігі;
жакар қызметчілердің параметрлері.

ИСТ құйындағы элементлардан изборат бўлиши мумкин:

- изборат соҳаси, ҳисобот тизими, ичкі ҳисоб назорат тизими;
- изборат соҳасининг ҳал қилувчи элементлари бўлиб
идарийлар ҳисобланади:
- тилжимий структура самарадорлығи;
- таҳбарияттің роли;
- ижтимаудит роли;
- жека ва бюджетларининг асосланғандағы
зертбариёт ахбороттың үринлилігі ва ишончлilikti;
- бизнес устидан назорат қилиш учун адекват (мос) сиёсат ва
адалтурадарларининг мавжудлігі;

在這場戰役中，英國軍隊擊敗了法國軍隊，並佔領了多處要地，包括布雷斯特、南特和聖馬洛。

“我真想和你一起生活，但你不能和我一起生活。我不能和你一起生活，但我想和你一起生活。”

ПОДПИСЬ ПРИЧАСТИЯ К СОГЛАШЕНИЮ О ПРОДАЖЕ НЕДВИЖИМОСТИ

وَالْمُؤْمِنُونَ الْمُؤْمِنَاتُ وَالْمُؤْمِنُونَ الْمُؤْمِنَاتُ

1945年1月1日，新嘉坡華人政府總理林國芳在新嘉坡召開記者會，宣佈新嘉坡華人政府成立，並稱之為「新嘉坡華人政府」。

這就是我們在《詩經》中所說的「子雲」。這就是我們在《詩經》中所說的「子雲」。

الآن، في ظلّ الظروف الصعبة التي يعيشها العالم العربي، لا بدّ من توحيد المواقف والجهود لإنجاح المهمة.

此段文字是《通鑑》卷之三十一，記載了漢高祖劉邦在長安被封為漢王之後，派張良、韓信、樊噲等謀士策劃，採取了“明修宮室，暗裏發兵”的策略，成功地擊敗了項羽，佔領了關中。這段文字說明了在戰爭中，謀略的重要性。

3) *Argyropepla leucophaea*, Druce, 1884, is a sulphur. Its wings are orange-yellow with black, yellowish-green veins, and the hindwings have a large black patch near the apex.

Итоги Соревнований

АЛЬБУМЫ ОДНОГО АВТОРСКОГО КОЛЛЕКТИВА

REVIEWING AS THE SUPPORTIVE FUNCTION

КОРКОВАЯ ПЛАНКА ИЗГОТОВЛЕНА ИЗ ДОЛГОВЕЧНОГО МАТЕРИАЛА

Ініціатором створення Уряду є відповідальні за політику та економіку в Україні.

АИТ мөн үзүүлэх дүрслээгээс эхийн түүхийг зориуулж, түүхийн
зэрэглэлийн түүхийг зориуулж,

Аудитори, биржелес иззбандо, БЖГ дас слобки иккю мақсади
и широкожа таражиним көзбағынан, берилған мақсадтарда зерттегі
жекасынан сипаттауда аудиторда иккя функцияның уңдағ аудиту
тәрдемелесиң күктам көзарылған ишомчылығы за неболталғандағы
жүништа иккөн береди.

Шу муносабат білдік аудитор дүйнедағы көмекшілік жағдайда ИНТ тәсілдерінде үткеседі.

операциярикің мәжүуданғын, өзүларда олар тұтынбалай, краңқалар жақиқатта іоз берган;

руксат (санкция) берилганинги көмүр (операцияларни) үзүүлүштүрүү.

рухсат шунга ваколат берилган шахсга берилган);
баҳоларни (операциялар тўғри баҳоланган);
тасиғларни (операциялар тўғри тасиғланган);
даврларга бўлишининг тўғрилигини (про операциялар, улар
ҳақиқатда ўтказилган даври кўрсатилган);
кўчириш ва санаб чиқишнинг тўғрилигини (операцияларга
нисбатан таҳлилий ҳисоб дафтарларида тўғри ўтказиш
(проводка)лар қилинган, якуний сумма тўғри санаб чиқилган).

Бундан ташқари, аудитор ИНТ структурасини тақиқид этувчи
тушунчалар:

ушбу корхонада раҳбарлик қилишиниг усолуби;
бошқарманинг ташкилий структураси;
хизматлар ҳукуқ ва бурчларини баён қилиш услублари ва улар
кимларга аталсан бўлса, унга тоғодилганлиги (йўриқнома, юрмиш-
тириш қойдалари мажмуси ва ҳ.к.);
раҳбарият томонидан фойдаланилажек разорат услублари шу
жумладан, ички режа-иашларни тизими:
ички қўшилт функциялари;
қадрлар сийосати билан танишиб чиқиши зарур

ИНТни кўриб чиқинга мурожаат қила туриб, аудитор биринчи
навбатда назоратнинг аҳовси ви унга корхона раҳбарияти ҳамда
ходимларининг муносабати, шунингдек, ишчи чиқилган
йўриқномалар, раҳбарликлар ва сийосатнинг ҳақиқий қўйичиликни
даражаси ҳақида оидийдан фикр ҳосни қўйдирни лозим.

Бундан ташқари аудитор яқорида чиқр этилган ИНТнинг ҳамма
6 та таркибий қисмини тадқиқ қилиди.

ИНТни кўриб чиқиш пайтида корхона ўлчами (катталиги) энг
муҳим аҳамиятга эга. Айтидан, кичик корхонада бурчларни бўлиш
принципига риоя қилиш катта қийинчиликни яслаб этиди ва китаста
ички аудиторни киритиш мақсади мувофиқ эмас.

Шунинг учун кичик корхоналарда ИНТ самарисизлиги
таваккалчилигининг анча юқори даражаси кузатилиши мумкин.
Лекин, кичик корхонада ҳам бурч ва ҳуқуқлари аниқ бўлинган
омилкор, ҳалол хизматчилар, рухсатномаларни бериш,
операцияларни ижро этиши ва ёзишининг ишлаб чиқилган
процедуралари, адекват хужжатлар ва активлар ва ёзувларнинг
жисмоний бутлигини таъминлантиш (чекланган миқёсда) ҳамда ижро
назоратига эга бўлиш ғоят муҳимдир. Йирик корхоналарни
текшириш пайтида ИНТнинг барча таркибий қисмларини ўрганиш
мажбурий ҳисобланади, негаки операцияларни тестдан ўтказиш
имконияти уларнинг катта ҳажми билан чекланган, назорат тизими
эса етарли даражада ривожланган бўлиб, бу назорат
таваккалчилиги ўлчами (катталиги) ни кучайтиришга ва шу тариқа,
аудит чиқимларини пасайтиришга имкон беради.

Мижознинг ИНТ билан танишиш жараёнида, аудитор ИНТ

аҳволи учун жавобгар бўлган менеджерга ёзма ёки оғзиқи равишда билдириш шаклида (ёзма билдириш афзалроқдир, негаки аудит сифатининг исботи бўлиб хизмат қилиши мумкин) тақдим этиш учун ички назорат тизими камчиликлари ҳақидаги ахборотни тўплаб боради. Бундан ташқари, раҳбариятга йўлланган хатда ИНТ ва умуман компаниянинг ишини яхшилаш ва самарадорлигини ошириш юзасидан чора-тадбирлар тизими тавсия қилиниши мумкин.

Ички назорат тизимини баҳолаш аудиторлик фирмаларида аудиторларга олдиндан бериладиган ҳал қилувчи контрол саволларга асосланган бўлади, аудитор уларга мижознинг ўзига хос хусусиятларига мувофиқ равишда тузатишлар киритиш ва бу саволларга жавобларга қараб ИНТга баҳо бериши мумкин.

Соҳа	Ҳал қилувчи контроль савол
Сотувчи, қарздорлар ва пул кирилари	<p>Счет-фактурани ёзмай туриб корхонадан молни юклаб жўнатиш ёки бериш мумкинми?</p> <p>Тўламасликнинг катта таваккалчилиги борлигига молни жўнатиб юбориши мумкинми?</p> <p>Счет-фактураларни ёзишда хатолар бўлиши мумкинми?</p> <p>Сотув фактураларини, бироқ ҳисобларда қайд этилмай қолган ҳоллар бўлиши мумкинми?</p> <p>Қарздорнинг кредитига нотўғри ёзувлар китилиши мумкинми?</p> <p>Пул маблағларини банкка топширмай туриб, уларни олиш мумкинми?</p> <p>Сотувлар ҳажмини бўрттириб кўрсатиш мумкинми?</p>
Ҳарид, кредитлар ва тўловлар	<p>Санкцияланмаган ёки олинмаган моллар учун қарздор ликнинг юзага келиши мумкинми?</p> <p>Қарзлар нотўғри ҳисоблаб ёзилиши мумкинми?</p> <p>Қарздорлик, унинг қайд қилинишисиз ҳосил бўлиши мумкинми?</p> <p>Қарздорликнинг бузуб кўрсатилиши мумкинми?</p> <p>Етарли асоссиз, тўловларнинг бажарилиши мумкинми?</p> <p>Кредитлар ҳисоб рақамларининг нотўғри дебетланиши мумкинми?</p> <p>Етарли ваколатларсиз ёки ҳужжатларсиз</p>

асосий маблағларниң орттирилиши ёки уларниң реализация қилиниши мүмкінми? Нақд пулниң иоқонуний ўзлаштирилиши мүмкінми?

Ишчи ва хизматчиларниң иш ҳақи
ва пул кириллари

Бажарылмаган иш учун хизматчиларга ҳақ тұланиши мүмкінми?

Мукофотлар ёки комиссия ҳақининг нотұғри тұланиши мүмкінми?

Иш ҳақини олаёттанды милиций суғурта ва бөшқа чегирмалар пайтида солиқларни тұлаш ҳақидаги ёзув нотұғри бўлиши мүмкінми? Бирон-бир усуслар ёрдамида тўлов ведомостларининг ошириб юборилиши мүмкінми? Тўлов ведомостларида хатоларниң бөшқа ҳолиари бўлиши мүмкінми?

Захиралар ва тугалланмаган ишлаб
чиқариш

Захиралардан маҳрум бўлиши ёки талон-тарож қилиниши мүмкінми?

Тұғри ҳужжатларсиз захираларниң сарф қилиниши ёки камомад бўлиши мүмкінми? Тугалланмаган ишлаб чиқаришининг бузиб кўрсатилиши мүмкінми?

Тизим чиқимлар назорат қилиши учун етарли бўлмаган улар ҳақидаги ахборотни берадими?

Бөшқа иш ва ҳисоб-
га олиш

Журналда нотұғри ёзувларниң бўлиши мүмкінми?

Ёрдамчи дафтарларда хатоларниң бўлиши мүмкінми?

Бухгалтерлик дафтарида ўтказиш ёки кўшув бобида хатоларниң бўлиши мүмкінми?

Бошқарув ва ҳисоб билан боғлиқ функциялар устидан назорат қилиш пайтида умумий ишончилик кузатиладими?

Ички назоратга жиёдий таъсир қилувчи процедуралярниң вақти-вақти билан адашшиллар кузатиладими?

Аудиторлик нұқтаи назаридан ИНТ самарадорлигини баҳолаш иқтисодий субъект назоратининг кучли ва бўш томонларини баҳолашдан иборат. Ички назорат тизими агар у биринчидан, ишончсиз ахборотнинг юзага келиши ҳақида самарали равища огоҳлантиrsa, иккинчидан эса, ишончсиз ахборот юзага келгандан сўнг чекланган вақт доирасида ишончсизликни самарали равища аниқланса, самарали деб ҳисобланиши мүмкін.

ИНТ самарадорлигини аудиторлик баҳолаш аудит миқёснини баҳолаш ва режалаштириш учун керак. Агарда аудитор ИНТ

жонарни деб баҳоланса, унда текширув ҳажмини камайтириш, ғана ҳолларда эса уни умуман ўтказмаслик имконияти пайдо бўлади.

ИНГ самарадорлигини баҳолаш пайтида назорат кучли ва бўш тармоғарининг кумулятив эффект деб аталажак усулдан фойдаланилади. Масалан, агарда ҳатто ИНГ ёки унинг қисми умумлил олганда самарли деб баҳоланса, аудиторлар назорат процедурали ёрдамида текширувнинг муайян участкасида ғунис съомчилклар таваккалчилиги эҳтимолини баҳолайдилар.

ИНГ баҳолашнинг 2 даражаси мавжуд:

1) умумлаштирувчи даража-ИНГ иши самарадорлигини текниришсиз назоратнинг ҳал қилувчи жаҳатларини баҳолаш, фойти, ҳал қил операцион назоратни баҳолаш, ўтказилган сўров маълумотлари, диагностикадан фойдаланиш;

2) кенгайтирилган баҳолаш – ИНГнинг батафсил баҳосини опши, унинг ишининг самарадорлиги ҳақидаги далилларни тўплаш.

5.7. Маълумотларга электрон ишлов бериш тизимида аудит

Агар иқтисодий субъектнинг бухгалтерлик ҳисоби ЭҲМ таржимада олиб борилса, аудитор қуйидаги омилларни зътиборга ишни зарур бўлади:

ташкилий структура;

фаолият хусусияти;

войниҳавий ва процедуравий аспектлар.

Маълумотларга электрон ишлов бериш тизимининг ташкилий структурасини баҳолаш қуйидаги масалаларни ўз ичига олади.

Функция ва билимлар концентрацияси: "маълумотларга ишлов берини билан шуғулланувчи ходимлар маълумотлар манбалариниг, унинг олиш, таҳсимлаш ва фойдаланиш жараёнининг ўзаро ишоқаси, ИНГ камчоликлари ҳақида батафсил билимларга эгами ва иш жараёнида улар томонидан дастурлар (программалар) ёки маълумотларни ўзгартирилишининг имконияти қанчалик ишланигини биладиларми?

Программалар ва маълумотлар концентрацияси компьютер программаларидан ёт кишиларнинг фойдаланиши имконияти ва программаларнинг ўзини ёки маълумотларнинг ўзгартириш хавфи мавжудми?

ЭҲМ да фаолият хусусиятини баҳолаш қуйидаги жиҳатларни ўз ишни олади.

Ҳужжатлар киритилишининг йўқлиги: компьютерга маълумотлар тасдиқловчи ҳужжатларсиз ҳам киритилиши мумкин. Маълумотларни киритишга ёзма тасдиқ бериладими ёки бошқа процедуralардан фойдаланадими, масалан, компьютер программаларида бўлган рухсат этилган назорат ишлатиладими?

Операция шубҳаси "изларининг" етишмаслиги: маълумотларга ишлов бериш тизимида кўпинча бутун ҳисоб тизими

орқали операцияни кузатиб туриш мумкин эмас, нега деганда қисмая машина ўқийдиган шаклда берилиши ва вактини чекланган даври давомидагина мавжуд бўлиши мумкин.

Маълумотларнинг визуал шаклда чиқицининг кифоя эмаслигидан визуал маълумотлар чиқишининг камчилиги файлларда сақланадиган ва фақаттина компьютер билан ўқиладиган ахборотдан фойдаланиш заруратига олиб келиши мумкин.

Маълумотлар ва компьютер программаларидан фойдаланинг сингиллиги: фирма ичида бўлгани каби, унинг ташқарисида ҳбегона шахслар томонидан маълумотлар ва программаларни ўзгартирилиши хавфини мустасно қилиш учун етарли назорат босми (кетта масофада жойлашган компьютер асбоб-ускунадан фойдаланиш орқали).

Лойиҳали ва процедура аспектларни баҳолаш қўйида масалалар бўйича фикрни ҳосил қилишга асосланади:

1) компьютер программаси тўғри тузилганми, операциялар бажарининг изчилигига амал қилинганми, операциялар тўғри бажарилганми, маълумотлар тўғри берилганми;

2) компьютер программаларига киритилган ички назоратни программалаштирилган процедураларига йўл қўйиладими ва ул борми;

3) тизимга биргина (ягона) ахборотни киритиш турли ҳолиявий ҳисобларда ноаниқликларга олиб келмайдими;

4) ҳужжатни киритиш заруратсиз, тизимлар мустақил амал оширадиган операциялар тўғри бажариляптими, (масалага буюртмачининг ҳисоб рақамлари бўйича фоиз);

5) маълумотлар ва программаларни сақлаш восита гарини заифлик даражаси қандай уларнинг ўғирланиш, қўлдан бериш ё йўқ қилиниши хавфи борми;

Йўқ қилиниши хавфи борми?

Маълумотларга электрон ишлов бериш тизимида ички назорат

Компьютерлар иши устидан ички назорат автоматлантирилган процедураларни ва ишлаб чиқилган ҳамда компьютер программаларига ёзиб олинган процедураларни ўз ичига олади.

Маълумотларга электрон ишлов бериш тизимида ИНТ баҳолаш учун энг муҳим аспектлар бўлиб қуйидагил ҳисобланади:

1) назорат процедураси стратегияси ва ички назорат жараёни бир-бирига тўғри келмайдиган функциялар масалан, киритиш тайёрлаш, программалаштириш ва компьютер операциялари) ажратиш имкониятини ўз ичига оладиган ташкилий ва бошқаруғонд аспектлар;

2) амалдаги тизимлар ривожлантириш ва ички назорат тизими самарали қўялаб-куватлаш;

1) ти шимдан фақат рухсат берилған мақсадларда фойдаланила-
йыншын;

компьютер балан ишлашга бекона шахсларнинг қўйилиши
мөнлилиги;

фақат рухсат берилған программалардангина фойдаланувчи
жинуруалар; баҳтисиз ҳодиса рўй берган пайтда тиклаш жараёнини
хаминиш).

Маълумотларга электорон ишлов бериш тизимини қоплаш устидан назорат

Іуҳгалтерлик ҳисобида маълумотларга электрон ишлов бериш
тишмидаидан фойдаланишинг тўғрилигини текширувчи
физика-назорат процедуранари (улар барча битимларга рухсат
берилган ва рўйхат олинган, тўла ва пухта ўз вақтида амалга
шуришганлигига ишонч ҳосил қиласди) қўйидагиларни ўз ичига
илади.

1) киритиш устидан назорат:

операциялар уларни компьютер амалга оширувчига қадар
нишнирилган;

операциялар машина ўқийдиган шаклга ўтказилган ва
маълумотларнинг компьютер ўтказилган файлларига ёзилган.

операциялар йўқотилмаган, қўшилмаган, улардан нусха
нишнирилган ва ўзгартирилмаган;

нотўғри операциялар бартараф этилган, тўғриланган ёки ўз
нишнирилганда қайта тасдиқланган;

2) маълумотларнинг компьютер файллари ва компьютер иши
нишнирилган назорат:

операциялар компьютер томонидан тўғри бажарилаётир;

операциялар йўқотилмаган, қўшилмаган, улардан нусха
нишнирилган ва ўзгартирилмаган,

хатолар ўз вақтида тўғриланган ва бартараф этилган;

3) ахборотни чиқариш устидан назорат:

бажариши натижалари аниқ-пухта;

бекона шахсларнинг ахборотга чиқишда қўйилиши чекланган;

ахборот ўз вақтида уни олишга рухсатга эга тегишли шахсга
нишнирилган;

Асосий компьютер сунстеммолликларнинг қўйидаги
нишнирилганда эҳтимоли бор:

Бевосита компьютер ёки терминалга йўлнинг очиқлиги;

маълумотлар файлларига йўлнинг очиқлиги;

нишнирилган шахсий манбаатларда фойдаланиши
нишнирилганда борлиги;

тизим ахборотидав ҳамма бемалол фойдалана олиш
нишнирилганда борлиги;

компьютер программаларига йўлнинг очиқлиги.

5.8. Эксперт ишидан фойдаланиш

1. Халқаро аудиторлик амалиётида аудиторлик текшируві ёки бу соҳада ишловчи экспертлар жалб қилинади. Эксперт бухгалтерлик ҳисоби ва аудитдан фарқ қиласидан соҳада би малака ва иш тажрибасига эга бўлган мутахассисдир. Эксперт ишидан фойдаланишни тақдим этиши мумкун; асосий воситаларга баҳо; узоқ мурдатли контрактлар бўйича бажарилган ишларга бўйича бўйича бажарилган ишларга баҳо; шу жумладан уларнинг миқдори ва таркиби; фойдали қазилмалари ва уларнинг тавсифномаларига геолошибонлар; тузилган шартномалар ва амалдаги қонун ҳужжатлари ҳамда юриқномалар юзасидан ҳуқуқий маслаҳатлар; ҳуқуқий нуқтаи назардан оммавий муносаралар ва жараёнларининг натижалари.

2. ЭКСПЕРТ ИШИДАН ФОЙДАЛАНИШ

2.1. Аудиторлик текширув пайтида эксперталар сифати жисмоний шахслар бўлган каби, ҳуқуқий шахслар ҳам да қилиниши мумкин. Эксперталар бўлиб қўйидаги мутахассис бўлиши мумкин:

актуарийлар (суғурта бадаллари, мукофотлар ва ҳ.к.ни ҳамда китоб қилиш билан шуғулланувчи суғурта техникаси бўйича мутахассис);

кўчмас мулк баҳоловчилари;
ҳуқуқшунослар;
геологлар;
муҳандислар.

2.2. Эксперт хизматларидан аудиторлик текширувни ўтказибдан боғлиқ билимнинг уёки бу тор соҳаси бўйича объектив (хамда маълумотларни олиш учун ёки аудитор билан текширув нағожа учун масъуяниятни бўлиш учун фойдаланилади.

2.3. Эксперт, унинг малакаси ҳақидаги гувоҳлик бердилем ёки лицензияга эга бўлмоғи лозим. У мижоз бўйича қариндошлик ва (ёки) молявий муносабатларга эга бўлиши муғалаби эмас.

2.4. Эксперт ишидан фойдаланишга буюртма ёки текширилса корхона раҳбарияти ёки аудитор томонидан (мижоз рози олингандан кейин) берилishi мумкин. Мижоз мустақил эксперталарни рад этган тақдирда аудиторлик ахборот текширувга жалб қилишга ҳаққи йўқ, бироқ аудиторлик ҳисобо

«үркүлгіб ўтган ва мінездан экспертдан фойдаланишдан воз кечини үңқыла ёзма тасдиқ олған ҳода ўз устидан масъулиятни олиб қўйиши мүмкин.

Ишларни бажариш ҳажми ва шарт-шароитлари аудитор, міжоз ва эксперт томонидан эксперт ишларини бажаргунига қадар аниқланиши ва шартнома билан расмийлаштирилиши лозим.

Эксперт томонидан ишларининг бажарилиши ҳақидаги шартнома қўйидағиларни ўз ичига олади:

тадқиқотнинг мақсадлари ҳажми ва мавзуси;

экспертта тақдим этилажак ахборот манбалари;

эксперт ҳисоботининг шакли ва мазмуни шундай бўлиши агрекки, ҳисбот аудиторлик исботи ҳисобланиши мумкин бўлсин деган талаб;

ўзга шартлар.

2.5. Эксперт ишинин баҳолаша пайтида қўйидағилар асосий месонлар бўдиб ҳисобланади:

эксперт ҳисботининг шартномада белгиланган талабларга мувофиқлиги;

корхона раҳбарияти экспертта тақдим қилган маълумотларнинг моявий ҳисботни тайёрлаш пайтида фойдаланилган ахборотга тўғри келиши;

баҳоланишнинг эксперт фойдаланган асосоларва услубларнинг моявий ҳисботдагиларга ҳамда ўтган йиллар кўрсаттичларга тўғри келиши;

экспертнинг қўйилган масала бўйича позициясининганиqliги;

экспертнинг ҳисботни тақдим этиш муддатининг мақбўлиги.

Агарда экспертнинг қўйилган масала бўйича позицияси ноанқ бўлса, унда яна битта мустақил фикр талаб ҳилинади.

2.6. Аудиторлик ҳисботи эксперталарнинг фикрига ҳаволалардан ҳоли бўлиши керак, негаки, уларнинг нотўғри изоҳланиши эҳтимоли бор. Аудитор аудиторлик ҳисботига эксперт холосасига асосланган чекловларни киритиш керак. Чекловлар міжоз билан олдиндан муҳокама міжоз билан олидидан воз кечган ски эксперт исботларининг ишончлилиги ноаниқ бўлган тақдирда аудитор ўз ва аудитор фикрини чегаралаб бўлган тақдирда аудитор ўз ва аудитор фикрини чегаралаб қўйиши керак бўлиб, бунинг учун аудитор натижалари ва эксперт холосаларининг муфассал ахборотнома тузилиши лозим. Экспертнинг текширувга жалб этилиши аудитордан аудиторлик холоса учун масъулиятли олиб ташламайди.

6-боб. АУДИТ ТЕХНОЛОГИЯСИ

6.1. АУДИТОРЛИК ДАСТУРИ

Аудит дастури аудит режасининг ривожи ҳисобланади ва текширувнинг ҳар бир муайян қисми учун зарур бўлган аудиторлар процедуралар рўйхатидан иборат. Аудиторлик дастурлар иккى кўринишда бўлади:

1) корхона ички назорат тизимнинг ишлаши ҳақидаги ахбороти тўплаш учун процедураларни ўз ичига олган назорат тестлаф дастурлари;

2. ҳисоб рақамларидағи бевосита қолдиқлар ҳақида ахборотни тўплаш учун процедураларни ўз ичига олган ҳисоб рақамларидағи қолдиқларни текшириш дастурлари.

Аудиторлик дастури қўйидаги омилларни ўз ичига олади.

Аудиторларнинг иш тириби

Тартиб аудиторлик холосаси ва бошқа ҳужжатларни тузини учуклиги текширув давомида тайёрланган материалларни тайёрлашга тақдим этишининг сўнгги муддатларини аниқлайди. Тартибини тузи пайтида фойда олининини таъминлаш учун кутилажак музд ҳисоб олинган ва унинг доирасида текширувнинг тўғрилигини назорат воситаси бўлиб ҳисобланиши сабабдир.

Батафсил процедуралар:

Аудит дастури ёзма равишда тайёрланади. Дастур аудиторлик текширув режасини амалга ошириш учун зарур бўлган ҳамма процедуралар, шунингдек, текширувнинг ҳар бир участка бўйича мақсад ва вазифалар батафсил таърифланади. Дастурни батафсиллиги, у одатда, аудитда қатнашувчи ходимлар учун ўзи хос йўриқнома, шунингдек, иш бажарилишининг тўғрилигини назорат воситаси бўлиб ҳисобланиши сабабдир.

Аудит бўйича иш устида назорат.

Дастур текширув учун юборилган аудторлар гуруҳининг ҳамо аъзолари ўзларига қўйиладиган талабларни билишларини тақо: этади. Бир вақтнинг ўзида дастур аудиторлар гуруҳидаги кичик аудитёrlар ва ассесентлар томонидан топшириқларни бажари устидан назорат қилиши учун асосли ҳужжат бўлиб ҳисобланади.

Ходимлар.

Дастурлар аудит учун зарур бўлган ходимлар сони, уларни иш ҳажми ва мазмуни белгиланади.

Одатда, аудитни асосий аудитор, кичик аудиторлар ассесентлардан иборат гуруҳ ўтказади. Йирик Farb аудиторлар фирмаларида ходимлар хўпинча қўйидаги тарзда тақсимланади.

Партнер (шерик) — мижоз билан доимий равишда ишлайди, кўрсатилажак аудиторлик хизматлари учун жавоб беради ва текширув давомида вужудга келган энг мураккаб ва нитин муаммоларни ҳал этади, аудит режасини тасдиқлайди ва мижоз

Биринчи иш тартиби иш юзасидан келишиб олади: ишга умумий баҳо
төсөнни уни шарҳлайди, аудиторлик холоса юзасидан қарор қабул
чысады.

Менеджер-партнер каби мижоз билан доимо ишлайди, аудит
процесси ва аудиторлар иш тартибини тайёрлайди, аудит бүйича
бизнис құжатларни обдон күриб чиқади ва ҳал этиши учун партнега
финансирилдиган муаммоларни анықтайды.

Бағыт ходим-аудиторлик текширувга жорий бошқаришини амалга
емдеуди, дастурларни тузади, кичик ходимлар ишини назорат
чыннали, энг мураккаб аудиторлик вазифаларини бажаради,
аудиторлик текширув ражасига риоя қылениши учун жавоб беради,
менеджерни вужудға келгандык мурасабалар ҳақида хабардор
чыннади.

Кичик ходимлар — уларнинг функцияларига топширилган
функцияларни сифатлы бажариш киради.

Одатда аудиторлик дастур: операцияларни тестдан ўтказиш,
таҳлилий процедуралар ва баланс моддаларини тестдан ўтказишни
үз ичига олади.

Операцияларни тестдан ўтказиш миқдорий хатоларни ва
түснекшелерни молиявий ҳисобот моддаларининг түғрилигини
тап диқлаш мақсадида текшириш учун ишлаб чиқилади. Бу
тестлерни ўтказыш чөгіда қуйидагилар анықланады:

операцияларни ўтказышга тегишли рухсат борми;
ўтказышлар түғри қылғанымы ва таҳлилий ҳисоб ва журнал ва
шифтерларда якунлар түғри жамланғанымы;

бош дафтарга ахборот түғри күчирилғанымы.

Таҳлилий процедуралар, текширувнинг самарали энг арzon ва
күп вақт олмайдиган усули ҳисобланиб, улардан қуйидаги
мақсадларда фойдаланилади:

- а) мижоз фаолияти ҳақида тасаввур ҳосил қылыш учун;
- б) корхона молиявий барқарорлаш учун;
- в) молиявий ҳисоботда жоиз хатоларни анықлаш учун;
- г) тестлар сони ва хажмини қысқартыриш учун.

Баланс моддаларини тестдан ўтказыш Баш дафтарда мужассам
тестлар қуйидагини ўз ичига олади:

- дебиторлар ҳисоб рақамларини тасдиқлаш,
товар-моддий заһираларини текшириш,
пул маблағларини ҳисоблаб чиқиши

йил охиридаги операцияларнинг даврларга бўлиниши
түғрилигини текшириш ва бошқа.

Энг самарали процедуралар бўлиб таҳлил (хато жуда тез
тапшиши мумкин), шундай сўнг ИНТ билан танишиш билан боғлиқ
процедуралар ва ИНТ тестлари ҳисобланади.

Энг кўп меҳнат талаб қиласидиган процедуралар - операцияларни
тестдан ўтказиш.

Ҳар бир аудиторлик фирмаси аудиторлик дастурлари

шаклларига талабларни мустақил ўрнатади. Масалан, дастурлар ушбу иш бажарувчи аудиторлик командаси аъзоларини зарурий йўриқномалар билан таъминлаш учун муҳим жиҳатларни акс эттира туриб, процедурадар моҳиятини таърифланиши:

текширувнинг давом этиш муддатини ва уни ўтказишнинг кутилажак муддатини акс эттириши керак.

ҳар бир процедура учун қўйидагилар ҳақида ахборотни ўз ичига олиши керак:

а) олинган исботни акс эттирувчи ишчи ҳужжатларига ҳавола;
б) ишни бажарувчи аудиторлар командаси аъзосининг исми-шарифи,

в) иш тугаган сана.

г) аниқланган қоидалардан мустаснолар ҳақида ахборот ва уларга изоҳ.

Аудиторлик дастурларини ишлаб чиқиши учун мижоз хусусиятларига жавоб берадиган мустақил текшириш процедурадари тасвирини танлашни автоматлаштирадиган ва дастур лойиҳасини автоматлашган тарзда танлаш амалга оширадиган амалий дастурлар пакетларидан фойдаланиш мумкин.

Режага ва мижознинг аҳволига мувофиқ дастурнинг танлаган лойиҳасига зарурий ўзгаришлар киритилади.

6.2. АУДИТОРЛИК ТАНЛАШ

Юқорида айтиб ўтилгандек, аудиторлик текширув вақти ғоят чекланган, шунинг учун ҳамма, операциялар ва ҳужжатларни текшириб чиқишига қодир эмас. Одатда, ёппасига текширувлар энг муҳим соҳалардагина ўтказилади, операцияларнинг асосий массаси устидан назорат эса танлаб амалга оширилиб, бу аудитни тезлаштиради. Аудиторлик танлашнинг асосий принципи аудитни режалаштиришдаёқ, хатоларнинг жоиз нақдлиги билан боғлиқ бухгалтерлик ҳисоби операцияларини танлаш пайтида солинган.

Аудиторлик текшируви учун танлаб олинган операциялар ва ҳужжатлар сони аудиторнинг бухгалтерлик ҳисоби ва ички назорат тизимиға қўйилган баҳосига боғлиқ бу баҳо қанчалик юқори бўлса, танлаш ҳажми шунчалик кичик бўлади ва аксинча аудиторлик танлаш ҳажми икки йўл:

1/ аввалги тажрибага таянган ҳолда баҳовий;

2/ хатоларнинг юзага келиш эҳтимолларига асосланган статистик усуллар орқали аниқлениши мумкин.

Биринчи усулдан фойдаланилганда, аудитор, одатда, танлаш ҳажмини шунчалик интуитив равишда тўпланганди аудиторлик тажриба ва операциялар спецификаси масалан ҳар биринчи ёки юзинчи ҳужжат ёки операцияни текшириб чиқиши ва ҳ.к. дан келиб чиқиб аниқлайди.

Статистик услублардан фойдаланилганда, аудитор аввал ахборотни тасдиқлашнинг зарурий аниқлигини ўрнатади. Оунгра

Ишсонинг танлаб тақсимлаш формуласи бўйича ишончлилик /
шик-пухта/ коэффицентини аниқлайди ва унинг асосида танлаш
жумининг ҳисоб китобини амалга оширади.

6.3. АУДИТОРЛИК ИШИННИГ СИФАТИ УСТИДАН НАЗОРАТ

Аудитор ишининг сифати устидан назорат бир қанча шакларда
амалга оширилади: асосий аудитнинг ўз асистентлари иши устидан
назорати, аудиторлик фирмасининг аудитор иши устидан назорати
ва ташқи назорат.

Аудиторлик текширувни ўтказиш жараёнида асосий аудитор
асистентлар, яъни асосий аудитордан профессионал савия бўйича
фиг'ю қиласидаги ходимлар томонидан бажарилажак ишини доимо
назорат қилиши ва йўналтирилиши зарур. Асистентдан фарқли
унароқ асосий аудитор аудитнинг бажарилиши учун тўла
кливбгардир.

Иш топшириладиган асистентларга, ўзларининг масъулиятлари
ва улар бажарishi лозим бўлган процедуралар мақсадлари ҳақида
корхона имкониятлари ва аудиторлик процедуралари мөдияти,
шарни ўтказиш вақти ва миқёсига таъсир қилиш мумкин бўлган
жоиз ҳисоб аудиторлик муаммолари ҳақида тегиши разиша йўл-
пўриқ кўрсатиши зарур. Аудиторнинг ёзма дастури аудиторлик
ваколатларни топширишда муҳим элемент ҳисобланади.

Аудитор иши устидан аудиторлик фирмаси томонидан назорат,
чирикчидан, ушбу мижозда аудитни ўтказишнинг аудиторлик
режаси ва дастурнинг асосланганлигини муҳокама қилиш ва
текшириш воситасида муҳокама қилиш ва иккинчидан, ташкилий-
алоқий аудиторлик принципларига қатъий риоя қилиш воситасида
(«усусан, мижозга маслаҳат берувчи ёки унинг бухгалтерлик
ҳисобини тикловчи аудитор, айнан шу мижозга текширув билан
юборилмайди ва ҳ.к.) учинчидан, баъзи аудиторлик фирмалари
асосий аудиторнинг аудиторлик холосаси берилгандан кейин фирма
ҳисботининг ишончлиигини бошқа аудитор томонидан мижоз учун
вакорий ва бепул бўлган қайта текширувчи ўтказиш амалиётини
қўплайдилар.

Гашки назорат давлат идоралари томонидан амалга оширилниши
мумкин бўлиб, бу амалдаги норматив ҳужжатларда кўзда тутилган.

Сифат устидан назорат икки асосий йўалишга эга:

1/ алоҳида аудиторлик текширувлар устидан назорат;

2/ сифат устидан умумий назорат;

Алоҳида аудиторлик тикинувлари устидан назорат қуйидаги
тушунчаларни ўз ичига олади:

Ваколатларни делегация қилиш аудиторларнинг мустақилиги,
профессионализми ва хабардорлигини таъминлаш: аудиторларни
харакат қилишининг тегишили эркинлигини таъминлаш, аудитнинг
ўзма дастуридан фойдаланиши.

Назорат - аудиторлар иши устидан жорий міжоз бухгалтерлик қысебининг энг муаммоли масалаларини билиш.

Текширув - аудиторлар бажарған бутун иш устидан, унинг стандартларга мувофиқ бажарылыш ҳужжатларининг етарлилігі, аудиторлық текшириш мақсадларига зәришилілішини таъминлаш учун назорат.

Аудит сифати устидан умумий назорат қуйидаги элементларининг нақдлігіне асосланади:

аудиторнинг муайян шахсий фазилатлари /ұалоллик, холислик, мустақиілдік, махфийлік/

аудиторнинг профессионализми ва омилкорлигі асослы тәкомиілләнеші:

сифат стандартларини таъминлаш мақсадыда аудиторлар иши устидан назорат:

міжозларни қабул қилиш ва улар билан ҳамкорликни давом эттиришнинг қаттый сиёсати.

аудиторлық фирмасының ўз сиёсати ва сифат назорати.

Аудитнинг юқори сифатига зәришиш учун қуйидаги чоралар зарурдир:

а/ аудиторларни ўқытыш ва қайта тайёрлаш:

б/ аудиторлық стандартларини ишлаб чиқыш ва тәкомиіллаштириш:

в/аудиторлық фирмасы ичіда сифат назоратининг самарали тизимини ишлаб чиқыш:

г/ каттық ташқи сифат назорати тизимининг нақдлігі /солиқ инспекцияси ва милицияси, бошқа давлат ідоралари/.

6.4. АУДИТОРЛЫК АХБОРОТИ ВА ДАЛИЛЛАР.

Уларни олиш түрлары ва услублары

Аудитор томонидан текширувнинг бөшланғуна қадар, унинг жарапынан және уннан нәтижалары бүйіча тайёрланған және түпленған бутун ахборот аудиторлық ахборот хисобланади. Бу ахборотнинг бир қисмі аудиторлық далиллар сипатыда қабул қилиниши мүмкін бўлган ҳужжатлар ёки уларнинг нусхаларидан иборат.

Аудиторлық далиллар бу аудитор томонидан текширув давомида түпленған ахборот ва аудиторлық холосасининг асоси бўлиб хизмат қиласидиган якунлардир.

Аудиторлық далиллар релевант ва етарли бўлиши керак. Далилнинг релевантлігі уларнинг у ёки бу муаммони ҳал қилишда ахамият касб этади, етарлилік эса ҳар бир муайян ҳолда ички назорат тизими ва аудиторлық таваккалчилигини баҳолаш асосида аниқланади. Ҳар ҳолда аудитор холис ва асосланған холосани тузиш учун у сипати тегишлича бўлған далилларнинг етарли миқдор тупланғанligига ишояч хосил қилиш керак.

Аудиторлик далиллар ички бўлиши мумкин, мижоздан олинга ахборот, ташқи далиллар учинчи шахслар ва ташкилотлардан олинган ахборот ва аралаш далиллар - мижоздан олинган ва ташқи манба томонидан тасдиқланган ахборот ва Ташқи далиллар энг қадрли ва ишончли ҳисобланади / масалан: мижознинг банкдаги ҳисоб рақамидан кўчирмалар / шундан сунг аралаш ва ниҳоят, ички далиллар.

Аудиторлик далиллар сифати уларнинг манбасига боғлиқ аудиторлик далиллар ҳужжатли манбалардан, мижоз ходимлари ўртасида сўров ўтказиш давомида ва учинчи шахслардан ва корхонада аудиторнинг ҳисоб ва бошқа операцияларнинг бажаришини бевосита кузатишда олинши мумкин. Ишончлими ва аниқ -пухталик жиҳатидан аудиторнинг ёзма тақдимномалари оғзаки сўровлар пайтида олинган далиллардан афзалроқдир.

Аудиторлик таваккалчилиги, яъни янглиш қарор қабул қилиш таваккалчилиги аудитор турли манбалардан олинган тақдим қилишнинг шакли бўйича турлича бўлган далиллардан фойдаланган тақдирда камаяди. Агар битта манбадан олинган далиллар бошқа манбадан олинганларга зид келса, унда аудитор тўплаган далилларнинг аниқ-пухталиги ва хуносаларнинг асосланганлигига ишонч ҳосил қилиш учун ахборот тўплашнинг чукурлаштирилган процедураларидан фойдаланиш керак.

Агар аудитор етарли далиларни тўплашга ожиз бўлса, унда у бу фактни ўзининг ҳисоботи ва хуносасида акс эттириши лозим.

Аудиторлик далилларини олишга кетадиган сарфлар ва уларнинг аҳамияти ўртасидаги нисбатан оқилона бўлиши керак. Масалан, агар, мижознинг ички назорат тизими етарли даражада ишончли бўлса, аудитор қимматга тушадиган активларни ёппасига инвентаризация қилишдан воз кечиб, уни танлаб ўтказилиши мумкин. Бироқ, аудиторлик процедураларининг мураккаблиги ва қимматлиги аудитор уларни зарур деб ҳисоблаган тақдирда, уларнинг ўтказилишига тўсқинлик қиласлилар керак.

Далилларни тўплаб туриб, аудиторлар қуйидаги процедуралардан фойдаланишлари керак.

Мизожнинг арифметик ҳисоб-китобларини текшириш. Гекширув режаси, ички назорат тизимини баҳолаш ва аудиторлик таваккалчилигига ҳараб у танлаб ёки ёппасига ўтказилиши мумкин.

Мижознинг турли активлари инвентаризациясини кузатиш ва ёки иштирок этиши. Ушбу ҳолда инвентаризация баланс актив моддаларининг реаллиги ва аниқлиги ҳақидағи аҳамиятли ва аниқ-пухта далилларни ва хўжалик операцияларининг амалга ошиши резултатини олидининг услуби сифатида қабул қилинади.

Инвентаризацияда иштирок этиш ёки унинг ўтказилишини кузатиш корхонадаги бухгалтерлик ҳисоби ва ички назорат тизими ни тўғри баҳолашга ёрдам беради.

Алоҳида хўжалик ва бухгалтерлик операцияларининг амалга

оширилишини кузатиш. Бу процедура муреккаб эмас, бирок корхонада бухгалтерлик ҳисоби ва ички назорат бу тизимининг ташкил этилиши баҳолари учун муҳимдир.

Учинчи томонлардан ёзма тасдиқ олиш йўли билан ҳисобот алоҳида моддаларнинг аниқ-пухталигини, ҳисоб рақамлари бўйича қолдиқларини ва хўжалик операцияларининг реалигини текшириш. Оғзаки тасдиқ ҳам олинини мумкин, лекин у уччалик ишончти эмас. Ёзма тасдиқни мижоз эмас, балки аудиторлик фирмаси олиши керак, бундай тасдиқ ҳақиқидаги илтимос билан уччинчи томонга аудитор билан келишишган ҳолда мижоз мурожаат қилиши керак бўлсада.

Мижоз корхонаси ходимлари ва раҳбарият ўртасида сўров ўтказиш ва ёзма тақдимномаларини олиш. Одатда бу процедурулардан дастгабки босқичда, аудитор текширилажак корхона билан танишаётган ва текширувни режалаштираётган пайтда фойдаланилади.

Оғзаки сўровларни ўтказиш учун олдиндан турли муаммолар бўйича саволномалар тайёрланиши мумкин бўлиб (масалан, материаллар ҳаракатиниг ҳисобга олинини баҳолаш ҳужжатларнинг муомалада бўлишининг аҳволи ва ҳ.қ.) уларда аудиторлар сўроққа тутилган шахсларнинг жавобларини ҳам қайд қилишлари мумкин. Мижоздан олинадиган ёзма тақдимномалар одатда, ҳужжатлаштириш лозим бўлган масалаларга бағишиланади (масалан, у ёки бу ахборотнинг олиб берилишининг мумкин эмаслиги). Ҳар ҳолда ёзма тақдимнома корхона бланкада тузилсан ва унинг раҳбарларининг имзолари билан тасдиқланган бўлиши керак.

Мижознинг уччинчи шахслардан олган ҳужжатларни текшириш. Бу процедурани ўтказа туриб ҳужжатларнинг тузилиши ва расмийлаштиришининг тўғрилигига, шунингдек, уларнинг бухгалтерлик ҳисобида аниқ ва ўз вақтида акс эттирилганлигига эътибор берилади.

Мижоз корхонасида тайёрланган ҳужжатларни текшириш. Бундай текширув давомида олинган ахборот ички ахборот ҳисобланади ва унинг ишончлилиги ва аҳамияти мижознинг ички назорат тизими сифатига боғлиқ.

Таҳлилий процедурулар, яъни аудитор олган ахборотни таҳлил этиш ва баҳолаш, гайриоддий фактлар ва кўрсаткичларни аниқлаш мақсадида энг муҳим молиявий ва иқтисодий кўрсаткичларни тадқиқ қилиш ва уларнинг вужудга келиш сабабларини текшириш. Таҳлилий процедуруларнинг тирик турлари:

турли ҳисоб давлари учун ҳисоб рақамлари бўйича қолдиқларни қиёслаш.

молиявий ҳисобот ҳисоби кўрсаткичларини корхона раҳбарияти прогноз қилган кўрсаткичлари билан қиёслаш,

молиявий ҳисобот ҳисоби кўрсатмалари корхона раҳбарияти прогноз қилган кўрсаткичлари билан қиёслаш,

хисоботнинг турли моддалари ўргасидаги нисбатларни баҳолаш
ни уларни аввалги даврлар маълумотлари билан қиёслаш.

корхона фаолиятининг молиявий кўрсаткичларини ўртacha соҳа
и ўригичлари билан қиёслаш,

молиявий ва номолиявий ахборотни қиёслаш (масалан, пул ва
ни турал бирликларда маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажми ҳақидаги
макалумотлар).

Аудиторлик далилларни янада самараали тўплаш учун аудитор
текширув режасида керакли маълумотларни тўплаш учун қайси
процедураларни, қандай миқдорда ва қандай ҳажмда бажариш
иҷроулигини мўлжаллаб қўйиши керак.

Тўпланган аудиторлик далилларни аудитор ўзининг ишчи
хужжатларида акс эттиради.

6.5. АУДИТОРНИНГ ҲУЖЖАТЛАРИ

Текширув бошланишидан олдин ва унинг давомида
ишерланажак аудиторнинг барча ҳужжатлари унинг иш қофозлари
хисобланиб, унга режалаштириш ва аудитни бажаришга,
аудиторлик иши устидан назорат қилиш ва шарҳлашда ёрдам
бериди, шунингдек аудиторлик ишининг исботи бўлиб ҳисобланади.

Тажрибали аудиторлар ўз иш қофозларини старли даражада
муҳиммал ва батафсил қилиб, ҳамма муҳим муаммоларни кирилган
чоңда тайёрлаб қўядилар. Масалан:

- 1) корхонанинг ташкилий структураси ҳақида ахборот;
- 2) ҳуқуқий ҳужжатлардан, битимлардан ва мажлислардан
и ўшрмалар ёки уларнинг нусхалари;
- 3) ушбу корхонада аудитни режалаштириш жараёнини далили;
- 4) ҳисоб ва ички назорат тизимини ўрганиш ва баҳолаш
натижаларининг баёни (таъриф, ҳужжатлар ва ҳ.к. шаклида);
- 5) битимлар ва ҳисоб рақамлари бўйича қолдиқларнинг таҳлили;
- 6) молиявий ёки ўзга жараёнларнинг ривожланиш тенденцияла-
рини характерловчи муҳим кўрсаткичлар ва трендлар таҳлили;
- 7) бажарилган аудиторлик процедураларнинг моҳияти, улар
утказылган вақт ва ҳажми шунингдек, уларнинг натижалари баёни;
- 8) ассистентлар: бажарган иш аудитор томонидан текширилган
ни таҳлил қилинганигини исботловчи далиллар;
- 9) аудиторлик процедураларни ким ва қачон бажарганлиги
ҳақида кўрсатма;
- 10) аудиторларнинг эксперtlар, маслаҳатчилар ва учинчи
томоннинг бошқа вакиллари билан сұхбатларининг нусхалари;
- 11) аудиторнинг ўз мижозига қўллаган хатлар нусхалари, шу
жумладан ўз мажбуриятлари ва ички назорат тизими камчиликлари
бўйича;
- 12) мижоз ва унинг вакилларидан олинган хатлар;
- 13) аудиторга тақдим этилган аудитнинг энг муҳим

аспектларига таалтуқли хulosалар, изоҳлар, шу жумладан, турл
хил ғайриоддий саволлар ва мустасонлар:

14) аввалги ҳисобот даврлари учун молиявий ҳисоб
нусхалари, шунингдек, бу ҳисобот юзасидан аудиторлик хulosала
маълумотномалари далолатномаларнинг нусхалари:

Аудиторнинг иш қоғозлари мижозга доир ҳужжатлар тўплам
(досье) деб аталажак жуздан (папка)ларда сақланади. Досье жори
доимий ва маҳсус досъеларга ажратилади.

Жорий досье жорий аудиторлик текширув давомида тўпланг:
ҳамма ҳужжат ва материаллар, олдинги аудитдан ўтказиб кўйилга
шунингдек навбатдаги аудит пайтида эътибор бериш лозим бўлг:
масалалар ва муаммоларнинг таърифини ўз ичига олади.

Доимий досье узоқ ваqt давомида аудит учун аҳамиятли бўлг:
ахборотни ўз ичига олади.

Одатда, унга куйидагилар киради:

1) қонунда белгиланган ташқалий ахборот:

ҳиссадорлар ҳақида маълумотлар:

директорлар ҳақида маълумотлар:

котиб ҳақида маълумотлар:

ишларни бошқариш идорасининг манзили;

низом, таъсис шартномасининг нусхалари,

рўйхатга олинганик ҳақидаги гувоҳномалар:

2) корхона ва унинг фаолиятни ҳақидаги ахборот.

фаолиятнинг асосий турлари ва ўзъба корхоналар ҳам,
филиалларнинг жойлашуви:

муайян қонун ва қоидалар,

корхона тарихи:

ўтган натижалар жамламаси:

асосий ходимлар тавсифномаси:

бухгалтерлик ҳисоби вва ички назорат хусусиятларини таъриф
бошқариш тузилишининг тасвирлари

операциялар изчилигининг тасвирлари:

3) ҳамкорлик ҳақидаги шартнома тафсилотлари:

аудиторлик текширувни ўтказиш ва бошқа ишларни бажари
ҳақидаги шартномаларнинг нусхалари:

аудитга бўлган ўзига хос талабларнинг тафсилотлари:

ноаудиторлик хизматларнинг тафсилотлари:

4) аудит учун ахборот:

мижознинг алоқалари;

банк ахбороти;

хукуқшунослар ҳақидаги ахборот;

асосий аудиторлик ходимлар;

аудит ўтказиладиган жойларнинг манзиллари.

5) муҳом битимлар:

савдо шартномалари;

бүлиб-бўлиб тўлаш шарти билан сотиш ёки ижара ҳақидаги шартномалар;

қарзлар бериш ҳақилаги шартномалар.

6) мижознинг солиқ солиш билан боғлиқ хусусиятлари:

Махсус досъеларни аудиторли к фирмалари вазиятига қараб турадилар ва уларга: корреспонденция тикилмалари; махсус қирорлар, фармонлар, солиқ билан боғлиқ ҳужжатлар; қонунларга иш қилиш юзасидан маълумотлар ва ҳ.к. ларни киритадилар.

Иш қоғозлари аудиторнинг мулки ҳисобланади. Аудитор үннинг иш қоғозлари асосида ўз ихтиёрига қараб турли маълумотларни тузишга ҳақлидир, лекин улар мижознинг тушшатерлик ёзувлари ўрнини боса олмайди.

Аудитор ўз иш қоғозларини қандай сақлаш ҳақида пухта ўйлаб куриши ва сақлашнинг тегишили йўлини танилаши керак, иегаки унда бўлган мижоз ҳақидаги ахборот маҳфий бўлиб, ошкор қининиши ва аудиторлик текширувига тааллуқли бўлмаган маъсадларда фойдаланиши мумкин эмас. Одатда мижозларга досъе аудиторлик фирмасида махсус хонада сақланади.

Иш қоғозларини сақлаш муддатини аудиторнинг ўзи жоиз ҳуқуқий ёки профессионал оқибатлар ёки талаблардан келиб чиқиб ташкиланади (хусусан, мижознинг аудиторлик фирмасига, аудиторнинг хатолари, пала-партишликлари ва бошқа хатти-хокматлари оқибатида келтирилган зарарни қоплаш юзасидан ёки қилиши мумкинилиги).

6.6. АУДИТОРЛИК ТЕКШИРУВ УСЛУБЛАРИ

Аудиторлик текширувнинг асосий услублари жумласига ҳақиқий (фактик) текширув, тасдиқ, ҳужжатли текширув, кузатув, сурор, сканик аниқликни текшириш, таҳлилий тестлар, сканлаш (сканирование), тадқиқот махсус текширув, муқобил текширув ва с.нича.

Ҳақиқий текширув деганда аудиторнинг моддий активларни маблағларни заҳиралари, шул маблағлари, қимматли қоғозлар, ёки маблағлар ва ҳ.к.)ни кўриб чиқиши ёки ҳисоблаб чиқиши, яни инвентизация тушунилади.

Тасдиқ-мижоз ёки учинчи ахборотнинг (масалан, дебиторлик сарздорлик юзасидан ахборотнинг) аниқлигини тасдиқлаш учун физикал жавобнинг олиниши.

Ҳужжатли текширув-ҳужжатлар ва ёзувларни текшириш. Тағтилини ва аудиторни амалиётидаги ҳужжатни текширувнинг қуйиндан услубларидан фойдаланингда: ҳужжатларни расман текшириш (барча реквизитлар тўлдирилшининг тўғрилиги, айтиб ўтишган тузатишлар борлиги, мансабдор ва қўшимча жавобгар шахснинг имзоларининг асилиги, арифметик текширув-ҳужжатлардаги ҳисобларнинг тўғрилиги (дастлабки ҳужжатлар, ҳисоб регистрларни), ҳужжатларни мазмун ва маъсадга мувофиқлиги, операциянинг

рақамларига ва моддаларга киритилишининг түғрилиги).

Кузатув –визуал кузатиш асосида мижозининг имкониятлар ҳақидаги умумий тасаввурга эга бўлиш

Сўров–мижозининг ёзма ёки оғзаки ахборотини оддиш.

Механик аниқликни текшириш – ҳисоб-кигобларни в ахборотнинг берилishiни қайта текшириш.

Таҳлилий тестлар – таққослашлар, индекслар, коэффициентла услуби.

Сканлаш – бирон-бир нотаниш нарсанинг умидид ахборотни (масалан, бухгалтерлик дастлабки ҳужжатларни тўхтовсиз, элементлар бўйича кўриб чиқади.

Махсус текширув – тор ихтисосга эга бўлган мутахассисния жалб қилиниши.

Аудиторлар муқобил текширувлар услубидан ҳафойдаланишлари мумкин, агарда назоратнинг бундай имконият бўлса.

Текширувни ўтказишининг услубларидан ташқари, текширувни ташкил этишининг услублари ҳам мавжуд:

ёспасига текшириш (ҳужжатли ва фактик);

ташлаб ўтказиладиган;

таҳлилий.

6.7. ТАҲЛИЛИЙ ПРОЦЕДУРАЛАР

Таҳлилий процедуралар аудиторлик далилларни олиш учун му стақил процедураларнинг бир кўриниши ҳисобланади. "Таҳлилий процедуралар" терминидан халқаро аудиторлик стандартларид кўрсаткичлар ва тенденцияларнинг иқтисодий таҳлилини таърифлашда фойдаланилади.

Таҳлилий процедуралар молиявий ахборот муқовасини ўз ичиг олади:

олдинги давр ёки даврлар учун қаёсланишидан ахборот билан;
кутилажак натижалар (режа, бюджет ва ҳ.б.) билан;

соҳадаги монанд ахборот билан (кўрсатгичларни соҳадаг монанд корхоналар кўрсатгичлари билан қиёслаш)

Таҳлилий процедуралар молиявий ва номоний ахборотдаг молиявий ахборот элементлари нисбатан ўрганишини ўз ичигда олади

Таҳлилий процедураларни бажариш кўзтоба турнилии услублар: математика, статистикадан фейдаланганда ҳеччи содд қиёслашлардан тортиб мураккаб таҳлилишаргана бўлган услубла ишлатилиши мумкин.

Аудитни режаланитириши босқичидан таҳлилий процедуралар аудиторга мижоз фаолияти хусусиятиларни аниқлаш оддиги в молиявий ахборот шаклланиши ҳамда таваккалчиди муаммоларини аниқлашга ёрдам беради.

Таҳлилий процедураларни бажаришнинг мақсадларидан биря аудиторларнинг алоҳида диққат эътиборини талаб қилувчи

и синиш объектларини аниқлаш.

Таҳлилий процедуралар молиявий кўрсаткичлар ўртасидаги ҳимол боғлиқларни ўрганиш ёрдамида уларга баҳо беришдан шоворит.

Гаҳлилий процедураларда фойдаланилажак асосий услублар күтилдигилар:

фоизли қиёслашлар;

корхона молиявий аҳволининг коэффицентли таҳлили;

балансли услуг;

ретрасион таҳдил.

Таҳлилий процедуралар аудитни режалаштириш, балансини баҳолаш, корхоналарни қиёслаштириш, корхонанинг яшамоллик иноматларини баҳолаш, жорий текширув босқичлари ва кутилмаган иншиларни таҳдил қилиш пайтида кўпроқ қўлланилади.

6.8. АМАЛДАГИ КОРХОНА ПРИНЦИПИГА БАҲО БЕРИШ

Аудиторлик текширишдан ва жорий аудиторлик холосасида сини корхона кутилмагандан синиш (банкрот) сабабли ўз фаолиятини тўхтатиши каби вазият аудитор учун энг кўнгилсиз ишқа ҳисобланади.

Білунинг учун ҳам аудитор текширув давомида аудитор корхонанинг яшаш қобилияти, яъни у яқин келажакда ўз фаолиятини тұхсанш на нияти, на мажбуриятлари йўқлигига ёки ўз иш ҳажмини есекин қисқартирмоқчи эмаслигига ишонч ҳосил қилиши зарур. Корхонанинг яшамоллигини аниқлаш пайтида қўйидаги ишкӣ кўрсаткичларни аниқлаб топиш мумкин: реализация қилиш, фойдалыларликвидлилар ҳажмининг, "сарф-харажатлари, фойдалакми" нисбати кўрсаткичларининг охирги қатор йиллар ичидан үзариниши.

Агар бу кўрсаткичлар бузилмаган бўлса, аудитор корхона инновланишининг асосий тенденциялари келажакда ҳам давом ишлаб деб таҳмин қилишга ҳақли акс ҳолда унинг аудиторлик холосасида кам деганда бу ҳақида эслатиб ўтиш зарур бўлади.

Корхона синиши мумкинлигини характерловчи асосий ишқалар.

Қарзларни қўйидаги сабабларга кўра ўз вақтида узишнинг ишқалылыги: қайтариладиган операцион заарлар: муддати таҳтирилган кредиторлардан қарздорлик ҳисобига молия билан өсеминлаш.

Ишқа муддатли маблағлар ҳисобига узоқ муддатли молия билан өсеминлаш,

унининг муомалада бўлган маблағларнинг стишмаслиги:

тиқвидлилар кўрсаткичларининг пастлиги,

кредитордан қарздорлик ва ўз капитали нисбатининг ўстанилиги:

Капитализациянинг етарли бўлмагани.

Тижорат фалолиятини қўйидагилар орқасидан давом эттиришнинг иложигини:

асосий ходимларни йўқотиш,
моддий заҳиралар даражасини ошириш;
бандлик муаммоларининг вужудга келиши,
битта лойиҳага тобелик,
янги лойиҳага умид боғлаш;
баракасиз узоқ муддатли мажбуриятлар;
юридик жиҳатдан кўриш;
имтиёзлар, таъминловчилар, харидорлардан жудо бўлиш,
рақибларининг салбий таъсири;
сиёсий таваккалчилик.

Қарзларнинг уэилиши мумкинлигига таъсир этувчи сингиллатувчи омиллар бўлиб қўйидагилар бўлиши мумкин:

активларни номақбул оқибатларсиз сотишининг мумкинлиги
активларни бир йўла харид қилиш уларни ижарага олишининг мумкинлиги;

гурӯҳ бўлиб қўллаб-куватлаш.

Тижорат фалолиятини давом эттириш мумкинлигига таъсир этадиган сингиллатувчи омиллар бўлиб қўйидагилар бўлиши мумкин.

Ҳаракатларнинг муқобили вариантини қабул қилиш (масалан муҳим мансабларга тегишли одамларни тайинлаш; савдо-сотиқнинг муқобили бозорларига чиқиши имконияти; издан чиққан активларни алмаштириш; фалолият ходимларини қисқартириш ёки муқобил ресурслардан фойдаланиш).

Амалдаги корхонанинг яшамоллигини аудиторлик баҳолаш учун асосий сизоллар:

1) корхонада асосий молиявий кўрсаткичларнинг ёмонлашиш хавфи борми ва бу, кутилмаганда рўй берадими?

2) бу хавф қанчалик реал?

3) вужудга келётган вазиятдан чиқишининг реал имконияти борми?

4) бу муаммони аудиторлик холосада қандай қилиб ифода қиласа бўлади?

Амалдаги корхона яшамоллигини аниқлашга нисбатан аудитор хатти-ҳаракатининг икки кўриниши жоиз.

1) фалолагарда бу таъриф молиявий ҳисоботлар фойдаланувчилари учун муҳим аҳамият касб этса. Амалдаги корхона яшамоллигини баҳолаш учун материални ахтариш аудиторлик текширув режасига маҳсус киритилади:

2) пассив - аудитор одатдаги текширувни ўтиказади ва ушбу муаммога тегишли омиллар топилганда ёки ушбу хавф ҳақида огоҳлантириш олингандағина эътиборни қаратади.

7-боб. ҚАЛЛОБЛИК ВА ХАТО

7.1. Қаллоблик түшүнчеси ва хатолар.

Аудиторлик текширув давомида аудитор молиявий ҳисбөт мөкөннинг ҳақиқий молиявий ахволини түғри акс этирилниш кафилдини олиш учун муайян процедураларни бажаради, бироқ ҳисбөттеге балызы янглишлар күзга түшмаслиги мумкин.

Аудиторнинг ҳисбөтнинг моддий жиҳатдан бузиб күрсатилиши-са опиб келиши мумкин бўлган жоиз қаллоблик ёки хато юзасидан ўғр қандай гумони, аудиторни ўз шубҳасига барҳам берип ёки гумонини тасдиқлаш учун тасдиқ процедураларини кенгайтиришга мажбур қиласди.

Қаллоблик ёки хато муқаррарлигининг аниқланиши ва асосланшини учун аудитор жавоб беради. Қаллоблик ёки хато воқелиги учун масъулият айбдорлар ва корхона раҳбариятига юкландади.

Қаллоблик - ҳиссебга оид ёзувлар билан ңайранглар ва дастлабки ҳужжатлар, регистрлар ва ҳисбөтни қалбакилаштириш хўжалик операцияларининг мазмунини бузиб күрсатувчи ва қонунларда ёки корхонанинг ҳисоб сиёсати билан белгиланган қоидаларни булини ҳисбодаги ёзувларни атайнин ўзгартириш активлар ва уларни ҳисобдан чиқариш услубларини атайлаб нотўғри баҳолаш, тўғрилоши ёзувлар натижаси ёки ҳужжатларни йўқ қилиш ёки ўтказиб тоборишини қамраб оладиган корхонанинг раҳбарияти ёки хизматчилари таркибидан бўлган битта ёки бир неча шахслар атай томонидан ҳисоб ва ҳисбөт маълумотларининг атайич нотўғри акс этирилиши ва тақдим этилиши.

Хато - ҳиссебга оид ёзувлар ва группировкаларда арифметик ёки магнитий нуқсонлар, ҳисбенинг аниқ-пухталигига эътиборсизлик ёки хўжалик аниқ-пухталигига эътиборсизлик фактларини, молмукк нақдлиги ва ахволи, ҳисоб-китоблар ва ҳ.к. ларни нотўғри тақдим этиш натижасида молиявий ахборотнинг билмасдан бузиб күрсатилиши.

Молиявий ахборотнинг аниқ-пухталиги ва ишончлилигини текшириш пайтида аудитор қаллоблик ёки хатоюн аниқлаб топиши мумкин. Қаллоблик ёки хато сифатида оғишлар таснифланади:

амалдаги қонунлардан;

ҳисоб ташкилоти ва методологиясини белгиловчи норматив ҳужжатлардан;

бухгалтерлик ҳисбобида алоҳида хўжалик операцияларини акс этириш ва мол-мулкни баҳолашининг қабул қилинган ҳисоб сиёсати; ҳисбөт йили давомида риоя қилмаслик оқибатида;

таромад ва буромадларни ҳисбөт даврларига киритиш принципине бузуниши орқасидан;

ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ харажатларига киритишлакт ҳаражатлар ҳисбенини фойда ва қоплашнинг маҳсус манба-ирига ажратиб чиқаришда бирликка риоя қилмаслик натижасида, салуний ҳисоб маълумотларини таҳлилий ҳисоб раҳамларига бўйи-

ча оборотлар ва қолдикшарға бўлган айнанчиликка риоя қўлмаслик орқасидан.

Аудитор қаллоблик ва кўзга тушмаган ёки тузатилмаган хатоларнинг аниқлаб топилиши учун жавобгардир. Аудитор хулосаси корхонанинг молиявий ҳисбботида қаллоблик ва аҳамиятли хатоларнинг йўқлигига, ёки улар тўласинча аниқлаб топилган ёки хатолар тўғриланганингига кафил бўлиши лозим.

Қаллоблик тил биритириш, ҳисбога оид ёзувлар билан найранглар, хўжалик операциялари натижасини йўқ қилиш, бухгалтерлик ҳужжатларини қалбакилаштириш ва ясаш, ҳужжатларини қалбакилаштириш ва ясаш, ҳисбдаги ноадекват ёзувлар, мансабдор шахсларнинг атайлаб нотўғри изоҳлари каби ҳатти-ҳаракатларни назарда тутади.

Ҳисбога оид ёзувлар билан найранглар (манипуляциялар) - ҳисб ва ҳисббот маълумотларини бузиб кўрсатиш мақсадида нотўғри бухгалтерлик ўтказишлар ёки сторноланган ёзувлардан қасдан фойдаланиш.

Хўжалик операциялари натижасини йўқ қилиш - мазмун ва суммалар жиҳатдан асосий бухгалтерлик ўтказиш (проводкаларга айнан ўхшаш бўлган сторноланган ёзувлар).

Бухгалтерлик ҳужжатлар ва ёзувларни қалбакилаштириш - ҳақиқатни бузиб кўрсатувчи бухгалтерлик расмийлаштириш (ариза, ҳисблар, векселлар ва ҳ.к.) ҳужжатлари ва бухгалтерлик ҳисби гирт нотўғри ва сохта рақамларида ёзувларни расмийлаштириш.

Ҳисбдаги ноадекват ёзувлар - молиявий ҳисбботнинг ҳисблар тизимида чала ҳажмда акс эттирилиши (бухгалтерлик ҳисби дафтарлари ва ҳисблари бўйича кераксиз тузатишлар, ҳисблар корреспонденциясининг бузилиши, чала файллар, ҳисбда акс эттирилмаган хўжалик операциялари).

Ғайриоддий операциялар - тўғрилаб бошқарадиган ёки мажбурий характердаги бир марталик битимлар ва хўжалик операциялари, эҳтиёжда ортиқ ёки ҳаддан ташқари бўлмиш иш ва хизматлар учун тўловлар.

Қаллоблик ёки хато аниқланганида аудитор корхона раҳбарияти ва ходимлардан уларнинг сабабларини аниқлаб олиши лозим.

Қаллоблик ёки хато имконияти аниқланганда аудитор уларнинг молиявий ҳисбботта таъсирини кўриб чиқиши керак. Агар, унинг фикрига кўра тахмин қилинажак қаллоблик ёки хато ҳисбботнинг бузилишига олиб қелган бўлиши мумкин бўлса, ҳақиқатни тиклаш учун у мақбул ҳисблаган қўшимча процедураларни бажарниш керак. Қўшимча процедураларнинг хусусияти қаллоблик ёки хатонинг турига ва уларнинг молиявий ҳисббот мазмунига таъсир даржаласига боғлиқ.

Қаллоблик ёки хатонинг изорат пайтида аудит олдин олиниши ёки аниқлаб топилиши мумкин бўлган, бироқ булар содир бўлмаган тақдирда, аудитор ўзининг бу тизимга аввалги баҳосини қайта кўриб чиқиши ва унга ишончини камайтириб, қўшимча процедураларни киритган ҳолда текширилажак ахборотни кенгайтириши ке-

Каллоблик ёки хато корхона раҳбариятининг вакили иштироғи мөнбадир этилган пайтда аудитор ундан олдин олинган ахборот ғана оларниң ишончлигини қайта кўриб чиқиши даркор.

Аудитор аниқланган қаллоблик ёки хато ҳақида корхона раҳбариятини ўз вақтида хабардор қилишга бурчлидир, ҳатто аниқланган бузиншларниң молиявий ҳисботга потенциал таъсири унча аҳамиятли бўлмаса ҳам.

Каллоблик ёки хато аҳамиятли бўлган тақдирда, аудитор миёнга салаги ўз мажбуриятлари ҳақидаги масалани қайта кўриб чиқиши керкини.

Каллоблик ёки фактлари юзасидан олий раҳбариятни хабардор кетиш мақсадга мувофиқдир.

Бул саломлардан қаллоблик ёки аҳамиятли хато ҳақидаги мулоҳитларни бу инни даркор. Корхона раҳбариятининг аниқланган бу шартнага алоқаси йўқлиги юзасидан шубҳа туғилгандан, аудитор таъсири қонуний процедуралардан фойдаланиш учун юридик масалада таъсирни қидириш лозим.

Каллоблик таваккалчилигини оширадиган шароит ёки воқеалар.

Ондохиңг қаллоблик таваккалчилигини оширувчи шароитлар менен воқеалар бир қанча гуруҳларга бўлинади:

• Алоқа орнадиган ходимарининг яхлитлиги ёки омилкорлиги.

• Каллобликнинг юқори таваккалчилигини билвосита қўйидаги таъсири таъсиз бериш мумкин;

• Алоқа орнадиган бўш томонларни бартараф этишдаги камчилик.

Дар бул саломлардан ўзине таъсири оширувчи ходимларнинг анча ва узоқ вақт даравада етарли бўлмагани;

• Алоқа орнадиган бўлимида ёки аудит бўлимида тез-тез бўлиб турадиган таъсири;

• Корхона доирасида тайриодий таъсирилар, масалан, соҳа тенбози ўз борчидан кечиряни ва корхонанинг синиш эҳтимоли катташади;

• Алоқа орнадиган маблағларнинг миқдори корхонанинг тез ривожланиши, ёки, аксинча, фойдананинг анча пасайишига қаршилик кўрсанади;

• Ойна сабабга кўра (масалан ўз акциялари бозор нархини ўз баражада уннаб зутни истаги) корхона учун фойдананинг таъсиз тенденцияси ёфт мухимдир;

• Корхона таъсири содиқларга кагта пул маблағларини сарфлашадиган.

Корхона юқори таъсириларни бинди бу юртмачига ёки буюртмачига келингизни турдиган бўлини;

Суҳбатлерия ходимларига молиявий ҳисботни одатдан ташқаласка нацу тузиш мақсадида тайзиқ ўтказилган.

В. Тайриодий операциялар:

Тайриодий ёнтимлар айниқса молиявий кўрсаткичлар миқдо-

рига анча таъсир қиласынан йил тугасынан даңғылдардан битимлар: боғланған томонлар билан битимлар, күрсатилған хизматтарға ғырт мувофиқ келмейдиган хизматтар (хусусан, адвокаттарға, маслағатчиларға ва ҳ.к.) учун тұловлар. Г. Зарурий аудиторлық далилларни қуйидагилар орқасыдан олишнинг муаммолилиги:

ноадекват ёзувлар, масалан, чала файллар, дафтар ва ҳисоблар бүйінша ортиқча түзатылар, ҳисобға акс эттирилмаган операциялар, ҳужжатларнинг йүқтілігі ва операцияларни ноадекват ҳужжатли расмийлаштырылған тасдиқдовчы ҳужжатларнинг ўзгариши (айниқса агарда у ғайриоддий операцияларға таалуқли бўлса),

учинчи томоннинг ҳисоб ёзувлари ва тасдиқларын ўртасынан тафовутлар, қарама-қарши аудиторлық далиллар ва молия-хўжалик фаолияти күрсаткичларидан тушунтириб бўлмас ўзгаришлар.

корхона фаоли раҳбариятнинг аудиторлық саволларига мужмал ёки асосланмаган жавоблари.

Қаллоблик кўпинча ўғирлика энг мойил маблағларга йўналтирилган. Шунинг учун аудиторлар пул маблағларга компьютерлардан фойдаланған ҳолда, электрон кўчиритириш орқали ўғирлаш мумкинлигига, кўчиритириши осон бўлган қийматни юқори маблағларга шунингдек пулга (масалан қимматли қоғозларга) осонликча айлантириши мумкин бўлган маблағларга алоҳида эътибор беришлари зарур.

Аудитор айниқса қуйидаги фактларни синчивлик билан текшириб чиқиши керак:

а) ахборотнинг "сиқиб" чиқиб кетиши,

б) пул маблағларининг ғайриоддий омонатлари,

в) олинмаган ёки олинган, бироқ талаб қилиб олинмаган ёки олинган ва оширилган нахрлар бүйінша тұланған моллар учун тұловлар.

г) маблағларни ҳисобдан чиқариш ёки қиймати бозор наридан паст бўлган маблағларга тасарруф қилиш,

д) мижоз маблағларидан шахсий мақсадларда фойдаланиш (компьютер, сенсор машина, хизматлар, идора ва ҳ.к.ларни харид қилиш).

Қаллобликни аниқтаб топиш учун аудитор:

1) берилған мижозда қаллобликнинг жоиз мақсадларини аниқлаш,

2) ходимлар айниқса мижознинг раҳбариятлари билан танишиш, уларнинг ахлоқий принципларини меңнат ва ишга ҳақ тұлаш паринциптерини баҳолаш;

3) қаллобликнинг содир этилниши мумкинligини аниқлаш (раҳбариятнинг шу саволга муносабати, соқчилар назоратнинг йүқтілігі ва ҳ.к.).

4) таҳлилий процедуralарни бажарып йўли билан қаллоблик аломатларини аниқлаш,

5) ёппасига ва танлаб ўтказиладиган текширувни амалга ошириш.

Ербий мамлакатларда қаллобликни аниқлаб топиш учун аудиторларнинг олтиш қоидалари деб аталажак қоидалар мавжуд:

1) одамларга бўлган ишончни фақатгина уларнинг жамиятда ўтказиши ўрини ёки катта тажрибасига қараб қурмаслик;

2) оғишлар сабабини тушунтирасдан, уни аниқлаб топишга уриниш;

3) қаллобликнинг шу корхонада бўлиши мумкин эмас, деб ўйламаслик.

4) қаллобликни аниқлаб топиш учун шахсий масъулиятни ҳисбиш,

5) потенциал муаммолар аниқлаб топилган пайтда тиккакалчиликни пасайтириш учун назорат кучайтириш;

6) қаллобликнинг юқори таваккалчилиги билан баравар кечадиган вазиятларни ва унинг симитомларини билиш.

Қаллоблик ва янглиш таваккалчилигини пасайтириш учун аудитор типик, анъанавий хатоларни ёки қаллоблик намуналарини топиши керак.

Аудиторлик текширувни ўтказиш пайтида кўпинча қаллоблик ёки хато ҳужжатларнинг ўзидаёқ кўзга тушиши мумкин. Бухгалтерлик ҳужжатларнинг аниқ-пухта эмаслиги қўйидаги яломатларнинг борлигига бўлади:

1) расмийлаштиришнинг нотўрилиги (белгиланмаган шаклдаги банклардан фойдаланилган, барча зарурий реквизитлар тўлдирилмаган, ортеқча ёки тегишли бўлмаган реквизитлардан фойдаланилган).

2) мазмун жиҳатдан ноқонуний операцияларнинг аксигтирилиши;

3) ҳақиқатда бажарилмаган хўжалик операцияларининг аксигтирилиши (тўла ҳажмда ёки қисман);

4) қалбаки ҳужжатларнинг (моддий қалбакичилик) ва сохта маълумотларга эга ҳужжатларнинг (интеллектуал қалбакичилик) нақдлиги;

5) тасодифий хатолар бор ҳужжатларнинг нақдлиги:

7.3. Хатолар тасинфи

Аудиторлик текширувни ўтказиш пайтида аниқлаб топиладиган хатоларнинг асосий турларини қўйидаги тарзда гуруҳлаштириш мумкин:

1. Ҳисобни олиб бориша хатолар

1.1. Ҳисобни олиб боришининг йўқлиги. Одатда, бухгалтерияда фаолиятнинг ёки бўлинманинг у ёки бу тури бўйича тегишли ҳисобнинг олиб борилмаслигида намоён бўлади. Айтайлик, қурилиш корхона фаолиятининг турларидан бирин бўлиб ҳисобланади. Уни олиб бориш бўйича ўтказишлар (проводкалар) га

аралашишини истамаган (бу масалада янада тажрибали мутахассис келишини кутиб) бухгалтер қуйилиш бўйича ҳамма сарф-харажатларни йил давомидан 76 "Турли дебиторлар ва кредиторлар билан ҳисоб-китоблар" ҳисоби дебетига қўшиган. Бунинг натижасида йил охирига келиб 76 ҳисоб бўйича йирик дебетли сальдо ҳосил бўлган.

Бошқа кенг тарқалган мисол. Корхона бўлинмаларидан бири, ягона ҳисоб-китоб рақамидан ёки ҳатто ўзининг жорий ҳисоб рақамидан фойдаланган ҳолда алоҳида бухгалтерлик ҳисобини олиб боришга уринади. Ҳисоб-китоб рақами ва разна орқали ўтадиган харажатлар ва даромадлар, бош бухгалтер томонидан 76-ҳисоб рақамига ёки 49 "Ички хўжалик ҳисоб-китоблари" рақамига ёзиб қўйилади. Бунда у ажралиб чиқсан бўлинма бухгалтери кейинчалик бу ҳисоб рақамини ёпиш учун зарурӣ маълумотларни тақдим этади деб умид қиласди.

1.2. Тасодифий хатолар. Уларга қўйидағилар киради:

а) одатда бухгалтернинг ўзи аниқлаёт топадиган, шунинг учун ҳам ғоят камдан-кам учрайдиган ҳисобдаги арифметик янгилишишлар;

б) хўжалик фаолиятининг у ёки бу фактини ҳисоби алишининг тўғри услубини қўллаб, бухгалтер етарли асосларсиз ёки тасодифан "ностандарт" ўtkазишни (проводкани) амалга оширган тақдирда, масалан, асосий воситаларни жорий таъмирлашга кетадиган сарфларни маҳсулот таниархига ҳисоблаб турив қандайdir суммасини Асосий маблағлар ҳисоб рақамига ҳисоблаб ёзганда, вужудга келадиган тасодифий иотўғри проводкалар. Бундай хатолар камдан-кам учрайди, бироқ уларни аниқлаб топиш ғоят қийин негаки танлаб текшириш пайтида, ҳисобга олинишининг ушбу услуби қўлланилганда рўйхатта олишининг тўғрилигига ишонч ҳосил қиласди аудитор операциянинг ушбу турни бўйича ёпласига текширувни ўтказмайди.

в) курслардаги тағовутларни ҳисоб-китоб ҳитини учун валюта курсининг ҳақиқатта мос бўлмаслиги;

г) ҳисбот шакларини тўлдириш пайтидаги хатолар. Кўпинча, ҳамма ўтказишларни тўғри қилиб ва солиқларни тўғри ҳисоблаб чиқиб, Бон дафтарда айланмаларни (оборотларни) ёниб бухгалтер белгиланган ҳисбот шакларини хато тўлдиради.

Айниқса, молиявий натижалар ва улардан фойдаланиш ҳақидаги ҳисботни тўлдириш пайтида кўп хатога йўл қўйилади. Аудитор ҳисботг маълумотларни Бон дафтардаги, оборот ёки шахмат ведомостдаги маълумотларга синчиликаб солиштириб чиқиши, шунингдек, ҳисбот шакларининг учма-уч уланишини синчиклаб текшириш зарур.

2. Қайтариладиган хатолар. Бу хатолар бухгалтер хўжалик фаолиятининг у ёки бу фактини иотўғри қайд қиласанда ва ҳар сафар проводкаларни иотўғри қиласди ҳолварда иззата келади. Бу

хатоларни одатда аниқлаб топиш унчалик мураккаб эмас, кўпинча уларни фақат Бош дафтарни ёки ҳатто баланснинг тўлдирилган шартнини кўра туриб пайқаш мумкин.

2.1. Бухгалтерлик ҳисобини олиб бориш қондаларини билмаслик билан боғлиқ хатолар улардан энг типиклари.

а) низомий капитални нотўри ҳисобга олиш:

б) 81. "Фойдадан фойдаланиш" ҳисоб рақами ўрнига 80. "Фойда ва сарар" ҳисоб рақамидан фойдаланиш;

в) орттирилажак асосий восьиталар, иномоддий активлар, қиммати паст ва тез эскирадиган нарсалар, материаллар, моллар ва бошқа активларни ҳисоблар режасида кўзда тутилган ҳисоб риқамларига эмас, бутунлай бошқаларига кирим қилиш;

г) 88. "Махсус аталган жамғармалар" ҳисоб рақамидаги ҳисобни нотўри олиб бориш.

2.2. Солиқ қонунилари масалаларини билмаслик билан боғлиқ хатолар.

а) хизмат сафарлари бўйича ҳамма чиқимларни, шахсий транспортдан фойдаланганлик учун товон (компенсация) лар, реклама, ўқитиш, вакиллик билан боғлиқ сарф-харажатлар, банк кредитлари бўйича ҳисоблаб ёзилган фоизларни белгиланган нормалар доирасида эмас, балки буромадларга ҳисоблаб ёзиш. Бундай турдаги хатоларни бевосита аванс ҳисботларини текшириб чиқуни ёхуд нормаланадиган сарф-харажатлар бўйича тегишли ҳисоб-китобларни талаб қилиб, уларни ва уларнинг таннархига ҳисоблаб чиқаришни текшириб чиқиш орқали ўрнатиш мумкин.

б) солиқлар ва мажбурий тўловларни нотўри ҳисоблаб ёзиш. Кўпинча бу, Бандлик жамғармаси, реклама солиғи, ҳамкор фаолият ҳисобидаги шартномалар бўйича олинган маблағлар бўйича кўшимча қиймат солиғига таалуқли.

Жоиз хатоларнинг қиймат ўлчами мижоз билан шартномада олигинаниши мумкин. Албатта, агар мижоз билан шартномада олиқ инспекцияси корхонада 100000 сўмдан ортиқ миқдордаги солиқлар тўланмаганинги аниқласа, аудитор моддий жавобгар бўлаши деб айтиб ўтилган чоғда, аудитор текширувни режалаштириш босқичида янада майда хатоларни кўрсатмаслиги мумкин.

Ҳар бир муайян ҳолда режалаштириш босқичида аудитор хатоларнинг максимал даражасини ўрнатиши лозим бўлиб, уларнинг бор биллишига, у текширишлажак корхона бухгалтериясида йўл сўйинши мумкин. Миқдори 1000 сўмдан кам бўлган ягона (тасодифий) хато эътиборга лойиқ эмас, у ҳатто корхонанинг нуқул мингий сўмларда тузиладиган (банк бланк баланслари, бундан мустасаб) молиявий ҳисботида кўринмади ҳам. Агарда хато қайтариб турилса, унда унинг аҳамияти шунга ўхшаш ҳамма хатоларнинг мажбутига кўра аниқланади.

8-боб. АУДИТОРЛИК ТЕКШИРУВНИ ТУГАТИШ

8.1. Ноаниқ мажбуриятлар шархи.

Чет эл амалиётида ноаниқ мажбуриятлар деганда аввалги фаолият натижаси ҳисобланган иомаълум суммага потенциал келгуси мажбуриятлар тушунилади. Келгуси тўловларниң ноаниқлиги эҳтимол, мантиқий бақадриҳол ва эҳтимолдан узоқ (даргумон) бўлиши мумкин.

Ноаниқ мажбуриятлар, улар ҳақидаги билимлар имкон берадиган даражада таърифланган бўлиши керак. Бундан ташқари ишнинг жонз хотимаси юзасидан ҳукуқшуносининг фикр-мулоҳазаси келтирилган бўлиши лозим.

Кўйидаги ноаниқ мажбуриятлар аудитор учун энг катта аҳамият эга:

- а) тугаланмаган суд жараёнлари;
- б) солиқлар хусусида солиқ идоралари билан ихтилофлар;
- в) маҳсулот сифати юзасидан кафолат.
- г) аккредитивнинг фойдаланилмаган суммалари;
- д) дисконтланган вексиллар;
- е) учинчи томон мажбуриятлари юзасидан кафолатлар.

Ноаниқ мажбуриятлар текшируви аудитнинг илк босқичларида ёқ ўтказилиши керак. Бу мажбуриятларни текшируви охирида тестдан ўтказиш дастлабки ўрганишдан кўра, кўпроқ шарҳ бўлиб ҳисобланади.

Тестларни ўтказиш учун аудитор қатор процедураларга мурожаат қиласди.

Раҳбариятни ҳисботда акс эттирилмаган мажбуриятларниң бор бўлиши мумкинлиги хусусида сўраш.

Аудитор бунда фош этишни талаб қиласиган мажбуриятлар рўйхатини келтириши лозим. Албатта, бу масала атайн яширилган мажбуриятларни аниқламайди, лекин у раҳбарият фош қилиш талабларига муносиб баҳо бермаган ёки тушунмаган тақдирда фойдали бўлиши мумкин. Текширув охирида одатда аудитор раҳбарият вакилларини бу жиҳатларни улар ҳисботда очилмаган ноаниқ мажбуриятлар йўқлигини кўрсатиб ўтишлари лозим бўлган ахборотни тақдим қилиши ҳақидаги хатда ифода этишларини сўрайди.

Солиқ идораларининг солиқларни тўлаш хусусидаги мавжуд ихтилофларга кўрсатмалардан иборат бўлиши мумкин солиқларни тўлашга доир ҳисботлар шарҳи. Агарда улар аллақачон вужудга келган бўлса, солиқ инспекцияси билан можаро эҳтимоли юксак бўлади.

Ҳукуқий хизматларни тўлашга кетадиган сарф-харажатлар таҳлили, яъни ноаниқ мажбуриятлар, айниқса суд жараёнлари эслатиб ўтилиши мумкин бўлган юрисконсультларниң ҳисоб ва ҳисботларининг шарҳи.

Суд жараёнлари давомида мижоз манфаатларини ифодалайдиган ҳуқуқшуносдан солиқ инспекциялари билан итиофлар ва ноаниқ мажбуриятлар хусусида учинчи томонлар ташин башқа можаролар тасдиғини олиш.

Потенциал мажбуриятлар ҳақидаги ахборотга (масалан, биркдан олинган тасдиқ дискентланган векселлар суммаларини ёки қарулар бўйича кафилликларни акс этириши мумкин) эга бўлиши мумкин бўлган башқа иш хужоатларининг шарҳи.

Баланс тузилган кунга қадар амал қилган аккредитивлар ҳақидаги ахборотни ва уларниг фойдаланилган ва фойдаланилмаган қисмлари ҳақидаги тасдиқни олиш.

Аудиторга ишда ёрдам берадиган асосий процедура-юристдан молиявий ҳисоботнинг фош этилиши билан боғлиқ бўлиши мумкин бўшган давом этаётган суд жараёнлари ва башқа воқеалар ҳақидаги тасдиқни олиш. Бундан ташқари, аудитор юристининг суд тарҷиёнларининг жоиз хотимаси ва улар билан боғлиқ чиқимларининг жоиз суммаси, шу жумладан, жараённи олиб боришга чиқимлар хусусидаги фикрини билиб олиши керак .

Бироқ, кўп мамлакатларда юристларининг нотўғри ёки маҳфий ахборотни тақдим қилишлик учун жавобгарликнинг оширилиши таъвижли аудиторлар кўп ҳолларда зарурӣ тасдиқни олмаяттилар. Ўрнест, молиявий ҳисоботнинг тўғрилигини бевосита аниқлаши мумкин бўлган мавжуд суд жараёнлари ёки ноаниқ даъвонар ҳақидаги ахборотни тақдим этишдан воз кечганда, бу факт аудиторлик хulosада акс этирилган бўлиши мумкин. Агарда аудитор потенциал мажбуриятларнинг мавжудлиги ҳақида хulosага кесса, унда уларниг муҳимлигини ва молиявий ҳисоботи фош тарҷииниш хусусиятини баҳолаши керак бўлади. Одатда аудиторлик фирмалари бу масалага баҳо бериш учун ўз юристларининг хизматларидан фойдаланадилар, мижоз юристларининг ёрдамига замайдилар.

Ноаниқ мажбуриятлар билан бир қаторда башқа мажбуриятлар ҳам мавжуд бўлиб, мижоз уларни уёки бу фактларга қарамай мажариши керак, масалан муайян нарҳда харид қилиш ёки сотиш, таъсиланган ставка бўйича ишлаб чиқариш қувватларини ижарага топшириш, хизматчиларни мукофотлаш режалари юзасидан битим ва башқа мажбуриятлар.

Аудитор улар билан аудитни ўтказиш пайтида танишиши ва контракт мантицидан ҳамда кампадия раҳбариятини сўраш орқали тарниг ижроси эҳтимол эканлигини тушуниш мумкин.

8.2. Натижаларни баҳолаш

Барча зарур процедуралар ўтказилгандан кейин аудитор аудит дастури ҳамма бандлари ижросининг тўлалиги ва сифатини, шунингдек, дастур ўзининг моддий хатолар ва бузишларни аниқлаш воғитаси сифатида ўриниллигини баҳолайди. Бундан ташқари, ауди-

тор ҳисоботда молия ахборотни фош этишининг адекватлигини кўриб чиқади.

Текширувнинг бу босқичида аудитор раҳбариятнинг аудит пайтида қўйилган асосий саволларга жавоблари рўйхатини шунингдек, корхона раҳбариятининг молиявий ҳисоботга киритилган ахборотнинг тўғри тақдим этилиши учун масъулият эътирофини ўз ичига олган (корхона раҳбарияти номидан ёзилган) хатни тузиш лозим.

Бундай хат мижоз томонидан имзоланиши лозим. Агар мижоз уни имзолапдан воз кечса, унда аудитор салбий холоса тақдим этиши ёки фикр ифодалашдан воз кечиши мумкин.

Бундан ташқари, бу босқисининг муҳим қисми бўлиб ҳисобот умумий хатосининг ўлчамини баҳолаш ҳисобланади. Хатолар ва бузишлар аниқланган тақдирда аудитор у моддийми - йўқми шуни тушуниш учун уларнинг умумий суммасини аниқлаши лозим. Баъзан хатонинг ҳақиқий ўлчами номаълум бўлади, шунинг учун аудитор унинг жоиз ўлчами ва моддийлигини баҳолаши керак.

Аудит охирида процедураларнинг ассисентлар бажарган қисмининг ижро сифатини текшириш, шунингдек, аудитнинг аудит белгиланган андозаларига жавоб беришига ишонч ҳосил қилиш ва текшириш жараёнида аудиторда шакланиши мумкин бўлган жоиз янгилиш муносабатини нейтраллаш (яни таъсирини кесиш) учун ҳамма иш ҳужжатларини яна бир карра кўриб чиқини зарур.

Ва, ниҳоят, аудиторлик текширишнинг жоиз бўш жойларини аниқлаш, шунингдек, мустақиял кўзатувчи олдида аудит сифатини ҳимоя қилишнинг мумкинлигини аниқлаш учун аудитеда қатнашмаган шахсга шарҳ учун иш ҳужжатларини тақдим этиш ғоят фойдали бўлади.

Аудитор ҳисоботнинг айрим моддалари ёки моддалар гуруҳлари ҳақида аудиторлик маълумотларини йиққандан кейин, у қўйидагиларни аниқлаш учун ҳисоботнинг умумий текширишни амалга ошириши лозим:

- 1) молия ҳисботидаги операциялар натижалари, молиявий аҳвол ва бошқа маълумотлар ҳамда аудиторнинг корхона ҳақидағи билимлари бир бирiga кор мос келадими,
- 2) зарурӣ маълумотлар тегишлича очилганми ва молия ҳисботидаги маълумотлар тўғри таснифланганми ва тақдим этилганми.
- 3) молия ҳисботи қонунлар ва корхона тузилиши ҳамда фалиятига ишбатан қўланилажак бошқа норматив ҳужжатлар барча талабларига мувофиқми,
- 4) аудитор, у ўтказган бошқа тестлар ва молия ҳисботининг умумий текширувидан қилинган холосалардан келиб чиқиб бу ҳисбот ҳақида ўз фикрини ифодалаб бериши мумкини,

8.3. Баланс тузилган санадан кейин келадиган воқеалар шарҳи

Баланс тузилган санадан кейинги давр аудиторлик текширувидан асосий кўрсаткичлар дебиторлик ва кредиторлик қарзлар, то-

жир мөншій бойліклар, капитал маблағлар динамикаларининг ўзгартылу қажиғаты маълумотларни олиш учун фойдаланилади.

Баланс тузилган санадан кейинги ҳисоб регистрларни иекитириш,

корсаки раҳбарияти билан яңидан аниқлаб топылган фактларни муҳоммадлаштырып қилинни.

Баланс тузилган санадан кейин юз берган фактлар бўйича бошқарувчишар ва бош бухгалтернинг ёзма тушунтириш хатларини ишишни

Аудитор молия ҳисботига тузатишлар ёки қўшимчалар киризилишини талаб қиласидиган аудиторлик ҳисботнинг санасига қўйир ҳамма ҳодисалар тегишлича идентификация қилингандигига ишончи ҳосил қилиши лозим.

Аудитор баланс тузилгандан кейин аҳамиятли воқеалар ҳисоб итифоаси тарини корхона маъмурияти билан муҳокама қилиш керак етада аниқданадиган маълумотнома ёки шарҳни тайёрлайди. Аудитор бошқарувчиларни ёзма ҳисоблари, ҳисобга доир мөнгүлар, ҳиссадорлар мажлислари баёнларини талаб қилиб оғаниш мумкин. Ҳисбот ва баланс тузилган санадар ўртасидаги сурʼи иш катта бўлгандан, аудиторнинг мижоз молиявий аҳволи ҳисбатини маблағларининг келиб тушишини, кутилмаган ишларни прогноз қилиши мақсадга мувофиқ.

Аудитор воқеаларнинг икки тури: молия ҳисботи маълумотларига бевосита таъсир қиласидиган ва уларга тузатишлар киризилишини талаб қиласидиган ҳамда молия ҳисботига таъсир етмайдиган, бироқ шунчалик муҳимки, уларнинг очилиши зарур иштаган турларини баҳолаши керак.

Воқеаларнинг биринчи тури баланс тузилган санага келиб мөнгүларни баҳолаш учун қўшимча асос беради. Масалан, агар ҳисобни таъсир товар моддий заҳираларни баҳолашга қийналса, уларнинг ишларидар сифатидаги баланс тузилган санадан кейинги сотув ишлари ҳам фойдаланилиши баланс тузилган кунда ҳам фойдаланилиши мумкин.

Аудитор ҳисбати молия ҳисботига тузатишлар ишларини талаб қиласиди:

в) кутилмаган счётга эга бўлган харидорнинг синганлиги ҳақидаги

ж) жараёнининг ҳисботда кўрсатилган суммадан фарқли ишларни тўлаган ҳолда тугаши;

з) ҳисбоб - ускунани операцияларда фойдаланилмайдиган, жорий мөнгүларни, қийматдан паст бўлган нархда сотиш,

и) инвестицияларни, ҳисботда кўрсатилган нархдан паст нархда сотиш.

Бунда ушбу воқеаларга олиб келган ва баланс тузилган санадан

кейин содир бўлган ҳолатларни ҳисобга олиш лозим. Агарда товақ мөддий заҳиралар (ТМЗ) чиқиндилар баҳосинда сотилиши баланс тузилган санадан кейин рўй берган у ёки бу воқеалар сабабли содир бўлган бўлса, молия ҳисбогтида ТМЗ баҳосининг ўзгариши амалга оширилмаслиги мумкин.

Воқеаларниң иккинчи турига мисол бўлиб: вақтинчалик сармоялар ёки қайта сотиш учун сотиб олинган қимматли қофозлар бозор нархининг тушини облигация ёки акцияларни чиқариш; ёнгин сабабли суғурталанмаган ТМЗ дан жудо бўлиш.

Бу турдаги воқеалар таърифи иловаларда ёки ҳисбогтлар матнинда ёхуд алоҳида ҳисбогтда берилishi мумкин.

Аудиторлик ҳисбогтда сана кўрсатилиши лозим. Ҳисбогтни имзолагач, аудитор аудиторлик ҳисбогти санасига қадар рўй берган воқеаларга асосланган далиллар тадқиқоти ва текширувани тугаллади. Аудитор ўз ҳисбогтининг санасини мижоз молия ҳисбогти таєдиқланishi ва санаси қўйилишидан олдин кўрсатиши мумкин эмас.

Агарда, аудитор фикрига кўра, муҳим воқеалар иш тугаган кундан кейин бироқ хулоса тақдим қилинган сонияга содир бўлган бўлса, унда у ё кейинги воқеалар тестини ўтказиш даврини кенгайтиради, ёки шарҳни бу воқеалар билангина чеклаб қўяди, ва унда аудиторлик хулосаси икки санага эга бўлиб, уларниң бири фақат охирги шарҳ итижаларигагина мансуб бўлади.

Аудитор аудиторлик ҳисбогтини тузилган санадан кейин рўй берган воқеалар идентификациялаш учун жавоб беради.

Агарда аудитор бундай воқеалардан хабардор бўлса, унда у молия ҳисбогтининг ўзгариши заруратини баҳолаш ва ҳолатни мижоз билан муҳокама қилиши керак бўлади.

Молия ҳисбогтини чиқарилгани (ҳамма ҳисбот шакллари комплектланган, ҳамма ҳисб кўрсаткичлари боғланган ва мувофиқлаштирилган)дан кейин, аудитор янгитдан очилган фактларни тадқиқ қилишга бурчли эмас. Агар молия ҳисбогти чиқарилиб, аудиторга уни жиддий равишда ўзгартирувчи ва аудиторлик ҳисбогтига сана қўйилган сонияда унга маълум бўлмаган янги фактлар маълум бўлиб қолган бўлса, у, бу муаммони мижоз билан муҳокама қилиши керак бўлади. Мижоз тақдим этган қўшимча материаллар ўрганиб чиқилгандан кейин молия ва аудиторлик ҳисбогтларниң алоҳида бўлимлари ўзгартирлишига йўқ қўйлади.

Аудитор:

баланс тузилган санадан кейин рўй берган воқеаларниң молия ҳисбогтида тўғри акс этирилганлигини текшириш:

баланс тузилган санадан кейин воқеаларни назорат қилиш:

аудиторлик хулосани ўзгартиришга қодир маълумотларни олиш пайтида муайян чораларни кўриш учун жавоб беради.

9-боб. АУДИТОРЛИК ХУЛОСА

9.1. Аудиторлик ҳисобот шакли ва структураси

Ўтказилган аудиторлик текширув натижалари бўйича аудитор ҳисобот ва аудиторлик хулосани тузиш керак.

Аудиторлик хизматларнинг бошқа турларини кўрсатиш пайтида аудиторлик хулосанинг тузилиши ҳам мумкин.

Аудиторлик ҳисобот уч қисм: кириш, таҳлилий ва якуний қисмадан иборат. (1,13).

Кириш қисми қуйидаги элементларни ўз ичига олади:

Ҳисобот номи ("Аудиторлик ҳисобот", "Аудиторлик фирмасининг ҳисботи", "Мустақил аудитор ҳисботи").

Аудиторлик фирмаси учун - юридик манзил ва телефонлар: аудиторлик фаолиятни амалга ошириш учун берилган лицензиянинг тартиб рақами, лицензия берилган сана ва уни берган идора номи, шунингдек, лицензиянинг амал қилиш муддати;

рўйхатга олинган гувоҳноманинг номери;

ҳисоб рақам номери, текширувда иштирок этган ҳамма аудиторларнинг исм-шарифлари.

Мустақил ишловчи аудитор учун - унинг исм-шарифи, аудитор сифатидаги иш стажи:

аудиторлик фаолиятининг амалга ошириш учун лицензия берган шахснинг номи;

лицензия берилган сана, шунингдек, унинг амал қилиш муддати, рўйхатга олинган гувоҳноманинг номери;

ҳисоб рақамнинг номери.

Аудиторлик ҳисботни олувчининг фамилияси (номи) (аудиторлик текширув буюртмачиси ёки у билан келишувга кўра бошқа юридик ёки жисмоний шахслар).

Таҳлилий қисм қуйидаги элементлардан иборат:

Текширилган молия маълумотлар тавсифи.

Ушбу қисмда текширилган молия ҳисбогларида ўз ифодасини олинган даврни, ҳисбоглар турларини кўрсатиш лозим. Агарда аудиторнинг маълумотларни олишига у ёки бу чекловлар мавжуд бўлган бўлса, буни ҳисботнинг ушбу қисмida қайд этиш, аудитор ва корхона раҳбарияти ўртасида масъулиятнинг бўлинишини кўрсатиб ўтиш зарур.

Аудитни тавсифлаш

Аудит қайси қонунлар ва норматив хужжатларга мувофиқ ўтказилган бўлса, ўша қонун ва норматив хужжатларни келтириш. Умумий кўринишда аудиторлик текширув жараёни, керакли процедуранардан фойдаланиш ва асосланган хулосани тузиш учун барча исботларни тўплаш тавсифланади. Бухгалтерлик ҳисоби ва ички назорат тизимининг олиб борилиши экспертизаси натижалари

келтирилади, аудиторлик текширув давомида бартараф этилмаган белгиланган бухгалтерлик ҳисобини олиб бориш ва ҳисобот тузишнинг жиддий бузилишлари юзасидан шунингдек, молия ҳисботи фойдаланувчиларида корхонанинг молиявий, мулкий ва иқтисодий аҳволи ҳақида нотўғри тасаввур ҳосил қилиши шунингдек, унинг эгадорлари ва ёки учинчи шахслар манфаатларига зарар етказиши мумкин. Хўжалик ва молия операцияларини амалга ошириш пайтида қонунларнинг тузилиши юзасидан фактлар қайд қилинади.

Агарда аудитор бошқа аудитор ва (ёки) бошқа эксперт ишидан фойдаланган бўлса, буни ҳисботнинг ушбу қисмида акс эттириш зарур.

Якуний қисм текширилган молия ҳисботларнинг аниқ-пухталиги ҳақида аудиторнинг хulosасидан иборат.

Аудиторлик хulosса буюртмачига аталган бўлиб, хulosha тузилган сана кўрсатилади, уни аудиторлик фирма раҳбари имзолайди ёки раҳбар томонидан ваколат берилган шахс) ва текширув ўтказган аудитор томонидан имзоланади, аудиторлик фирма муҳри билан тасдиқланади.

Аудиторлик ҳисботнинг ҳар бир вараги (бети) текшируvни ўтказган аудитор томонидан имзоланади ва унинг шахсий муҳри билан тасдиқланади.

Аудиторлик ҳисбот текшируvни ўтказган аудитор ва аудиторлик фирмасининг раҳбари томонидан (ёки раҳбар ваколат берган шахс томонидан) имзоланади, аудиторлик фирмасининг муҳри билан тасдиқланади. Аудиторлик ҳисбот санаси кўрсатиб қўйилади.

Текшируvни ўтказиш давомида иқтисодий субъектлар - буюртмачи томонидан бухгалтерлик ҳисобини олиб бориш тегишли ҳисботини тузиш ва қонунчиликка риоя қилишдаги аҳамиятли бузишлар бартараф қилинимаган бўлса, аудиторлик хulosасининг якуний қисмiga молия ҳисботининг аниқ-пухталигини иложсизлиги ҳақида ёзув киритилади.

Иқтисодий субъектлар манфаатдор шахсларга (молия ахборотининг ташқи фойдаланувчилари) текшируvни ўтказган аудиторлик ташкилот раҳбарлари томонидан имзоланган ва аудиторлик ҳисботида қайси сана кўрсатилган бўлса, ўша сана қўйилган аудиторлик хulosасининг фақат якуний қисминигин тақдим этишга бурчтидир.

Аудиторлик хulosасининг якуний қисми қисқа ва молия ҳисботини фойдаланувчилари учун тушунарли бўлиши, молия ҳисботини тушуниш учун аудитор томонидан аҳамиятли деб таш олинган, унинг гумонсираши ва (ёки) розилик бермаслиги билан юзага келган чекловларга кўрсатмалар берилган бўлиши лозим.

Аудиторлик хulosса ўз молия ҳисбини эълон қилишга бурчли бўлган. Корхоналар томонидан бу ҳисботни эълон қилиш

сихиясиға қадар тақдим этилиши керак. Чет зәл сармояларини олган корхоналар аудитор хулосасини нафақат ташқи фойдаланувчиларга, балки амалдаги қонунларга мувофиқ солиқ илораларига ҳам тақдим этадилар. Аудитор хулосаси - бу, молия ҳисобининг барча ҳоҳлаган ташқи фойдаланувчилари учун берилиши мумкин бўлган очиқ ахборот. Аудитор хулосаларининг ҳиммабоплиги уларниң иқтисодий матбуотда тегишли молия ҳисботлари билан биргаликда эълон қилиниши билан тиъминланishi керак.

Агарда ноҳолис хулосанинг берилиши сабабли текширилаётган ташкилотлар ёки молия ҳисботининг ташқи фойдаланувчиларига ў ёки бу зарар келтирилган бўлса, бу, суд жараёнида исботланиши ва юзар амалдаги қонунларга мувофиқ қолланиши керак.

9.2. Аудитор хулосалариниавг турлари

Аудитор хулосаси корхона молия ҳисботи аниқ - пухталиги ва қопислигининг мустақил шаҳодатидир.

Аудитор хулосаси - ижобий (яъни шубҳасиз), шартли ижобий - (молия ҳисботини муайян чекловлари билан тасдиқловчи, салбий аудитор молия ҳисботининг аниқ-пухталигини тўла ишонч билан тасдиқлай олмагандан бўлиши мумкин. Агарда аудитор ҳеч қанадай ҳулоса бермаган пайтда, у ундан воз кечиш ҳақида қарор қабул қиласди.

Ижобий аудитор хулосаси корхонанинг молия ҳисботи, асосан, ўнинг молиявий аҳволи, фойда ва зарари, пул маблағлари ҳаракатининг тўғри акс эттирилганлигини, бухгалтерлик ҳисоби эса қонунлар ва бухгалтерлик ҳисобининг норматив ҳужюкатлари талабларига жавоб беришни тасдиқлайди.

Ижобий ҳулоса аудитор қўйидагиларга амин бўлганда берилади:

молия ҳисботи вижданан, бухгалтерлик ҳисботининг аниқ-пухта ва холис маълумотлари асосида тайёрланганда,

бухгалтерлик ҳисоби белгиланган принциплари ва талабларга мувофиқ келганда, корхона ҳисоб сиёсати эса тўғри танланганда,

солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар ўз вақтида ва тўла тўланганда,

молия ҳисботига тегишли барча масалалар ҳисботларга илонлар ва изоҳларда тегишли равишда очиб берилганда,

ички назорат хўжалик операцияларининг самарадорлиги ва мақомлар мувофиқлигини ишончли равишда тасдиқлаганда,

молия ҳисботи маълумотлари аудиторга маълум бўлган корхона ҳақидаги маълумотларга зид келаганда,

Шартли ижобий аудитор хулосаси

аудиторнинг гумонсираши ва рози эмаслиги жиҳдий, бироқ мувофиқ аҳамиятга эга бўлмаганида молиявий ҳисбот ишончлилигини ишковлар билан тасдиқлайди.

Агарда аудитор фикри молиявий ҳисбот мазмунига тўғри

келмаган ёки зид келган тақдирда ижобий хulosани таърифланадиган имкониятига ишонч ёки норозилик мавжуд бўлса, у зътироэснада ижобий хulosи чиқаришига қодир бўлмайди.

Аудиторниң гумонсираши, у қониқарли ҳисоб ёзувлари бўлмагани туфайли айрим ҳужжатлар ва актларни яширилганинига шубҳа туғилганда керакли аудиторлик процедуранарни бажарилашининг иложи бўлмагани сабабли ҳамма зарур маълумотлар ва тушунтиришларни ололмаганида ва ичкимиз назоратнинг старли эмаслиги ёки йўқлиги (ва ҳ.қ) сабабли вужидга келади.

Аудиторниң норозилигини қўйидагилар келтириб чиқаради:

хўжалик фаолиятиниң айрим фактлари ва молиявий ҳисоботларининг айрим кўрсаткичлари бўйича корхона рахбариятлари билан фикирлардаги мавжуд ихтилоф (келишмовчилик),

ҳисоб обьектлари, амортизация ҳисоб китобларининг ва ҳисоб китобга онд бошқа қийматлар тўғрилигини ҳисоблашга услубларига рози бўлмаслик

текширилган жўжалик операциялари иқтисодий ва ҳуқуқий мазмунга ҳисоб рақамлари корреспонденциясининг намувофиқ келиши.

қонун -қоидалар ва бошқа норматив ҳужжатларни шарҳлаш ва қўллашдаги тафовут,

молиявий ахборот ишонччилигига таъсир этувчи корхонанинг намувофиқ ҳисоб сиёсати.

Бундай ҳолларда хulosса аудиторниң муайян масала бўйича фикри рад қилинганлигини ("...муносабати билан") агар у гумонсираган), бироқ масаланинг ўзини молиявий ҳисобот учун аҳамиятсиз деб ҳисоблаган бўлса ёки унинг рози эмаслигини ("...бундан мустаско) агар аудитор молиявий ҳисобот тавсифи учун аҳамиятли бўлмаган муайян масала бўйича ўзга фикри баён қилган пайтда кўрсатиш зарур.

Ҳамма ҳоллар чекловлар фойдаланувчиларда молиявий ҳисобот мазмунини тушуниш учун уларниң маъноси ва аҳамияти юзасидан шубҳа түғдирмаслиги лозим. Аудитор хulosада, унинг фикрига кўра молиявий ҳисоботга таъсир этадиган барча масалаларни ифодалаши зарур.

Салбий аудиторлик хulosаси аудиторниң молиявий ҳисоботининг ишонччилигидан шубҳаланиши шу қадар улкан бўлиб ҳатто, унинг фикрига кўра, фойдаланувчиларни чалғитиши мумкин ва молиявий ҳисоботининг тўғрилиги ва холислиги ҳақида хulosса чиқаришига имкон бермаган ҳолларда берилади.

Аудиторлик хulosасидаги молиявий ҳисоботининг амалдаги қонуилар ва бухгалтерлик ҳисоб норматив ҳужжатларига намувофиқ деб аудитор ҳисоблаган сабабларни аниқ-равshan қилиб ифодалаш зарур.

Аудиторлик хулосасини рад қилиш, гумонсираш ёки текширув үчүн чекловлари шуңчалик аҳамиятлики, ҳатто улар аудиторга мөнгүлүй ҳисобот аҳволи ҳақида холоса чиқариш учун асос болуп тииз ҳолларда мүмкін бўлади. Хулосада, холоса нима учун мөнгүлүй жағдигини аниқ ва равшан кўрсатиш зарур.

Агарда аудиторлик текширув давомида ёки ундан кейин корхона бухгалтерлик ҳисобидаги, қонунлар ва бошқа норматив үз жатларга риоя қилишдаги жиддий камчиликлар ва бу шартларни, бартараф этса, молиявий ҳисоботга ўзгаришлар киритса унда аудитор салбий ёки шартли ижобий хулосасын тегишига роҳинеда шартли ижобий ёки ҳатто ижодий) ва ижобийга аништириши мүмкін.

Аудиторлик хулосасини алмаштиришдан олдин корхона бу салтерлик ҳисобига, ички назоратга ва молиявий ҳисоботига киритилган тузатмалар, аниқликлар ва қўшимчалар текшириб чиқлади. Бу текшириш ҳақида аудиторнинг алоҳида ҳисботи тушидиди:

Ижобий аудиторлик хулосасидан намуна

_____ аудиторлик фирмаси 01.01.199 ____ й. ҳолатига кўра корхона балансини, шунингдек унинг 199 ____ йилги молиявий натижалари ва улардан фойдаланиш юзасидан ҳисботи текширувни ўтказди. Буни бизнинг фикримизча, тақдим этилган молиявий ҳисботлар корхонанинг 01.01.199 ____ йилга ҳолатига кўра молиявий ва иқтисодий аҳволи ва унинг 199 ____ йилдаги фаолияти натижаларини барча аҳамиятли аспектларда максимал даражада тўла ва ишончли ҳамда амалдаги қонунлар ва бухгалтерлик ҳисоби ва ҳисботига мувофиқ равищда ифодалайди.

Аудиторлик фирма раҳбари _____

имзо

Аудитор

имзо

" ____ " 199 ____ й.

(Аудиторлик холоса санаси)

М.М.

Шартли ижобий аудиторлик хулосасидан намуна

_____ аудиторлик фирмаси 01.01.199 ____ ҳолатига корхона балансини, шунингдек унинг 199 ____ йилги молиявий натижалари ва улардан фойдаланиш юзасидан ҳисбот текширувни ўтказди. Текширув давомида корхонада асосий восьиталарнинг эскириши нотўғри ҳисоблаб ёзилганлиги ва унинг суммаси _____ минг сўмга камайтирилганлиги аниқланган. Ушбу жиҳатни истисно қилган, тақдим этилган молиявий аспектларда корхонанинг 01.01. 199 ____ йил ҳолатига кўра молиявий ва иқтисодий аҳволини ва унинг 199 ____ йилдаги фаолияти натижаларини тўла ва ишончли қилиб ифодалайди.

Аудиторлик фирмa раҳбари

имзо

Аудитор

имзо

" " 199 й

(Аудиторлик хулоса санаси)

M.M.

Салбий аудиторлик хулосасидан намуна

аудиторлик фирмаси 01.01.199 й ҳолатига кўр корхона балансини, шунингдек, унинг 199 йилги моли натижалари ва улардан фойдаланиш юзасидан ҳисобо текширувини ўтказади. Текширув давомида корхона томонида харажатларга минг сум гайриқонуний равишд минг сўм ҳисоблаб ёзилганлиги аниқлаб ёзилган бўлиб, б амалдаги қонунларнинг бузилиши ҳисобланади ва молиявий ҳисоб кўрсаткичларини бузиб кўрсатади. Бизнинг фикримизга кўра тақди этилган молиявий ҳисботлар барча аҳамиятли аспектлард корхонанинг 01.01.199 й ҳолатига кўра молиявий аҳволини в 199 йилги фаолияти натижаларини тўла ва ишончл ифодаламайди, шунингдек, амалдаги қонунларга ва бухгалтерли ҳисоби ва ҳисботнинг норматив ҳужжатларига мувофиқ келмайди

Аудиторлик фирмa раҳбари

имзо

Аудитор

имзо

" " 199 й

(Аудиторлик хулоса санаси)

M.M.

Хулоса беришни рад қилиш намунаси

аудиторлик фирмаси корхонанин 199 йилги молиявий ҳисботлари текширувини ўтказди. Текширув шарт- шароитларига кўра биз корхонанинг чет эллик таъминловчилари билан ҳисоб-китобларини тўла текширш имкониятига эга бўлмаганлигимиз туфайли, бу эса молиявий ҳисбот кўрсатичларига аҳамиятли равища таъсир этади, биз етарли аудиторлик далилларнинг йўқлиги муносабати билан тақдим этилган молиявий ҳисботлар ҳақидаги холис аудиторлик хулосасини тузишга ожизмиз.

Аудиторлик фирмa раҳбари

имзо

Аудитор

имзо

" " 199 й

(Аудиторлик хулоса санаси)

M.M.

9.3. Раҳбарият учун ахборот

Мижозга аудиторлик холосасидан ташқари раҳбариятига ахборот ҳам тақдим этилади.

Корхона мажбурияти учун ахборот бу, хат кўринишидэ тузилган ҳисобот бўлиб, у ўз ичига қўйидағиларни олади:

корхонанинг ҳисоб сиёсатида ва ички назорат тизимида аниқланган камчиликлар рўйхати

бу камчиликлар қайси ҳолатларда аниқланган - шу ҳолатлар рўйхати аниқланган камчиликларни бартараф этиш юзасидан тавсиялар.

Раҳбариятга ахборотларни тақдим этиш мажбурий талаб ҳисобланмайди, гарчи корхона раҳбариятини аниқланган камчиликлар юзасидан хабардор қилиш тавсия қилинмасада.

Раҳбарият учун ахборот барча мавжуд камчиликлар ҳамда тўла ҳисобот сифатида қабул қилиш мумкин эмас.

У, фақат аудиторлик текширув жараёнида томилишларига гина зас оттиради, холос. (13).

Ахборот корхона раҳбариятига, уни молиявий ҳисоботга ҳамиятили хатоларга олиб келиши мумкин бўлган ҳисоб ёзувлари, бухгалтерлик ҳисоби ва ички назоратдаги камчиликлардан хабардор қилиш мақсадида, шунингдек, корхонада ҳисоб ва ички назоратни такомиллаштириш юзасидан конструктив таклифлар киритиш мақсадида (охирги ҳол аудитор фирмаси обрўсига кўмаклашади ва аудитор бу муаммоларни ҳал қилиш бўйича ўз китматларини таклиф этишга имкон беради) тақдим этилади.

Тавсияларни киритиш аудитор ҳисоботи ва ўринли холосасининг мазмунини бекор қилмайди ва боемайди. Текширувнинг турли босючларида тақдим этиши мумкин бўлган раҳбарият учун аниқ, қисқа, мазмунли, фактик ноаниқликларсиз бўлиши лозим. Маълумотлар аҳамиятининг турлича даражалари аниқ ажратилган бўлиши керак. Раҳбарият билан келишилган ҳолда бошқарувнинг турли даражалари учун алоҳида хатлар тузилиши мумкин. Ахборот хати бошқарув ёки аудиторлик комитетига (агарда мавжуд бўлса) жўнатилади. Ахборот ҳисобининг у ёки бу бўлимлари бўйича экспертларнинг ҳисобот кўринишида расмийлаштирилиши мумкин ва аудиторлик фирмаси раҳбари томонидан имзоланмаслиги мумкин - аниқланган бузилишлари молиявий ҳисоботининг ишончлилиги ҳақидаги ижобий холосани бериш мумкинлигини шубҳага солинган ҳоллар бундан мустасно.

Аудитор корхона раҳбариятидан ахборот хатида кўтарилган масалалар бўйича мўлжалланаётган ҳаракатларни баён қилган ҳолда хатта жавобни талаб қилиши мумкин. Жавоб, шунингдек, қарор қабул қилиш хуқуқига эга бўлган шахс (молия директори, бош бухгалтер) имзо чеккан хат кўринишида ҳам расмийлаштирилади.

Раҳбариятга тақдим этилган ахборот маҳфий бўлиб, корхона

раҳбарияти ичидан бўлган шахснинг фақат чекланган доирасигина ошкор қилиниши мумкин.

Раҳбариятга ахборот жетидан намуна

Биздаги ахборотга шунингдек, ўтказилган текширув натижаларига мувофиқ биз сизга фирманинг ўтказилажак 199 ____ йилги аудитга бевосита алоқаси бўлган қўйидаги маълумотларни хабар қиласиз.

_____ кунги _____ шартнома ва ҳисобот мажлиси нинг _____ кунги _____ қарорига асосан аудиторлар ҳисобланимиш биз корхона молиявий аудитор ҳисобининг аниқ-пухталиги ҳақидаги аудиторлик холосасининг сифати учун масъул эканлигимизни тушунамиз ва сизни эътиборингизга қўйидагиларга жалб қилишни лозим деб ҳисоблаймиз.

Биз ўрганиш учун ҳам жойга бир регистрлар, шартномалар ва таъсис ҳужжатларини тақдим қилган эдик ва _____ сўмлик фоизсиз қарз бериш ҳақидаги қарор қабул қилган _____ кунги ҳамда _____ кунги директорлар Кенгаши йиғилиши қарорларини тақдим қилмаган эдик.

Агарда бундай қарорлар бўлмаган бўлса, унда бош директор низомига кўра ўз ваколатларини ошириб юборган, боз устига қарз корzonага молиявий зарар келтириши мумкин.

Бош китобдаги ҳисоб ёзувлари журнал ордерлар якушларига ҳам доир ҳам мос келмаган (тафовутлар рўйхатига илова қилинади) шу муносабат билан Бош китоб бўйича қолдиқларининг ишончли ва баланс моддалари бўйича _____ сўмлик сумма шубҳа туғдиради.

Қайд этилган бузишлар ва камчиликлар юзасидан ижро дирекцияси ва директорлар Кенгашининг мумкин қадар қарори талаб қилинади.

Хурмат билан
аудиторлик фирмасининг
тозшириятига биноан

ИМЗО ЧЕКДИ.

9.4. Аудиторлик ҳисоботи тузилган баланс тузилгандан кейинги ва молиявий ҳисобот чиқарилгандан кейин воқеа санаси

Аудиторлик андозалари (стандартлари) лойиҳаларида "Аудиторлик ҳисоботи тузилган баланс тузилганидан кейинги сана, молиявий ҳисобот чиқарилганидан - кейин фактларни аниқлаш стандарт бўлиб, у қўйидагиларни ўз ичига олади.

1. Асосий тушунчалар ва таърифлар.

аудиторлик ҳисоботи тузилган сана бу санадан кейин аудит билан боғлиқ ахборот материалларининг барча тадқиқотлари ва янги далилларнинг шаклланishi тугалланади.

Ҳисобот имзоланган сана- бу санадан кейин ҳисоботга мижоз қомонидан ёки мижоз билан олдиндан келишиб қўйилмаган бирорта ҳам ўзгаришиш киритилиши мумкин эмас.

Молиявий ҳисоботни чиқариш-барча ҳисобга оид шаклларни комплекслаш, барча ҳисоб кўрсаткичларини мувофиқлаштириш ва мослаштириш.

Ҳисобга олинган таъсир этувчи фактларни аниқлаб топиб чиқарилажак ҳисобот мазмуни ва структурасини жиддий равишда бузувчи ўзгаришишар, ҳаракатлар, операциялар нақдлигининг ҳужжатли қайд қилинган факти.

Аҳамиятли (моддий) бузишлар - аввали тузилган ҳисобот бўйича қабул қилиниши мумкин бўлган бошқарув қарорларининг ўзгаришишини талаб қўлувчи фактиар.

2. Аудиторлик ҳисобот тузилган сана

2.1. Аудиторлик ҳисоботида албатта сана кўрсатилиши лозим. Ҳисоботнинг имзолаш билан аудитор, аудиторлик ҳисоботи санасига қадар воқеаларга асосланган исботлар тадқиқоти ва текширувани тугаллайди. Аудитор ўз ҳисбетини мижоз молия ҳисбетини тасдиqlамасдан ва сана қўймасдан олдин санасини кўрсатиши мумкин эмас.

2.2. Аудитор, молия ҳисбетининг тўғирланиши ёки қўшимчалар киритилишини талаб қиласидиган аудиторлик ҳисбет санасига-да бўлган барча воқеалар мувофиқ равишда идентификацияланганлигига ишонч ҳосил қилиши лозим. Аудитор маълумотномани ёки шарҳни аҳамиятига мажбутик воқеалар ҳисбет натижаларини корхона маъмурияти билан мұҳокама қилиш жараёнида аниқланадиган баланс тузилганидан кейин тайёрлайди. Аудитор бошқарувчиларининг ёзма ҳисбетларини, ҳисбет оид ҳужжатларни, ҳиссадорлик мажлислари баёнларини талаб қилиб олиш мумкин. Ҳисбет ва баланс тузилган саналар ўргасидаги узилиш катта бўлганида аудиторнинг мижоз молиявий аҳволи ўзгаришлари маблағларининг келиб тушиши, кутилмаган чиқимларий прогноз қилиши мақсадга мувофиқдир.

2.3. Аудитор аудиторлик ҳисбет тузилган санадан кейин юз берган воқеалар индентификации учун жавобгар эмас. Агарда аудиторга воқеалар маълум бўлиб қолса, унда у молиявий ҳисбетни ўзгаришиш заруратини баҳолаши ва бу вазиятни мижоз билан мұҳокама қилиши керак бўлади.

3. Молиявий ҳисбет чиқарилганидан кейин аудиторнинг ҳаракатлари

3.1. Молиявий ҳисбет чиқарилганидан кейин аудитор янгитдан очилаган фактларни тадқиқ қилишга бурчли эмас. Агарда молиявий ҳисбет чиқарилган ва аудиторга уни жиддий ўзгарирадиган ва аудиторлик ҳисбетига сана қўйилган сонияда аудиторга маълум

бўлмаган фактлар маълум бўлиб қолса, у бу вазиятни мижоз билан муҳокама қилиши керак. Мижоз тақдим этган қўшимача материаллар ўрганилганидан кейин молиявий ва аудиторлик ҳисоботларнинг айрим бўлимлар ўзгаришларига йўл қўйилади. Баланс тузилган санадан кейинги даврдан аудиторлик текширув чогида асосий кўрсатгичлар: дебеторлик ва кредиторлик қарздорликлари, м о л - м о д д и й б о й л и к л а р , к а п и т а л маблағлардинамикасининг ўзгариши хақидаги ахборотни олиш учун фойдаланилади.

Аудиторлик процедуралари бунда қўйидагиларни ўз ичига олади:

баланс тузилган санадан кейин ҳисобга оид регистрларни текшируви:

янгитдан очилган фактларни корхона раҳбарияти билан муҳокама қилиш:

бошқарув ва бош бухгалтернинг баланс тузилган санадан кейин рўй берган фактлар бўйича ёзма изоҳларни тушунтиришларини олиш.

3.3. Аудитор қўйидагилар учун масъулдир.

баланс тузилган санадан кейин юз берган фактлар бўйича ёзма изоҳларни (тушунтиришларини) олиш.

баланс тузилган санадан кейин юз берган воқеаларнинг молиявий ҳисботда тўғри ифодаланганинги текшириш:

баланс тузилган санадан кейин воқеаларни назорат қилиш:

аудиторлик хulosасини ўзгартиришга қадар ахборотни олган пайтда муайян чораларни кўриш.

9.5. Махсус белгиланган аудиторлик хulosаси

Махсус белгиланган аудиторлик хulosаси - бу, ўзига хос (специфик) молиявий ахборот, у маҳсус мақсад учун тайёрланади,

Хусусан:

молиявий ҳисботнинг алоҳида компонентлари хақидаги хulosаси;

муайян мақсад учун ҳисботнинг бошқа асосида тайёрланган молиявий ҳисботи хақидаги хulosаси;

фойда солиги хақидаги ҳисбот юзасидан хulosаси;

дебиторлик қарздорликнинг реалиги хақида, контрактларнинг бажарилиши хақида, фойда тақсимланишининг асосланганилиги хақидаги хulosаси;

жамлама (консолидацияланган) ҳисбот ҳақидаги хulosаси ва ҳ.к.

Агарда молиявий ҳисбот ностандарт бўлиб, маҳсус мақсад учун тайёрланса, унда аудитор ўз хulosасида буни айтиб ўтиши ва ҳисбот асосида қонуний норматив ва инструвтив материалларга зид келмаслигига ишонч ҳосил қилиши лозим.

Молиявий ҳисботнинг алоҳида компонентлари (масалан, дебиторлик қарз, моддий - ишлаб чиқариш заҳиралари, тўпланган солиқлар ва ҳ.к.) ни текшириш пайтида аудитор ҳисботнинг алоҳида кўрсаткичларни ўртасидаги ўзаро бошлиқликни хақида ёдда

түтиши ва молиявий ҳисобот алоҳида моддаларининг бир бирига моддий таъсирини баҳолаш зарур. Бундан ташқари, текширилажак моддаларнинг моддийлигини баҳолаш лозим.

Контрактларнинг бажарилиши ҳақидаги ҳисоботларни текшириш пайтида, аудитор ўз фикрини баён қилаётганида корхона битим талабларини бажарганми йўқми шуни кўрсатиши керак.

Баъзи ҳолларда корхоналар, корхона молиявий самарадорлиги ва молиявий асосий жиҳатларидағина манфаатдор бўлган фойдаланувчилар гуруҳларини хабардор қилиш учун расмий равишда тасдиқланган молиявий ҳисбботидан фарқли жамлама (консолидацияланган) молиявий ҳисбботни тайёрлайдилар. Бундай ҳолда аудиторлик хulosаси одатда қуйидагиларни ўз ичига олади:

асосида консолидацияланган молиявий ҳисббот шаклланган расмий молиявий ҳисбботта ҳавола;

текширилган молиявий ҳисббот тузилган санага ҳавола;
Консолидацияланган ҳисбботдаги ахборотнинг таянч ахборотга мувофиқлик даражаси ҳақидаги фикр:

консолидацияланган ҳисбботдаги ахборотнинг таянч ахборотига мувофиқлик даражаси ҳақидаги фикр;

консолидацияланган молиявий ҳисбботдаги ахборот юзасидан мулодазалар.

(III - бўлим. АУДИТОРЛИК ТЕКШИРУВ УСЛУБИЁТИ (МЕТОДИКАСИ)

10.- боб. Бухгалтерлик ҳисобот аудиторлик текширувининг методик асослари.

10.1. Аудиторлик текширув босқичлари.

Аудиторлик текширувлари муайян изчиликда қурилади. Кўлинча 10.1 тасвирида кўрсатилган "умумийдан хусусийга" деган ёндашув ишлатилади.

Режалаштириш

Ҳисоб тизими билан танишниш

Йчки назорат тизимини баҳолаш

Йчки назорат тизимининг йўқлиги

Йчки назорат тизимини текшириш

Самарасиз

Самарали

**Операцияларни тубдан
текшириш**

**Операцияларни тубдан чекланган
текшириши**

Текширув натижаларини умумлантириш ва таҳлил қилиш

Аудитор холосаси

10.1. тасвири. Аудиторлик текширувининг озатдаги изчилигиги.

Аудиторлик текширишнинг изчилиги тасвир-процедура (10.2. тасвири) кўринишида ҳам бўлиши мумкин.

Тадбиркорлик фаолиятининг ташқи шарт-шароитлари

Тадбиркорлик фаолиятининг стратегияси маркетинг

Тадқиқотлар

Хариҷ

Ишлаб чиқариш

Тақсимот

Бухгалтерлик ҳисоб жараёни

Активлар   Пассивлар

Кирим   Чиқим

Корхона баланси

**Молиявий натижалар
ҳақидаги ҳисобот**

Тасдиқлар

Тўлалик, аниқлик, баҳо, нақдлик, чекловлар, ҳуқуқлар юзасидан мажбуриятлар, маълумотларни билдириш.

10.2. тасвири. Аудиторлик текширувининг тасвир-процедураси.

Ҳар бир аудитор ўз ишининг изчилигини текширилажак корхона хусусиятлари ва мижоз билан шартларидан хелиб чиқиб

мустақил равишда танлайди. Аудиторлак текширувчининг пробацияланган методикаларини қўйлаш аудиторлик санаккалчилигини минимизация қилишга ва текширувни янада қисқа муддатларда ўтказишга имкон беради.

Аудиторлик текширув жараёнида муайян босқичлар ҳаралади:

корхона билан танишди: иктисодий мұжитни баҳолаш, ҳисобот, тасис ҳужжатлари, бухгалтерлик ҳисоб ақволи ва корхона ғалдиятининг йўналишлари билан танишиш;

аудиторлик текширув юзасидан шартнома тузиш (хаттукбуряятни тузиш)

аудит режаси ва дастурини тузиш;

таъсис ҳужжатларини ўрганиш: рўйхатга олиш санаси, мұяк шаклары, муассислар, низомий капитал миқдори, уни шақулантириш муддат ва тартиби; бошқарув структураси: фаолиятни тўхтатиш;

бошқа ҳужжатларни ўрганиш, умумий мажлислар баёнлар директор буйруқларини: раҳбарият ваколатлари, раҳбарият фармойишлари расмийлаштирилишининг тўғрилиги; таъсис ҳужжатлари билан зиддиятнинг йўқлигини аниқлаш.

корхона ҳисботини ўрганиш: бузилишлар, ҳисботдаги номувофиқлар, ҳисбестининг ўргатилган шаклларида мустақил тартибларнинг мавжудлигини аниқлаш. "Балансда кўрсатилган низомий капитал қийматининг таъсис ҳужжатларига мувофиқлигини текшириш, ҳисбот шакллар, кўрсаткичларини саноқли текшириш, кўрсаткичларни мантиқан таҳлил қилиш (масалан, келгуси даврлар чиқимлари бўйича катта сальдо ва бошқа) ва ҳ.к.лар.

режа ва аудиторлик дастурни аниқлаш ва тузатиш;

ҳисбот кўрсатишларининг аудити

Бош китобни текшириш (ҳисоб шаклларидағи ёзувларнинг Бонн ҳисбодаги ҳисоблар бўйича қолдиқларга мувофиқлиги, харажатлар ва реализация ҳисоб рақамлари билан корреспонденциялайдиган ҳисобларни аниқлаш: фойда ва зарар ҳисоб рақами билан корреспонденциялайдиган рақамларни аниқлаш, реализация ҳисоб рақамлари бундан мустасно, фойдани тўтлаш ва ундан фойдаланиш юзбен берган ҳисоб рақамларини аниқлаш ва бошқа);

харажатларни маҳсулот таннархига ҳисоблаб ёзилишининг тўғрилигини текшириш:

маҳсулот реализациясидан келган даромадларни текшириш;

ўзга реализациядан келган кирим ва чиқимларни текшириш.

реализация билан боғлиқ бўлинган операциялардан келган ҳизим ва чиқимларни текшириш:

иши ҳақиқини ҳисоблаб ёзиш ва тўлаш тартибини текшириш;

фойдани тўтлаш ва ундан фойдаланиш тартибини текшириш;

хазина (касса) операцияларини олиб бориш тартибини текшириш;

моддий бойликларни ҳисобга олиш, киришга қайд қилиш, ва

ишилаб чиқариш учун беришни текшириш:

солиқларни ҳисоблаб ёзишининг тўғрилигини ва ўз вақтида тўланишини текшириш:

бюджетга ва бюджет билан боғлиқ бўлмаган жамғармаларга тушимлар, чегирмалар ва мажбурий тўловлар ҳисоб-китобларининг тўғрилигини ва ўз вақтида тўланганинг текшириш:

дебитор ва кредиторлар билан ҳисоб-китобларни текшириш, аудиторлик хulosасини тайёрлаш.

ноаниқ мажбуриятлар билан танишиш:

аудит ва аудиторлик процедураларни ўтказиш режасини ижросининг шарҳи:

аудиторлик хulosасини ва аудиторлик текширув ҳақидаги шартнома бўйича ишларни қабул қилиш далолатномасини имзолаш:

Текширувни ўтказиш пайтида аудитор:

а) корхона тури, текширув мақсади ва ушбу бухгалтерлик (молиявий) ҳисботининг асосий фойдаланувчиларига қараб бухгалтерлик ҳисобининг энг муҳим бўлимларини ажратиб олиши ва бутун диққат-эътиборини шу бўлимларга қаратиши;

б) ҳеч бўлмаса умумий тарзда корхонадаги бухгалтерлик ҳисобининг ҳамма бўлимларини албатта текшириб чиқиш зарур. Кўпгина хатолар ва ноқонуний ҳаракатларни тақдим этилган ҳужжатлар билан илк танишган пайтдаёқ аниқлаб топиши мумкин.

10.2. Корхона бухгалтерлик ҳисботининг умумий шарҳи

Текширув ҳисоб шаклларининг умумий нархидан бошланади. Бунда, энг аввало шакллар адресли қисмининг тўлдирилишига эътибор берилади. Бу ерда таъсис ҳужжатларига мувофиқ равишда корхонанинг тўла номи кўрсатилиши керак.

Корхона фаолиятининг тури ("Соҳа" реквизити) унинг Низомига мос келиши керак, фаолиятнинг ушбу тури лицензияланган ҳолда эса корхонада лицензиянинг нақдлиги ва унинг амал қилиш муддатини текшириш зарур. Шуни назарда тутмоқ керакки, таъсис ҳужжатларидаги корхонага қонунлар томонидан тақиқланмаган фаолиятнинг бошқа турлари билан ҳам шуғулланиши мумкин деган ёзув, айтайлик, музлатгичлар ишилаб чиқариш учун ташкил этилган ҳиссадорлик жамиятига қимматли қоғозлар билан операциялар билан шуғулланишга асос бермайди.

Корхона фаолиятининг турини аниқлаш корхонанинг асосий ва ўзга фаолият бўйича кирим ва чиқимларни тўғри чегаралар учун керак.

Шундан сўнг шакл бўйича ҳисбот тўлдирилишининг тўғрилиги (кўзда тутилган ҳамма кўрсаткичларнинг нақдлиги, тузатиш ва доғларнинг йўқлиги) текширилади ва ҳисбонинг аудиторлик таваккалчилиги нақадар жиддий бўлган жойлари аниқланади, яъни ушбу мижоз учун фирибгарлик ёки ҳисоб ҳамда ҳисботда

шапарнинг бўлиш эҳтимоли юқори бўлган жойлар аниқланади. Шунга қараб ғоят пухта текширилиши лозим бўлган, ҳамда мижоз инборотига ишониш ҳам мумкин бўлган операциялар ва активлар аниқлаб чиқлади.

Цундан кейин саноқ текширувани ўтказиш, яъни бухгалтерлик ҳисоботининг турли шакларида акс эттирилган кўрсаткичларнинг таққослана олиши ва ўзаро мувофиқлигини текшириш зарур.

ХІ-боб. БАЛАНС ТУЗИЛИШИННИГ ТЎҒРИЛИГИНИ ТЕКШИРИШ

Баланс тузилишининг тўғрилигини текшириш қуйидаги асосий ижатларга асосланади:

1) давр бошига бўлган баланс моддалари ўтган даврги баланс маълумотларига мувофиқ келиши керак. Йил бошларига кириши билансининг ўзгартирилганида ўтган йилги ҳисобот билансига нисбатан тегишли тушунтиришлар (изоҳлар) берилishi керак;

2) баланс моддалариниаг ҳисобот даврининг охирига берилган маълумотлар инвентаризация натижалари билан асосланган бўлиши керак.

3) молия, солиқ идоралари, банк муассасалари билан ҳисобкитоблар бўйича баланс моддаларининг суммалари улар билан келишилган ва бир хил бўлиши лозим:

4) якуний баланс маълумотлари Бош китоб ёки бухгалтерлик ҳисобининг бошқа шунга ўхшаш регистрини рақамлари бўйича ҳисобот йил охирдаги муоммалалари ва қолдиқларига мувофиқ келиши керак.

5) йил боши ва охири учун балансларнинг маълумотлари баланс таққосланадиган бўлиши керак. Кириш ва якуний баланслар бир моддаси ўзининг шаклланиши методологиясидаги ҳар қандай фарқ тушунтирилган бўлиши лозим.

11.1. Номоддий активлар ва асосий воситаларнинг балансда тўғри акс эттирилганигини текшириш

Номоддий активлар ва асосий воситаларнинг балансда тўғри акс эттирилганигини текшириш иккита асосий жиҳатини ўз ичига олади:

1) корхонанинг тегишли активлари номоддий активлар ва асосий воситалар таркибига киритилганинлигига ва уларнинг ҳақиқатда икъдлигига ишонч ҳосил қилиши зарур.

2) номоддий активлар ва асосий воситаларни орттириш, уларнинг эскириши ва чиқишини ҳисобга олишнинг тўғрилигини текшириш зарур.

Номоддий активлар таркиби бухгалтерлик ҳисоби ва ҳисботи ҳақидаги Низом маҳсулот таннархи (иш, хизматлар)га киритиладиган маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш (иш, хизматлар) бўйича харажатлар таркиб ҳақидаги ва фойдадан

солиқ пайтида ҳисобга олинадиган молиявий натижаларни шаклантириш тартиби ҳақидаги Низом ва баш месъерий ҳужжатлар билан бошқарылади. Хусусан, илмий-техник соңа объектларини номоддий активлар таркибиға киритиш тартибиға мувофиқ белгиланади.

Номоддий активлар ва асосий воситаларни ҳисобга олиш шунингдек, уларни чиқариш (рўйхатдан) бўйича операциялар N13 журнал. (Бу ерда ва бундан кейин ҳисобчиликнинг ягона журнал-ордекрт шаклига мувофиқ равишда намунали ҳисоб регистрлари келтирилган):

Номоддий активлар бухгалтерлик ҳисобига етарли даражада янги тушунча бўлгани сабабли 04 "Номоддий активлар ҳисобида ҳисобга олиниган объектларни ёппасига текшириш лозим. Бунда номоддий активларга қуйидаги характеристикаларга эга бўлган активлар киришидан келиб чиқиш лозим:

Моддий-ашёвий шаклиниг йўқлиги, бироқ фойдаланиш ҳукуки ҳақидаги қуйидаги кўринишдаги гувоҳномалар патент, лицензия, контракторлик ёки технологик ҳужжатлар, ташкилий харажатларни тасдиқловчи тўлов ҳужжатлари ва бошқа. Бундай ҳужжатли гувоҳномасиз номоддий активлар ҳисобга қўйилиши мумкин эмас.

Фойдаланишининг узоқ муддати даври:

даромад келтирувчи, эҳтимол, келаси даврларда даромад келтирувчи активлар. Бундай ҳолларда эскирганликни ҳам номоддий активдан ҳақиқатда фойдалана бошланган сониядан (эксилуатацияга тоширилган сониядан) бошлаб ҳисоблаб ёзиш зарур.

Корхонада номоддий активлар объектларининг ҳақиқатдан ҳам нақдлигини ва улар таркибининг Корхона балансига иловада келтирилган йил охири маълумотларига мувофиқлигини ва улардан ҳақиқатан ҳам фойдаланаётганикларини текшириш ҳам муҳим. (Бу маълумотларга қараб ҳам эскирганликни ҳисоблаб ёзиш мумкин).

Агар корхонада асосий воситалар объектларининг катта бўлмаган миқдори мавжуд бўлса, унда уларни ёппасига текшириб чиқиш зарур, агар уларниг миқдори анча катта бўлса, унда улар гуруҳларга бўлинib, ёппасига текширилади (масалан, унда транспорт воситалари, АЭҲМ, мебель, бошқа қимматбаҳо объектлар) ёки танлаб олиб текшириладиган гуруҳларга (улардан масалан, ҳар бир 10-объект текширилади) бўлинади. Иш охирда келиб тушган асосий воситалар объектларига алоҳида зътибор бериш лозим. Бунда асбоб-ускунанинг профиллигига зътибор бериш ва лозим томонидан асосий воситаларининг у ёки бу объектларни ортириш заруратини баҳолашга ҳаракат қилиш лозим.

Асосий воситаларинг нақдлиги инвентар карточкалари, инвентар рўйхатлари ва ҳақиқий нақдлик асосида текширилади. Асосий воситалар объектларини фактик текшириш корхонада ҳисобга олинмаган асосий воситаларининг йўқлигини тасдиқлаши керак.

Корхона орттиражак номоддий активлар ва асосий воситалар бўйича узоқ муддатли сармоялар ҳисоби 08 "Капитал маблағлар" ҳисобида олиб борилади, корхонага низомий капиталга улуш инфатида берилган ва давлат идоралари, ҳукуқий ва жисмоний шакслардан беминнат олинган объектлар бундан мустасно. Қурилишга ва номоддий активлар ҳамда асосий воситалар орттиришга кетадиган харажатлар ҳисоби шунингдек, алоҳида объектларнинг инвентар қийматини аниқлаш тартиби узоқ муддатли сармояларнинг бухгалтерлик ҳисоби бўйича Низомда белгиланган. Ўз Низомга баланснинг "Номоддий активлар", "Асосий воситалар", "Қурилма учун асбоб-ускуна" ва "Тугалланмаган капитал маблағлар" моддалари бўйича маълумотларнинг тўғри акс ортирилганини текшириш пайтида ҳам амал қилиш мумкин.

08 ҳисобида номоддий активлар ва асосий воситалар объектларининг инвентар қиймати калькуляцияланган у (қиймат) уларни бунёд этиш, барпо қилиш, орттириш бўйича ҳамма ҳақиқий таржатлар ва уларни режалаштирилган мақсадларда фойдаланиш учун яроқли ҳолатта келтириш билан чиқимларни ўз ичига олади.

Бунда орттирилган объектлар қийматига қараб киритилади: сарид нархи, ташиш (транспортировка) юклаш ва туширишга таржатлар, юкни сугурта қилиш ва сақлаш, божхона ҳақи, солиқ ва тўловлар, шу жумладан ҳужжатларни расмийлаштириш учун ҳақ (импорт қилинадиган асосий воситалар бўйича шунингдек, монтаж ва ўрнатиш қиймати ва номоддий активлар объектлари ҳамда асосий воситаларни иш ҳолатига келтириш учун зарур бўлган бошқа таржатлар).

Шуни назарда тутниш лозимки, капиталини сарф қилиш ва номоддий активларни орттириш пайтида уларни ҳисобга олиш рақамларида бошқа таржатлар билан рақам бир қаторда бу мақсадларга олинган банклар кредитлари ва ўзга қарз мажбуриятлари бўйича фоизларда тўлаш бўйича чиқимлар қўшиб сидади. Бунда асосий воситалар объектлари ишга туширилгандан ва номоддий активлар ҳисобига қўйилгандан кейин тўланган фоизлар 81 "Фойдаланниш" ҳисоб дебетига ёзиб қўйилади ва асосий воситалар ва номоддий активларнинг дастлабки қийматига киритилмайди.

Шуни назарда тутниш лозимки, капиталини сарф қизини ва номоддий активларни орттириш пайтида уларни ҳисобга олиш рақамларида бошқа таржатлар билан рақам бир қаторда бу мақсадларга олинган банклар кредитлари ва ўзга қарз мажбуриятлари бўйича фоизларни тўлаш бўйича чиқимлар қўшиб сидади. Бунда асосий воситалар объектлари ишга туширилгандан ва номоддий активлар ҳисобига қўйилгандан кейин тўланган фоизлар 81 "Фойдаланниш" ҳисоб дебетига ёзиб қўйилади ва асосий воситалар ва номоддий активларнинг дастлабки қийматига киритилмайди.

Номоддий активлар ва асосий воситаларни орттириш биле боғлиқ бўлган солиқларнинг ҳисобига тўғри акс эттирилганлиги алоҳида эътибор бериш лозим. Масалан, солиқлар тўғрисидек қонунларга мувофиқ асосий воситалар обьектларининг инвентар қийматига 08 "Капитал маблағлар" ҳисобининг дебети бўйича ("Бюджет билан боғлиқ бўлмаган тўловлар бўйича ҳисоб-китоблар кредити билан корреспонденциясида, "Йўл жамғармалари билан ҳисоб-китоблар субсчети) акс эттирилган автотранспорт воситаларини жамғармасига киритиладиган солиқ киритилган. Орттирилган номоддий активлар ва асосий воситалар бўйича қўшимча қиймат солиғи ҳисобининг бу обьектлари баланд қийматининг ортишга ҳисоблаб ёзилмаган (демакки, эскириши ҳисоблаб ёзишда ҳисобга олинмаган). Корхонага тақдим этилишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун олинган номоддий активлар ва асосий воситалар учун қўшимча қиймат солиғи суммалари 2 "Орттирилган бойликлар бўйича қўшимча қиймат солиғи ҳисобининг дебети ва 60 "Таъминловчилар ва пудратчилар билан ҳисоб-китоблар ҳисобининг кредити ёки 75 "Турли дебиторлар ва кредиторлар билан ҳисоб-китоблар" ҳисоби бўйича акс эттирилган Кейинчалик 19 ҳисобда ҳисобган олинган солиқ суммалари асосий воситалар эксплуатациясига топширилган ва номоддий активлар ҳисобга олинган сониядан бошлаб бой давомида тенг улушларда бюджетта тегишли тўловлардан ҳисоблаб чиқарилган.

Агарда моддий ёки асосий воситалар ишилаб чиқариш мақсадлари учун орттирилган бўлса, шунингдек, енги автомобиллар ва микроавтобуслар харид қилиш пайтида, тўланга қўшимча қиймат солиғи бюджет билан ҳисоб-китобларрга киритилмаган, балки молия билан таъминлашнинг тегишиш манбалари ҳисобига қопланган (масалан, 81 ҳисобга ёзи кўйилган).

Курилиши тугалланган обьектларни эксплуатацияга топшириш пайтида тўланган қўшимча қиймат солиғи суммалари бундай асосий воситаларнинг инвентар қийматига киритилади ва эскириши ҳисоблаб ёзини орқали таниархга ҳисоблаб чиқарилади.

Корхонанинг ўзи ясатан ишмоддий обьектлорни асосий воситалар обьектлари уларни ясайдиги ва унорни режалкнитирилган мақсадларда фойдаланиши учун яроқчи ҳолатга келтириш учун кетган ҳамма ҳақиқий ҳаракатлар суммасини қараб баҳоланади. Номоддий активлар ва асосий воситаларни яратиш бўйича барча чиқимлар ҳам 08 ҳисобида аккумуляцияланади.

Корхонада яратилган ёки келиб тушган номоддий активлар ва асосий воситалар обьектларни иш ҳолатига келтириш бўйича ишлар тугаши билан улар қабул қилиш далолатномаси асосида номоддий активлар ва асосий воситалар таркибига ҳисоблаб ёзилади. Белгиланган мақсадларда фойдаланиш учун тайёр бўлмаган капитал маблағлар (номоддий активлар, асосий

тасаралар) объектлари 08 ҳисоби бўйича ҳисобда қолади ва "Монтажмаган капитал маблағлар" моддаси бўйича балансда акс қилинган капитал маблағлар (капитал қурилиши) объектларининг қадарни ҳам акс этирилади (уларни доимий эксплуатацияга тушунишгача улар ҳам шунингдек, асосий воситалар таркибига кирсанылади).

Муассисларнинг номоддий активлар ёки асосий воситаларниң оларни олинган низомий капиталига баҳдал сифатида киритганларида тоғанинг қиймат томеншарнинг келишувига кўра белгиланади ва уларни оларни кўрсатилиши керак. Бу баҳода улар ҳисобга кутиши керак.

Номоддий активлар ва асосий воситалар текин олинган пайтда (бўйича олумадак, давлат субсидиялари сифатида) уларни баҳолаш жадид йўли билан амалга оширилади (бунянг тасдиғи учун уларни оларни ҳужжатларида бўлиши керак) ва уларни кирим сифатида қайд иштаган учун 87 "Кўшимча капитал" ҳисобдан фойдаланилади. Шуни оларни оларни киритиш, фойда солигина ҳисоб-китоб қилиш пайтида оларни олинган бойликлар суммаси солиқ солиш базасига киритади. Кўшимча қиймат солигига келсак, текин олинган активлар бўйича кўшимча қиймат солиги ҳисоб-китоб қилинганларида ажратиб чиқарилмайди ва олиб бораётган томон оларни қисмда қабул қилинаётган томонда эскириш таркибида оларни киритиш ҳарражатларига ҳисоблаб чиқарилади.

Корхона ўрнатиш (монтаж)ни талаб қиласидиган асбоб-ускунага талаб харид қиласидиган бухгалтерлик ўтказиш амалга оширилиши учун 07 "Курилма учун асбоб-ускуна ҳисоб дебети- 60" ҳисобидан олинланган ҳақиқий ҳарражатлар суммасига. Муассислар талабида асбоб-ускунани низомий капиталга уларнинг улушлари олинганда, қуйидаги ёзув амалга оширилади: монтажнинг келишувига кўра баҳода 07 ҳисоб дебети - 75 ҳисоблар билан ҳисоб-китоблар" ҳисоби кредити. Текинга оларни пайтида, кирим давтарига қайд қилиш дафтарига қайд иштаганда гаргибинга корхонага номоддий активлар ва асосий воситалор текинга берилгани пайтдагидекдир.

Монтажга тоннажини из асбоб-ускуна қиймати 07 ҳисобидан 08 ҳисобида тақдизиб чиқарилади. Корхона омборларида турган ва оларни бўлган асбоб-ускуна заҳиралари балансда йил охирида "Курилма учун асбоб-ускуна" моддаси бўйича акс этирилади.

"Курилма учун асбоб-ускуна" моддаси бўйича балансда кумотларини тасдиқлаш учун асбоб-ускунанинг кирим давтаридаги тўғри қайд қашинганингни ва унинг сақланиш жойларида турган ҳам нафуз эканлигини назорат қилиб чиқиш зарур (асосий воситаларни ҳисобга олишнинг тўрилиги ва уларнинг ҳақиқий ҳисоби олигини текшириш пайтида қўлланиладиган услублардан иштагандан). Монтажни талаб қиласидиган асбоб-ускунани (транспорт

воситалари, эркин туралын дастгоҳлар, қурилиш механизмлари, ишлаб чиқариш асбоб ва жиҳозлари, ўлчов ва бошқа асбоблар ва бошқа) ортиришга кетган харажатлар бевосита 08 "Капитал маблағлар" ҳисобида омбор ёки бошқа сақлаш жойига келип тушиши билан акс эттирилади.

Баланс "Қурилма учун асбоб-ускуна" ва "Тугалланмаган капитал маблағлар" моддалари бўйича маълумотлар балансида акс эттирилганликнинг тўғрилигини текшириш учун N16 сонли журналь ордер ва N18 ҳамда 18-1 ведомостларида ҳисобга олинадиган ахборотдан фойдаланиш лозим.

Номоддий активлар шунингдек, асбоб-ускуна ҳисобида чиқарилган пайтда, улар реализация қилишдан олдин натижа 48 "Ўзга активлар реализацияси" ҳисобида аниқланади.

Номоддий активларнинг бошқа корхоналар низомий капиталларига бадал сифатида қўшиш пайтида, улар 06 "Узоқ муддатли молиявий сарфлар" ҳисобида ҳисобга олинган (об-1 "Пай ва акциялар субсчети").

Асосий воситалар ҳисобдан чиқарилган пайтда уларнинг баланс (дастлабки) қиймати 01 ҳисоби кредитидан 47 "Асосий воситалар реализацияси ва уларни ҳисобидан чиқариш" ҳисоби дебети билан корреспонденцияда ёзиб чиқарилади.

Номоддий активлар бўйича эскирганлик балансда (ва ҳисоблаб ёзишда) тўғри акс эттирилганликнин текшириш пайтида шуни назарга тутиш лозимки, эскирганликнин ҳисоблаб ёзиш корхонанинг ўзи, номоддий активлардан фойдаланишнинг белгиланган муддатидан келиб чиқиб аниқлайди. Фойдални ишлаш муддатини аниқлашнинг имкони бўлмаган номоддий активлар бўйича эскирганлик нормалари 10 йил ҳисобидан ўрнатилади (бироқ корхона фаолияти муддатидан ортиқ эмас).

Амортизация муддати ўтиши билан на номоддий активлар, на асосий воситалар бўйича эскириш ҳисоблаб ёзилмайди. Эскириш номоддий активлар ва асосий воситаларнинг ҳисобидан чиқарилаги объектлар бўйича ҳам ҳисоблаб ёзилмайди. Шунинг учун номоддий активлар ва асосий воситаларнинг ҳисобдан чиқарилган объектлар бўйича эскирганликни қачон ҳисоблаб ёзиш тўхтатилганликнин текшириб чиқиш лозим.

Асосий воситалар бўйича эскиришни ҳисоблаб ёзишнинг тўғрилигини текшириш пайтида шуни назарда тутиш керакки, асосий воситалар эскирганликнин ҳисоблаб ёзиш уларнинг тиклаш қийматидан келиб чиқиб амалга оширилади ва корхоналар қабул қилинган ҳисоб сиёсатига мувофиқ асосий воситаларнинг алоҳида объектлари бўйича тезлаштирилган амортизация механизмидан фойдаланишлари мумкин.

Корхонага мулк сифатида тегишли бўлган асосий носифатлар объектларининг ҳисобидан чиқарилганида (сотилганида, рўйхат чиқарилганида, текинга берилганидан ва бошқа).

Агар бўйича ҳисоблаб ёзилган эскириш суммаси 02 "Асосий ғонитларни эскириши" ҳисоби дебетидан 47 "Асосий воситаларнинг ғонитларни эскириши" ва уларнинг бошқа ҳисобидан чиқарилиши ҳисоби ёки ўнгига ёзиб чиқарилади. Агарда узоқ муддатли ижара объекти Ўрнунига қайтса, унда ҳисоблаб ёзилган эскириш суммасига қўйинаги ёзув қилинади: "02 ҳисоб дебети 03 "Узоқ муддатта ижарага олинадиган асосий воситалар" ҳисоб кредити.

Эскирганни ҳисоблаб ёзишнинг тўғрилиги 1-2 ой учун ҳисоб-китобни тузиш йўли билан танлаб текширилади.

Номоддий активлар ёки асосий воситаларнинг ҳаракати (келиб ғонитиши, ҳисобдан чиқиши) рўй берган ойларни танлаган маъкул.

11.2. Баланс молиявий сарфларниң акс эттирилвиш тўғрилигини текшириш

Молия сифатларига корхонанинг давлат қимматли қоғозлари/ облигациялар ва бошқа қарзлар юзасидан мажбуриятлар/ бошқа корхоналарнинг қимматли қоғозлари ва низомий капиталлари, шунингдек, бошқа корхоналарга берилган қарзлар киради.

Молиявий маблағлар, сарфланган муддатга қараб, узоқ /максимум/ 1 йилдан ортиқ/ ва қисқа муддатли /узоги билан 1 йилгача/ молиявий маблағ бўлинади. Уларни балансда тегишли равишда "Узоқ муддатли молиявий сарфлар" ва "қисқа" муддатли молиявий сарфлар" моддалари бўйича ифодаланаади.

Молиявий сарфлар ҳисобга сармоядор учун ҳақиқий харажатлар суммасида қабул қилинади. Давлат қимматли қоғозлари бўйича облигацияларни, бошқа давлат қарз мажбуриятларини олишга кетган ҳақиқий харажатлар суммаси ва нормал қиймат ўртасидаги фарқни, уларнинг айланиш муддати /шумомида хўжалик фаолияти натижаларига тенг бўлиб ёзиб қўйишга рухсат берилади, яъни корхона/ сотиб/ олинган облигацияларнинг харид қиймати уларнинг номинал қиймати юқори /наст/ бўлса, унда улар бўйича олинниши кутиладиган даромадни ҳисоблаб ёзиш пайтида иш фарқининг умумий суммасидан ва бундай қимматли қоғозлар бўйича даромадлар тўлашининг белгиланган даврийлигидан келиб чиқиб, харид ва номинал қиймат ўртасидаги фарқнинг бир қисмини 06 "Узоқ муддатли молиявий сарфлар" /58 "Қисқа муддатли молиявий сарфлар"/ ҳисоб рақами бўйича ҳисоблаб чиқариб қўйилади. Натижада белгиланган облигацияларни пул эвазига қайтим олиш пайтига келиб уларни 06/ 58/ ҳисоб рақамида баҳолаш номинал қийматига мувофиқ келиши мумкин.

Бухгалтерлик ҳисоб ва ҳисботда акцияларни сотиб олишга кетган ҳақиқий харажатлар суммасида баҳоланиб, бу, акциянинг харид қийматини /номинал баҳо ва элементта тўланадиган мукофот суммаси ёки элемент томонидан бериладиган скидка /ва ушбу мол/

спецификацияси билан шартлансан қўйицма чиқим сармоя бўйича маслаҳатчи хизматларига тўлаш: сармоя бўйича воситачи /молия брокери/ ҳақи, қимматли қоғозлар билан операциялар солигини ўз ичига олади.

Акциялар суммаларда чет эл валюталари ёки ўзга юк мулкни ҳиссадорлик жамиятига эгалик қилиш ёхуд фойдаланиш учун тақдим қилиш йўли билан тўланиши мумкин. Бироқ битим га тўлов шаклидан қатъий назар, акцияларнинг қиймати сўмларда ифодаланади.

Пул маблағларини акциялар тўлов сифатида ўтказиш тегишли шартнома асосида / ёхуд савдо-сотиқ бўйича битимни акс этувчи бошқа ҳужжат/ амалга оширилади. Агарда бундай пайтда акцияларнинг тўла қиймати тўланадиган бўлса, унда ҳисобга 06 ҳисоб рақамининг дебети ва 51 "Ҳисоб-китоб рақами" ёки 52 "Валюта ҳисоби" кредити бўйича тегишли езув киритилади. Агарда акциялар учун тўланган суммаларнинг бир қисми корреспонденцияда пул маблағларини ҳисоблаш ва ҳисоб рақамлари кредити бўйича ёзув ёзиб қўйилади, /масалан, 76 "турли дебиторлар ва кредиторалар билан ҳисоб-китоблар", "Сотиб олинаётган акциялар" учун ҳисоб-китоблар субсчети. Пулни ўтказиш акция қийматининг бир қисми ҳисобига амалга оширилиб, бу қисм сармоядорга дивидендер олиш ҳуқуқини берганда ва унга ҳиссадорлар жамияти фаолияти учун масъулиятни юклаганда, унда ҳисобда 06 ёки 58 ҳисобда рақами дебети ва пул маблағларини ҳисобга олиш ҳисоб рақамлари кредити бўйича /акциялар тўлаш ҳисобига ҳақиқатан ўтказилган суммага/ ва 76 ҳисоб рақамга ёзув ёзиб қўйилади, "Сотиб олинаётган акциялар учун ҳисоб-китоблар" субсчети.

Ҳисботда бу қўйидаги тарзда ифодаланади: тўла равиша тўланмаган акциялар активида уларни ўзга харид қийматида кўрсатилиб, тўланмаган суммаси сармоявэр дивидендер олиш ҳуқуқига эга бўлган ва бу сарфлар бўйича тўла жавобгар бўлган ҳолларда баланс пассивида кредиторлар моддаси бўйича кўрсатилади. Қолган ҳолларда акцияларни сотиб олиш учун ҳисобга ўтказилган суммалар баланс активида дебиторлар моддаси бўйича кўрсатилади.

Худди шундай йўсингдан акциялар пул маблағлари билан эмас балки турли хил моддий, немоддий ва ўзга активлар билан тўланганда ҳам фойдаланилади. Бу мулкни ҳиссадорлик жамияти эгалиги табиий (натурал) шаклда олиб бўриш учун баҳолаш реал бозор нархлари асосида томоқларнинг келишувига кўра белгиланади. Натурал мулкни фойдаланишга берниш учун мулк баҳоси бу мулқдан фойдаланганлик учун ижара ҳақидаи келиб чиқиб белгиланади. Ижара ҳақи таъсис ҳужжатларида кўрсатилган жамият фаслини кўрсатсан бутун муддат еки таъсис ҳужжатларида ўзга муддат кўзда тутилмаган тақдирда ҳиссадорлар томонидан

Боғыттар ай бошқа муддат учун ҳисоблаб ёзилади. Тизимли ҳисобда ғана иштеп ёзувларни амалга ошириш учун асос бўлиб сармоядор таъминидан ҳиссадорлар жамиятига объектларни олиб борганилигини таъминувлари ҳужжатлар хизмат қиласи (масалан, материалларни берилганлиги ҳақидаги накладная асосий воситаларни қабул қиласи – төншириш далолатномаси ва ҳ.к. бу бойликларни олиш учун берилган ишонч қофозларини илова қиласи ҳолда).

Муъин олиб бериш йўли билан сотиб олинадиган акцияларни Ҳизом баланс боғлиқ операциялар 47 "Асосий фондларни реализация қилиш ва ўяга рўйхатдан чиқиш" ва 48 "Ўзга активларни реализация қилиш" ҳисоб рақамларидан фойдаланган ҳолда сармоядор ҳисобида акс эттирилади.

Солиб олинажак акцияларнинг харид нархи 06(58) ҳисоби билан корхона инденциядада 47 ёки 48 ҳисоб рақамининг кредитига ёзиб қўшилади. Акциялар тўлови ҳисобига олиб борилажак мулкий таъминидан баланс қиймати тегишли ҳисоблар кредитидан 48 ёки 47 ҳисоблар дебетига ҳисоблаб чиқилади. Ҳисобнинг ва ҳисобидағи ифоданинг худди шундай методикасидан бошқа корхоналарнинг низомий капиталларига сарфларни ҳисобга олиш шартни да ҳам фойдаланилади.

Акцияларни ҳисобга қўйиш (06 ёки 58 ҳисобларга дебет бўйича қўшиш учун) учун асос бўлиб депозитарийнинг акцияларни корхона инденцияга омонат учун қабул қилиш ҳақидаги маълумоти ёки сертификатни (сертификатлари) қабул қилиш ҳақидаги кирим ордери таъминидан рақамларида корхона томонидан сотиб олинадиган акцияларга тўлов учун ўтказилган маблағлар сифатида турган, бирек уларга акцияларнинг ўзи ёки сертификатлар олинмаган саломатар қимматли қофозларнинг ҳақиқий нақдлигини ифодаловчи саломатларга ўтказиб қўйилади.

Депозитарий вақтда акцияларни депозитарийларда сақлаш билан таъминланадиган ўзинимча чиқимларнинг маҳсулот таъннархига киритилмас-ти таъннархига улар фойда ва зарар ҳисобига бевосита ҳисобланмаслигини таъннархига тутиш лозим. Улар корхонанинг соғ фойдаси ҳисоби-ни маблағ билан таъминланади. Бухгалтерлик ҳисобида бундай таъннархига 81 "Фойдадан фойдаланиш" ёки 88 "Тақсимланмаган фой-да (зарар) таъминланмаган зарар) ҳисоб рақмалари дебети бўйича пул маблағи таъни ёки ҳисоб-китоблар ҳисобининг ҳисоб рақмлари билан ко-нгиди. Инденциядада акс эттирилиши лозим.

Симматли қофозлар баҳосини тўлаб қайтариб олиш 48 "Ўзга активларни реализация қилиш" ҳисоб рақами орқали акс эттирилади.

Акциялар гаровига берилган пайтда корхона ҳисобида 06(58) ҳисобида 6 рақами бўйича ичкни ёзув амалга оширилади; бу акциялар қий-мати махсус очилажак "Гаровга берилган акциялар" (субсчети) аж-ирилди. Акциялар гарови билан таъминланган мажбу-тиларни бажаёнлапши корхона ҳисобида акс ёзувни келтириб оширилади.

активининг тегишли моддалари бўйича ифодаланган ишлаб чиқариш заҳиралари ва нархи паст ҳамда тез эскирадиган нарсалар қўйиб қўйилади.

Бундан ташқари материалларнинг йўлдаги қиймати, яъни тўланган, бироқ ҳисобот даври охирига қадар ҳали олинмаган ишлаб чиқариш заҳиралари балансини тузиш пайтида "Ишлаб чиқариш заҳиралари" моддасига 10 ҳисоб рақами дебети бўйича йўлда бўлган моддий бойликларни ҳисобга қабул қилиш ҳақида ой охиридаги шартли бухгалтерлик ёзуви /ҳақиқий таннарх бўйича баҳолангандан/ ёхуд "Ишлаб чиқариш заҳиралари" баланс моддасига ҳисобот даври охирига 15 ҳисоб рақами бўйича /ҳисоб нархлар бўйича баҳолангандан/ йўлдаги материалларга кирадиган дебетга қўшиб қўйинш орқали киритилади.

Келадиган ойнинг бошида 10 ҳисоб рақами дебети бўйича шартли бухгалтерлик ёзуви сторно қилинади.

Шуни назарда тутиш керакки, корхоналар бухгалтерлик ҳисоби ё ҳисоботи ҳақидаги Низомга мувофиқ ва инвертариизация қалолатномалари, ҳисобот йили охиридаги бозор нархлари ва моддий бойликлар баҳоси йил давомида улар маънавий жиҳатдан экирғани ёки ўзларининг дастлабки сифатини қисман йўқотгани ўфайли пасайган ҳолларда аввали харид қилинган моддий бойликлар нархи ҳақидаги маълумотларга асосан бухгалтерлик балансида /йил охирода/ хом, ашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, сиилғи, харид қилинган ярим фабрикалар ва комплектловчи қуомлар, эҳтиёт қисмлар, тара: тайёр маҳсулот ва моллар савдо таъминот ва сотиш ташкилотларида заҳираларини реализация баҳосида нархлардаги фарқни молия натижаларига ҳисобланган колда акс эттиришлари мумкин.

11.3.2. Тугалланмаган ишлаб чиқариш

"Тугалланмаган ишлаб чиқариш" моддаси бўйича балансда 20 "Асосий ишлаб чиқариш" 21 "Ўзида ишлаб чиқарилган ярим фабрикалар", 23 "Ёрдамчи ишлаб чиқаришлар", 29 "Хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқаришлар ва ҳўжаликлар" /қурилиш, савдо, таъминот ва бошқа соҳаларда фаолиятнинг нақдлигида эса "Нокапитал ишлар" ва 44 "Муомала чиқимлари" ҳисоб рақамларида маблағлар қолдиқлари ҳам / ҳисоб рақамларида турган маблағларнинг қолдиқлари акс эттирилиши керак.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича шунингдек балансда кўрсатилажак маълумотларга ҳақиқий қолдиқлар мувофиқ келадими йўқми- уни текшириш зарур бўлади. Бунинг учун эса биринчидан ҳисоб маълумотлари тугалланмаган ишлаб чиқариш инвентаризацияси натижалари билан тасдиқланганлини ва иккинчидан, тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиқлари тўғри баҳоланганинига ишонч ҳосил қилиш лозим.

Тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ҳар бир ой охиридаги

қолдиқлари баҳосининг ҳақиқийлигини назорат қилиш катта аҳамиятга эга, нега деганда тайёр маҳсулот ва тугалланмаган ишлаб чиқариш ўртасидаги ҳаражатлар тақсимотининг асосланганилигига маҳсулот таниархни ва молия натижалари ҳақидаги ҳисоб ва ҳисбот маълумотларининг ишончлигига боғлиқ бўлади. Тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг таркиби ва баҳосини ҳаражатларнинг калькуляцияси моддалар бўйича дастлабки ахборот бўлиб ишлаб чиқарадиган маҳсулот таниархининг жамлама ҳисоб-китоб кўрсаткичлари хизмат қиласади. /10 журнал-ордернинг З-бўними/.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш ой охирида таниархни ҳақидаги, бу ерда келтирилажак маълумотлари маҳсулотнинг алоҳида турли (бир турдаги гуруҳлар), ҳаражатлар моддалари ва материалларнинг калькуляцион гуруҳлари бўйича ишлаб чиқариш хажаратларнинг жамлама ҳисоби ведомостлари якуний кўрсатгичлари билан солиштирилади. Йирик ва ўрта корхоналардаги бундай ҳисоб, одатда, алоҳида цехлар бўйича айланма ведомостларда катта бўлмаган корхоналарда эса-умуман корхона бўйича олиб борилади. Тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг қолдиқлари ягона (индивидуал) хусусиятли ишлаб чиқариш бўлган корхоналарда ҳақиқий ишлаб чиқариш ҳаражатларига қараб баҳоланади. Бироқ ишлаб чиқаришни серияли ва оммавий хусусиятли ишлаб бўлган саноат тармоқларида калькуляцион ҳисоб-китобларни соддалаштириш учун тугалланмаган ишлаб чиқариш амалдаги норматив (режали) ишлаб чиқариш таниархни бўйича баҳолаш мумкин. Унда ишлаб чиқариш ҳаражатлари нормаларидан барча оғизлар чиқариб ташланади.

Технологик жараён қисқа циклни енгил, озиқ-овқат ва саноатнинг бошқа тармоқлари корхоналиридаги тугалланмаган ишлаб чиқариш баҳосини назорат қила туриб, шунни назарда тутиш керакки, маҳсулотни режалаштириш, ҳисобга олиш ва калькуляционлаш бўйича баъзи соҳавий методик тавсиялар тугалланмаган ишлаб чиқариш таркибida фақат асосий тўғридан-тўғри ҳаражатларнинг қолдирилиши кўзда тутади. Масалан, тўқимачилик саноатида (йигирма ва тўқувчилик ишлаб чиқаришида) тугалланмаган ишлаб чиқариш фақатгина бирламчи хом ашё ва материаллар қийматига қараб баҳоланади. Ишлов бериш бўйича барча сарфлар, шу жумладан, ишлаб чиқариш ишчилари меҳнатига ҳақ тўлашга ҳаражатлар тўласича тайёр маҳсулотга киритилади. Фақатгина пардозлаш ишлаб чиқаришида ишлов бериш бўйича ҳаражатлар тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиқлари баҳосига маҳсулот бирлигига норматив (режали) ҳаражатларнинг 50 фоиз миқдорида киритилади. Норматив ёки режали калькуляция маълумотларига қараб норматив (режали) миқдорида киритилади.

Агарда корхонада ишлаб чиқариш ҳисоби қисқартирилган (қисман) таниархини шакллантириш асосида тадбиқ этилган бўлса

ади таңынан ишлаб чиқариш қолдиқлари ҳақиқий ёхуд
түрмөнде (бизнес) ишлаб чиқариш харажатларнига қараб 26
мүнисипат "сарфлар" ҳисобида ҳисобга олинадиган шартни
жетекшілек берулушисиз баҳоланади.

3.3.3. Тайёр маҳсулот. Юклав жұнағилған моллар

"Енисей маҳсулот" баланс моддаси бўйича "Тайёр маҳсулот"
моддаси ҳисобга олинадиган тайёр буюмларнинг омбор
жониши ўтирилади.

Бозорда тайётда 40 ҳисобида ҳисобга олинган маҳсулот тўла
жонишни танланлиги, синовда ва қабулдан ўтганлиги ва омборга
такомиллик түскатта асосан топширилганлигига ишонч ҳосил қилиш
фурӯн.

Демек, 36 синесатига қараб тайёр маҳсулот
жониши ўтирилади. Аорий ҳисобда ҳақиқий таннарх ва ҳисобли нархларга
бўйича норматив ёки режали таннарх) ҳақиқий ишлаб чиқариш
таниши таннархларини алоҳида ҳисобга олган ҳолда баҳоланиши
жониши ўтирилади. Балансда унинг баҳосини ҳақиқий ишлаб
чиқариш таннархига етказиша учун бу оғишлар маҳсулот
жониши кўшиб кўйилади ("плюс" ёки "минус" белгиси билан).
Балансда бўюргтмалар ёки ишларни бажарган пайтда эркин кўйиб
бўйича таннархлар ва қўшимча қиймат солиги суммасига
такомилланган тарифлар бўйича баҳолаш қўлланилиши мумкин.
Демек суммаси алоҳида қилиб ҳисобга олинниши лозим.

Бода 37 "Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш
жониши" норматив (режали) таннарх бўйича акс эттирилади, 37
моддаси аниқлаатан маҳсулотнинг ҳақиқий ишлаб чиқариш
таниши таннарх норматив (режали) таннархдан (иктисод ёки ортиқча
такомиллик сукенини) ва 46 "Маҳсулот реализацияси" ҳисоб
жониши таннарх нормативи (суръо қилинади ёки ҳисоблаб чиқарилади).

Анда корхонада иниялб чиқариш ҳисоби қисқартирилган
(такомиллик) таннархни ҳисоблаб чиқаришга асосланса, унда тайёр
маҳсулот қолдиқлари балансда ҳисобот кунинга қараб
такомилланган (ҳақиқий ёки норматив) таннархга кўра, яъни ой
бўйича бу гунлай 26 ҳисоботдан 46 ҳисоб дебетига ҳисоблаб
такомилланган таннархни доними чиқимларнинг улущисиз
жониши ўтирилади.

35 "Юклав жұнатылган моллар" ҳисоби тўлов сониясига кўра
жониши ҳисобга олиш пайтида, шунингдек, етказиб беринг
тандарнда унга оғалик қилиш хукуқлари ўтишининг алоҳида
таби, ундан фойдаланиши, тасарруф қилиш ва тасодифдан нобут
ни таваккальганини кўзда тутилган ҳолларда қўлланилади.
Буд бўлинг газаккорд шигти экспорт операциялари ва маҳсулотни
тасмидлик ишларни оғалишга таалуқлиидир. 45 ҳисоб бўйича
ишлар ҳараханда баҳода тўла ҳақиқий ёки харидорлар

томонидан сотиш бўйича ҳаражитлар қопланишини ўз ичига олган норматив (режали) танинрх бўйича ажэ этирилади.

Шуни назарда тутиш лозимлиги, чёт эл валютасида тўланадиган юклаб жўнатилган маҳсулот (моллар) қарздорлик (у 45 ҳисобда турди) бўйича курсдаги фарқ аниқланмайди, нега деганда балансда бу маҳсулот ҳақиқий танинрх баҳосида кўрсатилади.

11.4. Балансда ҳисоб-китоб операциялари ажэ этирилиши тўғрилигиги тэкшириш

"Моллар, ишчилар ва хизматчилар учун дебиторлар билан ҳисоб - китоблар" ва "Олинган векселлар бўйича ҳисоб - китоблар" баланси активи моддаларни бўйича тегнишли субсчетларга кўра 62 "Харидорлар ва буюргачилар билан ҳисоб-китоблар" ҳисобида турган харидорларнинг қарздорлиги, ажэ этирилади.

"Кредиторлар билан моллар: ишчилар ва хизматчилар учун ҳисоб-китоб" ва "Берилган векселлар бўйича ҳисоб-китоблар" баланси пассиви бўйича 60 "Етказиб берувчилар ва пудратчилар билан ҳисоб-китоблар" рақамида ҳисобга олиниадиган корхоналарнинг қарздорлиги ажэ этирилади.

"Кредитлар билан моллар: ишчилар ва хизматчилар учун ҳисоб-китоблар" ва "Берилган воқеалар бўйича ҳисоб-китоблар" баланси пассиви бўйича 60 "Етказиб берувчилар ва пудратчилар билан ҳисоб-китоблар" рақамида ҳисобга олиниадиган корхонанинг қарздорлиги ажэ этирилади.

Худди шу баланс моддайири бўйича 76 "Турли дебиторлар ва кредиторлар билан ҳисоб-китоблар" ҳисобида ҳисобга олиниадиган юридик ва жисмоний шахслар билан турли ҳисоб-китоблар юзасидан қарздорлик ажэ этирилади. Одатда, корхонанинг бундай ҳисоб-китобларнинг ҳар бири бўйича якуний сальдо тўғри аниқланганми-йўқми шуни текшириш муҳимдир. Турли дебиторлар ва кредиторлар билан ҳисоб-китоблар бўйича қарздорлик балансда қилиб ажэ этирилади: дебет сальдоси-активда, кредит сальдоси эса пассивда.

Алоҳида дебиторлар ва кредиторлар билан ҳисоб-китоблар айнан 76 "Турли дебиторлар ва кредиторлар билан ҳисоб-китоблар" рақамида ҳисобга олинишининг мақсадга мувофиқлигини, ушбу рақам нотижорат хусусиятидаги операцияларни ҳисобга олиш учун аталғанлигини назарда туттан ҳолда текшириш лозим. Корхонанинг омонат ҳақи бўйича қарздорлигига алоҳида эътибор бериш лозим.

Ҳисоб-китобларнинг амалдаги тизимиға мувофиқ корхоналар ва бошқа корхоналарга аванслар беришлари ёки улардан келгусида етказиб бериладиган мол-моддий бойликлар ва бажариладиган ишлар (хизматлар) эвазига, шунингдек, маҳсулот ва ишларга уларнинг ҳисман тайёрлашга қараб тўлаш пайтида аванслар олишлари мумкин. Бу ҳисоб-китобларнинг ҳолати 61 "Берилган аванслар бўйича ҳисоб-китоблар" ва 64 "Олинган аванслар бўйича

"Ҳисоб-китблар" рақамлари бўйича ёзуккар асосида назораг юнидади ва ҳисобот куни баланс актида пассивининг тегишши маддалари бўйича акс эттирилади.

Холдинг турдаги корхоналарнинг балансаро ҳисоб-китблари 78 "Шуъба корхоналар билан ҳисоб-китблар" рақамида ҳисобга юнидади ва баланснинг актив ва пассивидаги тегишши маддалар бўйича акс эттирилади. Бундай ҳисоб-китбларни текшириш пайтида корхоналар ўртасидаги, унгар ва бош корхона ўртасидаги қарздорлик одатда, ўзаро қопламаслигини назарда тутиш лозим.

Бюджет билан ҳисоб-китблар маддалари бўйича баланс зонида солиқ тўловлари ортиқча тўланган пул суммаси пассивда ишади бюджет олдидаги ҳисобот кунига бўлган қарздорлик суммаси акс эттирилади.

Ҳисоб-китблар маддалари бўйича маълумотларнинг инсончилиги устидан назоратни амалга ошириш учун, агар мумкин бўлса, турли дебиторлар ва кредиторлар билан ҳисоб-китбларни ўзаро солиштириш натижаларидан фойдаланилади.

Балансда ҳисоб-китблар операцияларининг тўғри акс этирилганини текшириш пайтида N 6,8, ва 9, журнал-ордерлар, шунингдек N 5, 7 ва 9 ведомостлар маълумотларидан фойдаланиш чошим.

Таъминловчилар ва гудратчилар, харидорлар ва буюртмачилар ҳамда бошқа-корхоналар билан ҳисоб-китблар бўйича маълумотларни акс эттираётган пайтда даъво муддатларни ҳисобга юниш лозим. Даъво муддати ўтган дебитор ва кредиторлик қарздорлар суммаларини мувофиқлаштириш учун бухгалтерлик ҳисоби ва ҳисоботи ҳақидаги Низомга амал қилинади.

11.5. Балансда пул маблағларининг тўғри акс этирилганини текшириш

Балансда пул маблағларининг тўғри акс этирилганини текшириш пайтида уларнинг қолдиқларини Бош китобдаги баланс маълумотлари билан солиштириш билангина чекланиб бўлмайди. Ҳамма керакли -ҳисоб регистлари ва бирпамчи ҳужжатларни жалб қилини ҳолда разна операциялари ва ҳисоб-китоб рақами бўйича операциялар олиб борилишининг тўғрилигини танлаб текшириш (камидан 3-4 ойлигини) зарур. Бу корхонада бухгалтерлик ҳисоби олиб борилишининг тўғрилиги ҳақида муайян хulosалар чиқаришга ва текшириш алоҳида эътибор берилиши лозим бўлган операцияларнинг (ва ҳисоб) рақамларининг доирасини аниқлашга имкон беради.

Ҳисоб-китоб рақами ва "Валюта рақами" баланс маддалари 51 "Ҳисоб-китоб рақами", 52 "Валюта рақами" рақамлари бўйича пул маблағлари қолдиқларини акс этириши ва ҳисоб-китоб ҳамда валюта рақамлари бўйича банкларнинг тегишши кўчирмаларига мос валюта рақамлари бўйича банкларнинг тегишши кўчирмаларига мос келиши керак. Корхона амал асосий фаолият бўйича операци-

яларни амалга ошириши учун (дастлабки ҳисоб-китоб рақами очган банкнинг банкротлиги ҳолати бундан мустағим) Бирта ҳисоб-тоб (жорий) рақамдан ортиқ рақамга эга бўйсизликни назда тутиши керак.

"Ўзга пул маблағлари" моддаси бўйича 54 "Банклардаги маҳрақамлар", 56 "Пул ҳужжатлари ва 57 "Йўлдаги ўтказилган пул" рақамларда ҳисобга олишадиган маблағларни таъсизлари ўттирилади.

55 рақамда Ўзбекистон ва чет энгларданги банклардаги жори алоҳида ва ўзга маҳсус ҳисоб рақамларидаги пул маблағлар шунингдек, бирон-бир мақсад учун белгиланган маблағлар алоҳида сақланиши керак бўлган тушумлар ҳисобга олинади.

56 рақамда почта маркалари ва давлат божи ва йиғимлар маркалари, тўланган, бироқ берилмаган дам очиш уйлари санаторияларга йўлланмалар, йўл чинталари, багтидаги рақамлар ёки ғазнага келиб тушмаган пул ўтказилганин ҳақида хабарномалар ва бошқа ҳисобга олиниди. Ҳиссажорлар жамиятлар пул ҳужжатлари таркибида кейинчалик қайта сотиш ёки беко қилиш учун ҳиссадорлардан сотиб олингти ўз акцияларини ҳисобга олишларни мумкин.

Текшириш пайтида, биринчидан, бу чун дужжатлариниң ҳақақатан нақдлигига ишонч ҳосил қўшишни ўзинингнидан, чилта йўлланмалар кимга аталганлигини ва унга кўбайсан маблағлар эвазиди тўланганлигини аниқлаш зарур.

Ғазна операцияларини ҳисобга олиш учун (50 "Ғазна" рақами бўйича) N 1 журнал-ордер ва унга N 1 ведомост аталган 51 ва 52 рақамлари бўйича операциялар ҳисобини корхоненадир N2 журнал-ордер ведомостни қўллаган ҳолда олиб бораадилар.

55, 56 ва 57 рақамлар кредити бўйича операцияларни ҳисобга олиш учун N3 журнал-ордер ишлатилади.

Бухгалтерлик балансини тузишдан очини чеъз өзималаридан ифодаланган бухгалтерлик ҳисоби барча пул моддаларининг қайта баҳоланиши ўтказилади. Улар ўртасида: мамчакат ҳудуди ва унинг ташқарисидаги банкларда очилган корхонанинг жорий валюта рақамларидаги маблағлар қолдигвари, мажмумиёт курунчи из чет энгларда очилган корхонанинг маҳсус рақамларидаги маблағлар қолдиқлари тўлов ҳужжатлари векселлар, тратгалар, аккредитивлар чеклар ва ҳ.к. корхона ғазналаридағи нақд пул маблағларининг қолдиқлари, пул ҳужжатлари, йўлдаги пул маблағлар, дебитор қарздорлик (моллар, ишлар ва хизматлар учун харидорлари ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар бўйича, берилган очислар, ўз ходимлар билан ҳисоб-китоблар бўйича хизмат соғутлари ҳисботига берилган суммалар бўйича ва бошқа), қимматли қоғозлар (облигациялар, депозит сертификатлар ва бошқа). Корхона томонидан бошқа корхоналар ва ташкилотларга берилган қарзлар бўйича қарздорлик, етказиб берувчилар ва пудратчичар бузин моллар ва хиз-

негар учун ҳисоб-китоблар бўйича, олинган аванслар бўйича, суворлар ва бошқа кредитор қарздорлик банклар ва бошқа кредит мувосасаларининг қисқа муддатги, ўрта муддатли ва узоқ муддатли кредитлари бўйича қарздорлик, корхона томонидан бошқа корхонастар ва ташкилотлар банк ва ўзга кредит мувосасалари бундан кутилсано)дан олинган заёmlар бўйича қарздорлик.

11.6. Балансда ўз маблағлар машбаларининг тўғри ажэ этирганилигини текшириш

11.6.1. Ўз капитали.

Низомий капитал корхона мулкдорлари (қатнашчилари, мувосаслари) улушларининг унинг мулкига таъсис ҳужжатларида берилсанган миқдорлардаги пул ифодасидаги бирлашувидан иборатидир. Шунинг учун аввало баланс пассивининг "низомий капитал маддаси бўйича ифодаланган корхона низомий капитални миқдорининг таъсис ҳужжатлари маълумотларига мувофиқлиги текширилади. Шуни назарда тутиш керакки, ҳисбот йили вактида низомий капитал миқдори ҳиссадорлар жамиятида сифозаслиги лозим. Низомий капитал миқдорининг ошиши ёки камайтиши корхонанинг ҳисбот йилидаги фаолият якунларини таъсирилган чиқиши натижалари бўйича ва таъсис ҳужжатларига тегишли сифозаслиги оширилганда кейин амалга ошиши мумкин.

Ҳиссадорлар жамиятининг низомий капитални янги акцияларни чиқариш ёки авсанси чиқарилган акциялар номинал қийматини ошириш йўли билан, шунингдек, низомий капиталга тақсимланган ётсан фойданинг бир қисмини қўшиш йўли билан оширилиши мумкин;

низомий капиталнинг камайтирилиши акцияларнинг бир қисми ёки кор қилинган ёки акцияларининг номинал қиймати пасайтирилган сутларда амалга оширилади. Корхона заарларини қоплаш учун лизингларни чиқариш ман қилинади.

Бухгалтерлик ҳисобида низомий капитал 85 "Низомий капитал" риқамида ҳисобга олинади.

Корхона низомий капиталига муассислар (иштирокчилар) тушларининг ҳақиқий келиб тушиши 75 "Муассислар билан ҳисоб-китоблар" рақами кредитни бўйича ёзувлар асосида назорат санади, субсчет "Низомий капиталга улушлар бўйича ҳисоб-китоблар", пул маблағларини ҳисобга олиш бўйича рақамлар билан корреспонденцияда (50 "Фазна", 51 "Ҳисоб-китоб рақами", 52 "Валюта рақами" ва бошқа) –иштирокчилар киритган пул сурʼиатлари, 01 "Асосий маблағлар" рақами билан олиб оширилган бинолар, иншоотлар асбоб-ускуналар ва асосий сурʼиатларининг бошқа обьектларига; 04 "Номоддий активлар" рақами билан табиат бойликлари, бинолар, иншоотлар ва асбоб-ускуналардан фойдаланишининг берилган ҳуқуқлари (эгалик

хуқуқларини бермаслик шарти билан), шунингдек, интеллектуал мулкка бўлган мулкий хуқуқлар қийматига, ишлаб чиқариш заҳираларини ҳисобга олиш рақамлари билан 910 "материаллар", 12 "Нархи паст ва тез эскирадиган нарсалар ва бошқа) – олиб топширилган моддий бойликлар қийматига; 06 "Узоқ муддатли молия сарфлари", ва 58 "Қисқа муддатли молия сарфлари" рақамлари билан бошқа корхоналарининг қимматли қоғозини (акциялар, облигациялар) ва ўзга молия сарфлари (сармоялар) ва қарзлар шаклидаги қатнашчиларнинг кўштан улушлари суммасига 75 "Низомий (йигиб тўланадиган) капиталга қўшилган улушлар қўйича ҳисоб-китоблар рақами субсчети бўйича дебет сальдоси низомий капиталга улушлар бўйича қатнашчилар (акционерлар)нинг қарздорлиги (акцияга обуна учун тўлаш бўйича)ни кўрсатади.

Акционерлар реестри маълумотларини 75 рақам бўйича ҳисоб маълумотларининг қиёслаштираётганда, акцияларга ўз вақтида тўланганлигини ва уларнинг ҳаракати юзасидан операцияларнинг қонунийлигини изорат қилиш лозим. Очиқ турдаги акционерлар жамиятидан акциялар бошқа акционерларнинг розилигисиз акциялар қўлдан-қўлга ўтиши мумкин, бироқ бунда акционерлар реестрига тегишли ўзгаришларни киритиш мажбурий ҳисобланади. Ёпиқ жамият акциялари қўлдан-қўлга бошқа акционерлар кўпчилигининг розилиги билангина (агар низомда бошқаси кўзда тутилмаган) бўлса ўтиши мумкин.

ҚЎШИМЧА КАПИТАЛ

Баланс пассивида қўшимча капитал ҳақидаги маълумотлар акс эттирилади.

Унга:

жамият томонидан жойлаштирилган номинал қийматидан олинган суммалар уларни сотиш бўйича чиқимлар чиқариб ташланган ҳолда;

— корхонанинг айланма (оборот)дан ташқари активлари (асосий воситалар ва ҳ.к.)ни қўшимча баҳолашдан келган суммалар;

— беминнат олинган бойликлар (ижтимоий соҳага тааллуқлilar бундан мустасно);

— узоқмуддатли сарфларни молия билан таъминлаш фойдаланилган бюджетдан ажратилган маблағлар ва бошқалар киради.

Кўшимча капиталнинг бухгалтерлик ҳисоби 87 "Қўшимча капитал" рақамида олиб борилади.

ЭҲТИЁТ (РЕЗЕРВ) ЗАҲИРАДАГИ КАПИТАЛ

Қонуларга мувофиқ заҳиралар (резервлар)ни мажбурий яратиш кўзда тутилган акционерлик жамиятлари ва бошқа корхоналар "Эҳтиёт капитал" моддаси бўйича эҳтиёт ёки таъсис чегирмалари-

жылдан кийинде түзүлүштөрдөн барып, үректадилар (бирок низомий капитал-
тын башкачайрып, жаңы миқдорида).

Эхтиёт капиталдын худо тушилмаган заарларни қоплаш,
акционерлардың даражадиларни түлашга бу мақсадларга
жеткірген стегалинида аталған бўлади.

Эхтиёт жамғармасар шаклланишининг ҳисобга олиниши №12
жадид-сиръерико олиб борилади.

Эхтиёт жамғармасар шаклланишининг тўғрилигини текшириш
шаклланишини тутинш керакки, у:

Заарлана таъсек ҳужжатларига қатый мувофиқ равищда,
акционерлар (акционерлар)нинг қарорига кўра корхона тасарруфида
жадидига фойда ҳисобига содир бўлиши керак;

Эхтиёт капиталининг минимал миқдори амалдаги қонунлар
шаклланишини (масалан, акционерлар жамиятин учун низомий
 капиталининг камидаги 10 фоизи миқдорида).

Эхтиёт капиталдан фойдаланиши №6 "Эхтиёт капитал" рақами
жебети бўйича ёзувлар асосида, қуйидаги рақамлар билан
корреспонденциясида назорат қилинади:

75 "Муассислар билан ҳисоб-китоблар" рақаминиң "Даромад-
ларни тўланиш бўйича ҳисоб-китоблар субсчети билан: сармоялар ва
муассисларга тўланниши керак бўлган дивидендлар ва фоизларга,
ҳисбот йили фойдаси бу мажбуриятларни бажариш учун етарли
бўлмаганида;

88 "Тақсимланмаган фойда (тўланмаган зарар)" рақами билан
Эхтиёт жамғармаси маблағларининг бир қисми ҳисбот йили балан-
сига онд заарни қоплашга йўналтирилганда.

11.6.2. Фойда. Тақсимланмаган фойда

Баланс фойдаси за ундан фойдаланиши ҳисботтада ёйиқ ҳолда
ифодаланади.

1) "Ҳисбот йили фойдаси" моддаси бўйича реализация ва
реализация билан боғлиқ бўлмаган операцияларнинг ҳамма
турларидан фойда-брutto йиғиқ ҳолда кўрсатилади (фаолиятнинг
шартнада турларидан олинган заарларни ҳисобига олмагандан);

"Фойда: ишлабтиялган" моддаси бўйича ҳисбот даврида
бюджетта ва ишлаб чиқариш пожтимий ривожланиши ва бошқа
эҳтиёжларга;

корхона тасарруфида қоладиган фойда ҳисобига бадаллар учун
фойданни жорий ҳисобига ишлатни акс эттирилди;

3) "Ҳисбот йилдоги тақсимланмаган фойда" моддаси бўйича
аввалги баланс моддасири ўртасидағи фарқ кўрсатилади.

Агарда баланс реформацияси якунлари бўйича – сармоялорлар
акционерлар, қатнашчиларнинг жамғармаларнинг шаклланиши,
низомий котигатининг ўтириши, жамғармаларнинг шаклланиши,
низомий котигатининг ўзгарини, дивидендиарни тўлаш ва корхона
тасарруфидағи қоладиган фойданни ўзга мақсадларда ишлатиш

жакидаги умумий мажимиен қарори асосида тақсимланмаган фойда қолада, у "Үтгай билларниң тақсимланмаган фойдаси" моддағы бүйіч ақс этириледі.

81 "Фойдаланиш" рақами бүйічә дебет сальдосини йиғалавомыда ұқынған фойдаға иисбатан (ъни 80 "Фойда заар" рақами бүйічә кредит сальдосига иисбатан оширилген бухгалтерлик балансларыда "Хисобот қиял заарлари" моддағы бүйічә йил баланс активінде күзінімчә бухгалтерлик үтказылған (проводка)сиз күрсетіледі. Балансы реформаңкы қылған пайтда 80 ва 81 рақамынан декабрги язуковчы өзувлари билан беркитіледі тақсимланмаган фойда (қолланмаган заар) "рақам кредитиге" "Хисобот йилиннег "Тақсимланмаган фойдаси" (қолланмаган заар)" субсчетига күчириб үтказылады. Сейнаги йилда (бу фойда згадориязга дивидендлар ва бонақ даромадығын юборылғандай кейин) азындық йилда тақсимланмаган фойданнанға бутун суммасы "Үтгай йиллар тақсимланмаган фойдаси (қолланмаган заар)" субсчетінде күчириб үтказылада жаңы "Үтгай йиллар тақсимланмаган фойдасы" пассиви ёки "Үтгай йиллар заары" активиннег алохіда баланс моддағы бүйічә күрсетіледі, атарда корхона хисобот йилини заар баланс түзгілгенде ёки 81 рақамида хисобға олинған хисоб-китоблар ва фойдалан қызметтери негірманар олинған фойданнинг умумий суммасыдан салырыб күрсаған бўлса. Корхонаның қарерига кўрт хисобға баланс жиғерни қоллашга, корхона тарифида қолады. Фойдан тақсимланған жартыбіда бу фойданнинг ўзин сұтиёт калыптан мабланып да пішін сарфларни қолланып мақбай инфатида фойдаланылмаған түзінші жамғармалари ва бонақ маҳсус жамғармаларның зоржы мабнағларын хобориши мүмкін.

Фойда шаклданып, за унде фойдаланылғаннан тұрмыгини текширүче пайтда хисобот деңгөмінде №14 журнアルордер маълумотидан фойдаланып, оларнан

11.6.3. Махсус мақсадарда фойдаланылғаннан тұрмығынан

Махсус мақсадардаға белгиланған жиғерни көрдөнгө тұмонашып тағайындуларни ёки мухаббаттың мөндерінде жаңынан қарастырылғанда белгиленген жамғармаларниң тақсимланған фойда тақсияттасып бўлади.

Одан да, бу жамғармаларнинг шаклданып пайғида махсус мақсадарга белгиленген жамғармаларга иисбатан "Фойдаланыш" тақсияттасып тағайынди жаңы "Тақсимланмаган фойда" (қолланмаган фойда) тақсияттасып тағайынди.

Бұның тапшылары 88 рақамнинг "Ижтимоий соҳа жамғармаси" субсчетінде тақсияттасып тағайынди беминнат олинған бойликлар хисобға олинады.

Жамғармаси түпназы

Жамғармаси түпназында субсчеттердің янын мүлкни яратышга юборилған жағдайда қаржы қисобга олишта атәлгандылыгини зытиборда тутиш берген. Балуаның учун дақыкатан сарфлаш (капитал сарфларни амалга ошириш ва бешқа), уларнинг тўпланган миқдориниң ғонимлосиди. Тўлаш жамғармаларининг озайтирилиши фақат, мисоли, Асосий воситаларнинг дастлабки қийматига киритилмаган сипатида жарни қисобдан чиқариш пайтида, унинг маблағларидан қаржы қаржиниң балыси заарларини қоплаш ва муассисларга даромадларни берудан ажыратылади. Фойдаланиши пайтидагина мумкин, холос.

Жамғармаси түпназында иккита кичик бўлим: "Ҳосил бўлган тўлаш фойдаланиши" ва "Фойдаланилган тўлаш жамғармаси"ни очиш берадиган. Бундан тўлаш жамғармаларининг шаклланиши Асосий бўлган тўлаш жамғармаси" кичик бўлимида қисобга олинадиган. 81 "Фойдалан фойдаланиш" рақами дебети – 88 рақамнига олинадиган. "Тўлаш жамғармаси" субсчети, "Ҳосил бўлган тўлаш фойдаланиши" кичик бўлим. Асосий воситаларни сотиб олиш ва бошқа сарфларни амалга ошириш (эксплуатацияга топшириш) жана маблағлардан фойдаланган сари 01 "Асосий маблағлар" рақами дебети ва 08 "Капитал сарфлари" рақами кредити бўйича маблағлар корреспонденцияси билан бир вақтда "Тўлаш жамғармаси" субсчети бўйича ички корреспонденция қўлланилади. "Ҳосил бўлган тўлаш жамғармаси" дебети — "Фойдаланилган тўлаш жамғармаси" кредити.

Истеъмол жамғармаларини сарфлаш 88 рақаминиң "Истеъмол жамғармаси" субсчети дебети бўйича тегишли рақамлар билан корреспонденцияда: рақамлар ишлаб чиқариш натижалари билан бериладиган. Ишлаб чиқ бўлмаган ҳисоблаб ёзилган мукофотлар суммасига (узоқ мурасида ишлаб чиқ ва бу нуқсон меҳнат фаолияти учун, юбилей саналари ва тарбиялаб сабабати билан ва ўзга шунга ўхшаш ҳолларда) фойдаланинг орбонада қоладиган қисми ҳисобига ижтимоний ва бошқа имтиёзли маблағлар суммасига — 70 рақам кредити билан: ходимлар ва тарбиячаликни олинишлари ва дам олинишлари учун йўлланманчарни тўлашга нул маблағларни ҳисобга олиш рақамлари билан (50, 52, ва бошқа.) Берда ёзув орқали ифодаланади. Истеъмол жамғармаси маблағлари тасдиқланган сметага мувофиқ сарфланиши керак.

17.6.4. Маълум мақсадларга ажратилган молия ва тушумлар

"Мақсадин молиялаштириш ва тушумлар" моддаси бўйича бюджетни ва бюджет билан боғлиқ бўлмаган соҳавий ва соҳалараро жамғармалардин капитал сарфларни, илмий-тадқиқот, тажриба-техникарларни, инженерларни, инжинирларни тарабу бўладиган маҳсулот-тозаккаларни турдарини ўзишаттириш көзинадан таубирор ва бошқа ҳизнишни молиялаштиришга олинадиган таобобот кутмаси фойдаланадиган.

нұлымаган маблағларнинг мақсадлы манбаларға күрсатылади. Бунда ташқари, бу ерда ота-оналардан болалар мұзассасларининг ишши учун олинган маблағлар қолдиқлари. Үқиын учус түрөв ва қифодаланиши мүмкін.

Мақсадли молиялаштириш ва мақсадлы түпнұмдар маблағларидан фойдаланишин текшириш пайтида удағ тасдиқланған смет ларга қатый мувофиқ равищда сарғианашы кераклігінің назар тутиш керак. Мақсадли маблағларни белгілінмаган мақсадлар фойдаланиш ва бошқа маблағларни молиялаштиришін ғақат мақсадли манбалар ҳисобигагина амаяға оширилгенде нозын бўлган эҳт ёжларга юбориш ман этилади.

Балансда мақсадли молиялаштириш мабілесларе ва тушумл ақс эттирилишининг түғрилігін текшириш учун N12 журнал-ордер маълумотларидан фойдаланиш зарур.

11.7. Балансда оливланған кредитлар ва қарзарнег түрін ақс эттирилишін текшириш:

Корхоналар йил давомидаги қарз маблағлар ұракатинін балансга иловада (N5-шакл) күрсатадынар, йылдың охирига келип тұланмаган кредит ва қарзлар қолдиқлары зса баланснинг бешта тегишли моддалари бўйича ақс эттирилады. Банкнинг бешта тегишли моддалари бўйича ақс эттирилады: банккарнинг узоқ муддатли, қисқа муддатли кредитлари, банккарнинг холимлар учун кредитлари, узоқ муддатли, қисқа муддатли кредиттар.

"Банкларнинг узоқ муддатли кредитлари", "Банкларнинг қисқа муддатли кредитлари" ва "Банк ходимлари учук кредитлар" - моддалари бўйича күрсатилажак маълумоттар банкларнинг ссуда (қарз) рақамлари бўйича күрсатмалар билан тасдиқланған бўлиши керак. Кредитлар банк томонидан тегишини тағминлов ёки кафолатлари звазига ва муайян мақсадларга беруни туфайли, биринчидан, айнан корхона раҳбарият түркійда тағминлов ёки кафолатларни киритишни, ва иккинчиден, тасдиқланған мақсадли фойдаланишин текшириш лозим. Кредиттерге қайтириш муддатлари бузилган пайтда бүннег айналарине неизлаш мүхимдир.

Бошқа корхоналар ва ташкилеттер (башкар за үзга кредит муассасалари бундан мустасно) дан олишнег қарз воситаларининг қайтарылмаган қолдиқларнинг ишоччилігі маълумотларнинг қарз берувчилар билан солиштириб чиқиши натижалари билан тасдиқланған бўлиши лозим.

Қисқа муддатли ва узоқ муддатли қарз воситаларини ҳисобга олишининг түғрилагини текшириш учун N4 журнал-ордер маълумотларидан фойдаланилади.

Агарда корхона тұланмаган кредитлар (ссудалар) қолдиқлари билан бирга банкларга кредит учун тұланиши керак бўлган фойзларни күрсатиш ҳақидаги қарор қабул қилинган бўлса (бу ҳақида

(шартномаси өзбек тарифе үзгешмаси оғанда керак) унда балансда бу кредитларни салып келишади. Бундай тұрақтан кредит битими (шартномаси)га тән, оның қисобек жетекшісі охирега тұланиши лозым бўлган фоизлар сипатаси қарз маблағтарини ҳисобга олиш рақамлари (90 "Банкларнинг қисобек муддатли кредитлари", 92 "Банкларнинг узоқ муддатли кредитлари", 93 "Банкларнинг ходимлар учун кредитлари", 94 "Қисқа муддатли қарзлар" ва 95 "Узоқ муддатли қарзлар") кредитлар бўйича банкнор қарзлари бўйича фоизларни тўлаш бўйича сарфларни ҳисобга олишининг тегишли рақамлари турди, сепонденциясида (26 "Умумхўжалик харажатлари", 08 "Компаниялар сарфлари", 81 "Фойдаланан фойдаланиш" ва бошқа), ишбу додахади.

Бундай кредитларга ва жайл қилинган маблағтар бўйича фоизлар турдаган ссуда ва маблағларни қайтариш натыйда тўланғандан, фоизлар тўловлар суммаси қарз шартномаси бутун муддатининг томонидаги корхона тасарруфида қоладиган фойданинг камайиши ҳисобига баб-баравар киритилади (76 "Турли дебиторлар ва кредитлар билан ҳисоб-китоблар" рақами кредитидан).

Корхона томонидан берилган векселлар билан таъминланган қарздорлик узоқ муддатли кредитлар ва қарзлар ҳисобидан ҳисоблаб чиқарилмайди, балки вексель операцияларини ҳисобга олинади қоидаларига мувофиқ ҳисобга олинади.

11.8. Резервларни шакллантиришнинг тўғрилигини текшириш

Резервларни шакллантиришнинг тўғрилигини текшириш учун 112 журнал-ордер маълумотларидан фойдаланилади.

Шубҳали қарзлар бўйича резервлар

Шубҳали қарзлар бўйича резервларни яратиш маҳсулот (ишилар, хизматлар)ни юклаб жўнатган сари уларни реализация қилишдан салинадиган тушумни аниқлаш услубини қўллайдиган корхоналарнина рухсат берилган. Бундай резервлар ҳисобот йили охирда ўтка-чилидиган маҳсулотлар (моллар), ишилар ва хизматлар учун ҳисоб-китоблар бўйича дебитор қарздорлик инвентаризацияси натижаларига кўра, бу қарздорлик шартномаларида кўрсатилган муддатларни тўланмаган ва кафолатлар бериш билан таъминланмагандага яратилиши. Ҳар бир шубҳали қарз бўйича резерв ўлчами қарздорнинг тўлаш қобилиятига кўра, қарздорликни тўла ёки қисман (тўлаш эҳтимолини олдиндан баҳолаш асосидан аниқланади. Яратилган резерв суммасига 80 "Фойда ва зарар" рақами дебети ва 82 "Баҳолашга оид резервлар" рақами кредити бўйича ёзув ёзиб қўйилади. "Шубҳали қарзлар бўйича резервлар" субсчети.

Агарда қарзнинг кейинчалик ундирилиши нореал деб тан олинган бўлса, унда унинг балансдан ҳисоблаб чиқарилиши 82 рақам

дебети бўйича ҳисоб-китоблар рақамниро. Ўзининг корреспонденцияда амалга оширилади.

Ҳар бир шубҳали қарз бўйича резервикот фойдаланилмаган қисми (резерв яратилган йилдан кейин кепчакни йил охиригач тегишли йил фойдасига қўшиб қўйилиши керак ("Ҳисобот йил аниқланган ўтган йиллар фойдаси" моддаси бўйича).

Наумид қарзни узиш (тўлаш) пайтида корхона, келаси йилни охирда қарзнинг заҳира учун қолдирилган қисмини қайтарилга сумма миқдорига кўра тиқлашга бурчлидир.

Келгуси харажатлар ва тўловлар резервлари (заҳиралари)

Келгуси харажатлар ва тўловлар моддаси бўйича келгуси меҳнат таътиллари йил якулари бўйича нуву мукофотлари асоси воситаларни таъмирлаш ва ташархга қўниб ҳисобланадиган харажатлар таркибининг соҳавий хусусиятлари билан кўзда тутилган бошқа мақсадлар учун корхона резерв қилиб қолдирган агарда бундай резервларни яратиш корхона ҳисоб сиёсатида назарда тутилган бўлса, - маблағларнинг қолдиқлари акоэтирилади.

12-боб. МОЛИЯ НАТИЖАЛАРИ ҲАҚИДАГИ ҲИСОБНИНГ ТЎГРИ ТУЗИЛГАНЛИГИНИ ТЕКШИРИШ

12.1 Маҳсулотни сотишдан келадигав тушум шаклашнинг тўғрилагни текшириш

Энг аввало корхона ўзининг ҳисоб сиёсатида сотишдан келадиган тушумни ҳисобга одишининг қайси услубини танлаганми, бу услубидан қанчалик узоқ фойдаланилаётганлигини ва агар аввали тушумни ҳисобга олишининг ўзга услубидан фойдаланилган бўлса — ўзгаришлар сабаби нимада эканлигини аниқлаш зарур.

Маҳсулот (иш, хизматлар) ҳақи тўланиши билан уларни сотишдан келадиган тушумни аниқлаш услубидан фойдаланиш пайтида тушум, банк муассасаларидаги корхонанинг ҳисоб, валюта ва ўзга рақамларига ёхуд бевосита корхона ғазнасига тушган жўнатилган маҳсулот (бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар) тўлови сифатида тушган суммалардан, шунингдек, ўзаро талабларни ҳисобга олиш пайтида кўрсатилган суммалардан таркиб топади. Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни, уни юклаб жўнатиш (бажариш) ва харидорлар (буортмачилар)га ҳисоб-китоб ҳужжатларини тақдим этиш сониясига кўра реализация қилинганда келадиган тушумларни аниқлаш пайтида тушум ҳисоб-китоб ҳужжатларида кўрсатилган бу маҳсулот (ишлар, хизматлар) қиймати миқдори ифодаланади.

Маҳсулот, ишлар ва хизматларни юклаб жўнатиш ва реализация қилил бўйича операцияларни ҳисобга олишга N16a, N16 (юклаб

• 16 жүнделек түгінде №1 журнал-ордер анықтады.

Ба жедомостки юклаб жүнатылған маңсулот (ишилар, хизматтар)га ҳақ тұнашдан келгак түшүмкі анықтады пайтида фиктіккінде аяқталған (нақ бөрілген) маңсулот ва молдай бойындағы ҳисоб-китоб ҳужжаттардың тұтасы да түркес заңдастырылған. Кейинчалик әзір әзір ҳужжат юзасында ушинг түлов суммасы қайд этилады. Ведомосттің ішер маңсулот (ишилар, хизматтар)ни реализация қылышы да үста активтердің реализация қилиш бүйінча алоқыда олиб боралады.

116 ведомость (юклаб жүнатыш) маңсулот (ишилар, хизматтар)ни юклаб жүнатыш бүйінча реализация қылышында олиб боралады. Бұл жедомосттің молдай корындарлар билан ҳисоб-китоблар ҳисоби (62 "Харидорлар өзінен азыртмаларчилар билан ҳисоб-китоблар" рецире, де 16 жүнделек ҳисоби (46 "маңсулот, ишилар, хизматтар реализация үткізу қүнін") олиб борилады.

№11 журнал-ордер корреспонденцияланадиган ҳисоб разымлары нұктаи назаридан 40, 41, 43, 45, 46 ва 62 ҳисоб рақамдары кредити бүйінча бир ой якунлари билан оборотлар ифодаланада. Бұнда, уде маңсулот, ишилар, хизматтарни юклаб жүнатыш, нақд берінші ва реализация қилиш юзасидан №16а ва 16 (юклаб жүнатыш) жедомостларда аниқлаб топылған маңлумоттар утумлағытылады.

Түнум шаклланишининг түрлілігі №11 журнал-ордердаги 46 маңсулот (ишилар, хизматтар) реализациясы" ҳисоб рақами кредити бүйінча 62 "Харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар" ҳисоб рақами (маңсулотни юклаб жүнатыш ва харидорларга ҳисоб-китоб" ҳужжаттарини тақдим этип реализация қылыш моментін обланғанда) еңдүр пул маблігларини ҳисобта озак мәннен 46 ҳисоб әкімлари: 54 "Фазна", 51 "Ҳисоб-китоб рақами" ва 52 "Валюта изнасига банкдаги ҳисоб рақами ёки өзінші рақамнан көлиб үшиши реализация қилиш моменті деб ҳисобланғанда) билан корреспонденцияда езувлар асосида назорат қылалады.

Мол алмашиши (бартер) операцияларында шүрхандек 46 (47 да 48) ҳисоб рақамида 62 ҳисоб рақами билан корреспонденцияда қолия натижаларини кейинчалик 80 ҳисоб рақамнанға ёзиб күйилған қолда акс этириллады. шуан назарда түннің көрашки, күннің бартер бүйінча нақд берілген маңсулот 40 "Тайёр маңсуног" ҳисоб әзқамидан ишлаб чиқарылары (10 "Материаллар рақами за бошқалар) ёки моллар (41 "Моллар рақами) ҳисоб рақамлари билан, яғни бартер бүйінча контрагентлардан, олинған моллар ёки том ашё киirimга ёзиб қўйиладиган ҳисоб рақамлари билан корреспонденцияда ҳисобдан чиқарылади, шундай қилиб реализациядан келадиган түшум хажми кичрайтириллади.

Бартер операциялари бүйінча таъминловчиларга қарз 60 "Таъминловчилар ва пудрадчилар билан ҳисоб-китоблар" ҳисоб рақамы да акс этирилиши лозим. Шундан кейин қўшимча бухгалтерлик

үтказиш (проводка) воситасида 60 рақам . Іншаты тұннан мол ау машиның операциясы натижасида ҳосил бўйича мебетторлик (62 рақам бўйича) ва кредиторлик (60 рақам бўйича) қарзиниң ўзаро зачти амалга оширилади.

Шуни назарда тутиш лозимки, 46 рақам дебетта таниархга кирадиган харажатлар киритилиб қолмай, сарчи реализациядан олинган натижани аниқлаш пайтида тушумдан ҳисоблаб чиқарилса ҳам, маҳсулотни реализация қилишдан олинган молия натижалариға таъсир қиласидиган қатор чиқимлар ва чегирмалар ҳам киритилади.

Биринчи набатда, бу қўшимча қиймат солиғи ва акциялар маҳсус солиқ экспорт божлари ва бошқалар бўлиб, улар таъминловчилар (пудратчилар) томонидан 46 рақами дебети бўйича 68 "Бюджет билан ҳисоб-китоблар" рақами билан корреспонденцияда акс эттирилади. Бу ерда худди шунингдек франк-вагон санация (пристан)га белгиланган баҳо бўйича реализация қилингана маҳсулотни элтиб бериш бўйича харажатлар ҳам акс эттирилади. - шартнома шартлари бўйича бу маҳсулот учун ҳисоб-китоблар бевосита таъминловчи ва харидор ўртасида (раслизация билан шугуялланувчи ташкилотлар иштирокисиз) амалга оширилган тақдирда. Бундай ҳолларда бу чиқимлар тижорат чиқимлари тарқибиги киритилмай, дарҳол реализация қилишдан олинган молия натижалариға ҳисоблаб ёзилади (46 рақам дебети пул маблағлари ёки ҳисоб-китоблар рақамлари билан корреспонденцияда).

Бу бюджетта тўловлар ва чегирмалар ҳаммасининг тўғри ҳисоблаб ёзилганлигини, реализация қилишдан олинган тушум таркибида ҳисобга олинадиган харажатларининг ифодаланишининг текшириб чиқиши лозим.

12.2. Реализация қилинган маҳсулотни ишлаб чиқаришга кетган харажатлар шаклланышининг тўғрилганни текшириш

46 рақам дебети киритилган реализация қилинган маҳсулотни ишлаб чиқариш ва уни сотишга кетган харажатлар ҳақидаги ҳисобот маълумотларининг асосланганлигини ўрнатиш энг мураккаб ҳисобланади.

Бу ерда назоратнинг қўйилаги асосий босқучларини ажратиш зарур:

реализация қилинган (юклаб жўнатилган маҳсулот ва омборлардаги маҳсулот қолдиқлари ўртасидаги харажатлар тақсимланишининг асосланганлигини текшириш;

харажатлар таркиби шаклланышининг тўғрилганни текшириш.

Агарда жорий йилда ҳисобда юклаб жўнатилган ва реализация қилинган маҳсулот бажарилган ишлар ва хизматлар баҳоси ҳисобнархлари (режали таниарх ёки улгуржи ёки келишилган нархлар) бўйича амалга оширилган бўлса, юклаб жунатилган молларниң ҳақиқий таниархи аниқлапади ва ҳисобот даври охирига көнгө омборлардаги тайёр маҳсулот қолдиқлари баҳосланади.

бүйнчың үшін тарбиялдуға қажеттің таннархияның мәндерінде оның бүйнчы құмматидан фурқарлық ғызғынан ғана салынады. Болай да даврида юккаб жұнатылған мөлпариң тәсілдерінде де оның қажиғи ҳисоблаған чиқиши учун нархлардың бүйнчы құмматидан жоқкаб жұнатылған мөлпар миқдоры фарқлар көрсетілді. Тайёр маңсулот қондықтарининг ҳақиқиғи түрлерде анықлады. Натижаларни түрлерде анықтаудың үшін аниқлаш умуми фарқлар (огнишар) ғонзиниң түрлерінде де оның тайёр маңсулот түрлерінде анықлашады.

Анықлашады "Маңсулоттың (ишиктердің) құмматарының ишшаб чиқарма" рахимнан фондалынған тағы да анықланған дақиқиғи таннархияның мөңбетей (режавын) деңгэри дархол ғылыми (ғылыми) көрсеткіштің, омборданың жұнатыладын ресалийнің көрнегінде тайёр маңсулот құмматары эса баланыда мөңбетей өткізу жағдай тиңжарда оның мәндерінде анықлады.

Маңсулот таннархияның шакиляниң түрнилкти үсімдік үшін қилиш учун №10, 19/1 ва 10а журнал-ордервар мотларидан фойдаланып даркор бўлиб, унда мөнгий скларни ҳисобга оғиш рақамларине кредити бўйиче (10, 12 ва 36 рақам), нархи паст ва тиз иссиралилган нарсалярниң эскиржини (кам), муликӣ ва шахсий сугурта бўйича ҳисоб-китоблар (65 13), ижтимоий сугурта ва таъминот бўйича ҳисоб-китоблар (69 14), ходимлар билан меҳнатта ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китоблар (70 рақам) асосий воситалар ва иномоддий активларниң тиши (02 ва 05 рақамлари) ишшаб чиқарини ҳаражатлари (20, 25, 26, 28, 29 ва 32 рақамлар) ва камомадлар ҳамда тиқтарининг бузилшидан көтадиган нарарлар (84 рақам) ишлари билан ўзаре аноқада и оборотлари аниқланади. Ишшаб чиқарини ҳаражатларни ҳисобга оғизининг ярим фабрикатли зантида №10 ва 19/1 журнал-ордерларида, шунингдек, 21 "Ўз таб чиқариниң яримфабрикантлари" рақами кредити ғотлар ажес зетирилади.

№10 журнал-ордернинг 1-бўлимни ишлаб чиқарини ҳаражатларни ҳисоблағанда ахборотни ўз ичага олади, 2-бўлимда иқтисодий воситалар Сўйинча ишшаб чиқарини ҳаражатларининг ҳисоб-китоби ғазим этилган, 3- бўлим мөл (жылар) мөлдүлутлари таннархияның ҳисоб - китобини ўз ичига олади.

Элементлар бўйича ҳаражатлар суммаси ҳисобот даврида маңсулотни ишлаб чиқарини учун корхона томонидан қилинган ҳаражатлар миқдорини аниқлашади, - уни тайерлаш тутаплатынми, - бажарилғанми ёки хизмат кўрсатылғанми - бундан қыттий назар. Алькуляция моддалари бўйича ҳаражатлар суммаси чиқарилған зер буюмлар, бажарилған хизматлар таннархияни ҳосил қилиувчи ҳаражатлар миқдорини аниқтайади.

Ҳаражатлар тасдиби - жоғару жиғит қонун-қондай туғымодидар

Ҳамма көркөндердің учун мажбурияттілген харажаттар иқтисодий элементтердің рүйхати (таркиби) за мағзуну регламентланған. Харажаттар моддаларының рүйхати, улардың таркиби ва маҳсулот (ишилар, хизматтар) турлари бүйінчә тақсимлаш услугалари бўлса ишлаб чиқариш хусусияти ва тузилиши ҳисобга өлинганд ҳолда маҳсулот (ишилар, хизматтар) таннархини режалаштириш, ҳисобга олиш ва қалъкуляция қилиш масалалари юзасидан соҳавий услугбий (методик) тавсиялар билан бошланади.

Харажаттар моддаларининг ямunaли иоменклатурасини куйидаги кўринишда тақдим этиш мумкин:

1. Ҳом ашё ва материаллар.
  2. Қайтарыладиган чиқиндилар (чегириб қолинади).
  3. Чет ташкилотларниң ишлаб чиқариш хусусиятидаги сотиб олинадиган буюмлар ярим фабрикатлари ва хизматлари.
  4. Технология мақсадлари учун ёнилғи ва энергия.
  5. Ишлаб чиқариш ишчиларининг иш ҳақи.
  6. Ижтимоий зхтиёжларга қостирмалар.
  7. Ишлаб чиқаришни тайёрлашга ва ўзлаштиришга харажатлар.
  8. Умумишлиб чиқариш харажатлари.
  9. Умумхўжалик харажатлари.
  10. Бракдан келадиган талофотлар.
  11. Ўзга ишлаб чиқариш харажатлари.
  12. Тижорат харажатлари.
- 1-11 моддалари маҳсулотниң ишлаб чиқариш таннархини ташкил этади, уларга тижорат харажатларининг қўшиб қўйилиши эса маҳсулотниң тўла таннархини юзага қелтиради.

Маҳсулот (ишилар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш бўйича харажатлар ҳисобда қалъкуляция қилиш обьектлари бўйича қалъкуляция моддалари нуқтаи назаридан гуруҳланади.

Ишлаб чиқариш сарфларини ҳисобга олиш учун куйидаги бухгалтерлик рақамлари кўзда тутилган: 20 "Асосий ишлаб чиқариш", 23 "Ердамчи ишлаб чиқариш", 25 "Умумишлиб чиқариш харажатлари", 26 "Умумхўжалик харажатлари", 28 "Ишлаб чиқаришдаги брак (нуқсон)", 31 "Келаси даврлар харажатлари".

Ҳамма тўғридан-тўғри харажатлар (уларга кўпинча ҳом ашё, асосий материаллар ва сотиб олинадиган ярим фабрикатлар, технологик мақсадлар учун ёнилғи ва энергия, ишлаб чиқариш ишчиларининг меҳнатига ҳақ тўлашга харажатлар киради) дарҳол қалъкуляция рақамларга акс эттирилади.

Билвосита харажатлар олдиндан умумишлиб чиқариш ёки умумхўжалик харажатларининг тўплаш тақсимлаш рақамларида акс эттирилади, ҳисобот даврининг тугаши билан тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиқлари ва маҳсулотниң товар чиқарилиши (ишилар, хизматлар) ўртасида бундан кейин эса маҳсулот (ишилар,

хизматлар)нинг алоҳида турлари ёки гурӯҳлари ўртасида ошигланади.

Ўрдамчи бўлинмаларнинг харажатлари худди асосий ишлаб чиқариш учун бўлганидек шаклланади (яъни тўғридан-тўғри харажатлар дарҳол 23 рақамига киритилади, билвосита кирб эн, олинидан 25 рақамида тўпланади) шундан сўнг эса истеъмол қилинган хизматлар миқдорига пропорционал равишда ёхуд ишлаб чиқариш буюртмаларига мувофиқ тақсимланади.

Яроқсиз деб топилган (бракка чиқарилган) маҳсулотга кетган сарражатларни ҳисобга олиш ва бракдан кўрилган талофтларни ишланаётган учун 28 "Ишлаб чиқаришдаги брак" рақами қўлланилади.

31 "Келаси даврлар харажатлари" рақами ушбу ҳисоб даврида кимияга, бироқ келаси ҳисобот давларига таалуқли харажатлар ҳисоблаги ахборотни умумлаштириш учун бегиланган. Бундай сарфлар ишлаб чиқариш сарфлари сифатида ҳисобдан чиқариниши ким бўлган муддатлар қонуний ва меъёрий ҳужжатлар билан ишкарилади. Шуни назарда тутиш лозимки, ҳозирги вақтда бу рақам нафақат ишлаб чиқариш харажатлари, балки қатор бошқа, шундай жумладан, корхона фойдаси ҳисобига харажатларни акс эттириш учун бегилангандир.

12.2.1. Ишлаб чиқариш сарфларидаги тўғридан-тўғри номоддий харажатлар

Ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган хом ашё, материаллар, сотиб олиниадиган ярим фабрикатларнинг ҳақиқий таниархи улар эттириб олиш, тайёрлаш ва элтиб беришга кетган харажатлар ишлаб чиқарилади. Бу сарфлар аниқланининнг тўғрилигини изорят қилиш учун 10 "Материаллар", 15 "Материалларни тайёрлаш ва сотиб олиш ва 16 "Материаллар қийматидаги фарқ, ҳизматларидаги бухгалтерлик фарқ рақамларидаги бухгалтерлик сувларидан фойдаланилади.

Корхона учун бажарилган ишлар (хизматлар) қийматини харажатлар ҳисоблаб ёзилишининг тўғрилигини текшириш пайдада ошигланади. Шундай назарда тутиш лозимки, харажатлар таркиби ҳақидаги қонунидаги мувофиқ чет корхоналар, яъни юридик шахслар томонидан бажарилган ишлаб чиқариш хусусиятидаги ишлар ва хизматлар қиймати "моддий харажатлар" элементи бўйича ишлаб чиқариш сарфларига киритилади. Худди шу йўсинда солиқ идораларида ишлаб чиқариш ҳисобланмаган фуқароларнинг хизматлари ҳам акс эттирилдади.

Агарда корхона учун ишлар (хизматлар)ни корхона штатида бўрган ва солиқ идорасида ўз даромадларидан солиқ тўловчи штатида қайд этилмаган ходим бажарса, унда унинг меҳнати ҳақи бўларолик-ҳуқуқий хусусиятдаги шартномалар (шундай жумладан

Бүлгүн - АРДАСА - САДАА КҮРӨНДҮКСҮҮССЕКИМДІККІНДЕКІ ХАРАЖАЛТАР

Максудын түркігін көркітпейдісін хом ашे ва материалдар жарғылдау жүргізуңдеган чиқаттар қийматига камайтириледі, унара (чиқаттарға) дастрабки хом ашёнынг иштемол сифатыда бутуннан бекінисмен жүктелгенде қайта ишланған хом аше, материалдар ва ерим фабрикаттарнинг колдуклари киради.

Улар ишлаб чиқаришда пасайтирилган нархларда (жоиз фойдаланиши нархтарда) ёки оцирилган сарф ва маҳсулотнинг чиқиши камайтирилган ҳодиға фойдаланилиши мумкин. Улар, шунингдек, калъ житъома молларини ишлаб чиқаришида ишлатилиши мумкин. Уз маҳсулот ишлаб чиқаришида файдаланилганайтирилган қайтариладиган чиқитлар ташқарига келишилган нархларда соталиши мумкин.

12.2.2. Мемлекеттің тұлғанында жаңа мәдениеттік мекемелердің жариялаудағы рөлі

Ходимларнинг барча төнфалари мөҳнатига ҳақ тўлаш таниархига киритиладиган харажатлар таркибига тариф ставкалари, маошлар ёки ишбай ҳақ бўйича мөҳнат ҳақи суммалари киритилибгина қолмай, балки ишлаб чиқариш натижалари мукофотлар (изу жумладан, натурал мукофотлар қиймати) ва корхонанинг йил мобайнидаги иш якунлари бўйича рағбатлантиришлар ҳам кирнилади. Бундан ташқари, ишлаб чиқариш сарфларига тариф ставкалари ва маошларга қўшимча ҳақ (профессонал маҳорат ва бошқалар учун), белгили хизмат муддатини адо этганлиги учун рағбатлантиришлар, мөҳнат стажи учун қўшимча ва бошқалар каби рағбатлантирувчи хусусиятдаги тўловлар, шунингдек, компенсацион хусусиятдаги тўловлар: нарх-навонинг кўтарилади ва қонуниларда кўзда тутилган индексация қилиш муносабати билан, мөҳнатга ҳақ тўлашни маҳаллий бошқарилиши билан шартланган тўловлар (район коэффицентлари ва фонзли қўшимча ҳақлар) ишлаб берилмаган, бироқ қонуқчиликка зоссан иш ҳақи сақланадиган ваqt учун ходимларга ҳисоблаб ёзилган нул суммалари на ҳ.ж.лар киритилади.

Корхона тасарруфида қоладиган фойда ва истеъмол учун юбориладиган бошқа маҳсадли тушумлар ҳисобига молия билан таъминлашадиган корхона ходимларига бериладиган қуидаги тўловлар таннархига критилимайди:

акциялар, облигациялар ва ходимларнинг корхона мулкига қўшган бошқа омонатлари бўйича дивидендлар фоизлар ва ўзга даромадлар, мөддий ёрдам, ишлаб чиқариш натижалари билан боғлиқ бўлмаган мукофотлар (узоқ вақт ва нуқсон меҳнат фаолияти учун, юбилей саналар муносабати билан ва бошқа шунга ўхшашиболларда).

Ходимварининг йер таъсирлари таъсирларни булаштыруда бирикмада
жакан пайтида таътинарга келинганинга саломатлик жарақатлар,
харнинг вуҳудатга көлемин бўлган
жарилади. Агарди таътинарга
чосабати бинай ишни вуҳудати
чирилик ходимвариниг таътина
рхонада меҳнатга ҳақ табоғанинг таътина таъсирларни
тамил фойиздан келиб чириб олтидан
терв (захира) яратишни муродиди
таътиллар ҳақини тўнишиларни
жонит ҳисоб сисслигига қайд қўзинчалик бўлалашма за ўзгарлисиги
бўйм.

Шуни наざрда тутиш керакки, таътинарга ҳәк тұлаш үчүн сөблаб ёзияған чиқимлар ҳисобот ойи мәселеңде ұзын тұнаш жарнисынға ҳисобот ойидаги таътил күндерінде әйтілген мәдениеттегі кириллицада. Агарда таътил давринан бері қысметтес (хисобот ойидан кейин) ойга үтиб кетсе, унда бу күнде үткен симнарга тұданымаган сумма аванс сифатыда сарфланади (70 әдем дебети бүйінча) ишлаб чиқырынан жаражеттарында зерттеу үсін ойдагина ҳисебнаб шықырады.

12.2.3. Енлиб чиқарашын тайёрлаш ва ўзлаштирилген сарфлар

Шуни назарда тутищ кераккы, ишлаб чиқарышты тайёрлаш үзлаштиришга сарфлар келәси дазлар сарфияр тарсивида, улардың кейинчалик маңсулотнинг тегисини турлари таниархига кириттегі ҳолда акс эттирилиши ёхуд түғридан-түғри маңсулотниң ўзлаштирилаётган турлари таниархига киритилиши мүмкин.

Маңсулот таниархига сериялы ёки оммавий тарзда ишлаб чиқарыш учун белгиланмаган маңсулотның чиқарышта тайёргарлар үзлаштиришга сарфлар киритилади. (бунда 31 "Келаси даврла сарфи" рақами қолдиритган ҳолда, дархол 20 "Асосий ишлаб чиқарыш рақамига ўтказилади). Сериялы ёки оммавий ишлаб чиқариладиган маңсулотнинг янги турларини чиқарыш ёки технологик жарёялар ва ҳамда бошқа ишлар (масалан, ишлаб чиқарыштың қайта жиҳозлаш)га тайёргарлик ва ўзлаштириш сарфлар ишлаб чиқарыш ҳаражатларига киритилмай, балки маңсады (танса) манбалар (умумсоҳавий ва соҳалараро) илмий тақдикот тажриба конструкторларни ишлари да тадбирларни молияттанган таъминдан бюджетдан ташқары жамғармалар) ҳисобига ёки корхона тасарруфида қоладиган сарф соғ фойда (түплаш жамғармалари) қолланади.

Ишлаб чиқарыш ҳаражатларига технология ва ишлаб чиқарышни тағылай этишини тақомиллаштириш билан, шунингдек, маңсулот сифатини яхшилаш, унинг пухталигини пишиқ шуктаник ва бошқа эксплуатацион көсемдерини ошириш билан бөглиқ нокситал жусусиятдаги технологик жарён давомида амалга ошириладиган ҳаражатлар ҳам киради.

Янгитдан ўзлаштирилажак ишлаб чиқарышлар ва асбоб-ускуналар бўйича ишга солиш билан бөглиқ сарфлар 31 рақамида тўпланаиди сўнгра эса олдиндан тузилган сметалар асосида ёки ишга тушнирилажак қувватларни ўзлаштиришнинг мельерий муддати давомида чиқарилган маңсулот ҳажмига пропорционал равища тўланади.

12.2.4. Умумишилаб чиқарыш ва умумхўжалик ҳаражатлари

Умумишилаб чиқарыш ҳаражатларига корхонанинг асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқарышларига хизмат кўрсатиш юзасидан сарфлар: машина ва асбоб-ускунага қарашиб уларни эксплуатация қилиш юзасидан ҳаражатлар, ишлаб чиқарышга белгиланган асосий воситаларни тўла тиклашга ва амортизацион таъмирлашга сарфлар, ишлаб чиқарыш мулки сугуртаси бўйича сарфлар, ишлаб чиқарыш хоналарини иситиш, ёритиш ва қарашиб юзасидан ҳаражатлар, машина ва асбоб-ускуналар ишлаб чиқарышда фойдаланиладиган бошқа ижарага олинадиган воситалар ижара хақи, ишлаб чиқарышга хизмат кўрсатиш билан машғул ишлаб чиқарыш ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш, бошқа шунга ўхшаш сарфлар киради. Бу сарфлар 25 "Умумишилаб чиқарыш сарфлари"

ригенти ҳисобга олинади ва үзүр ойни 20 "Ас сәй ишлаб чиқариш" ва "Тұрамчи ишлаб чиқармалар" ресмиләри "Беттеги ҳисеблаб ғилемділеді.

Соңғаттнинг күпгина соҳаларида улуминилаб чиқарни сарфлари бүйін көрининг алохыда түрлири (түрүхләри) ўртасыда мәжнатта ҳақ түрлелер түрліден-түгрі сарфлар сұмасынға иропорционал равишда ишләр тақсимлағанды. Уларнинг нәдий харакатлар миқдорига, ишнине вакты (ишлаб чиқарни қастық-станок соатлар) сарфига ва бөлшеги сезага иропорционал равишда тақсимланыш мүмкін.

Умумхұжалик хусусияттары сарфлар ишлаб чиқарып жараёни түрлі мөбөсекте болып әзмас. Улардың көрхонаны бошқарып қозасыдан қалыптагы сарфлар: маъмурлар - бөшқаруа харажатлары бүлди. Ишлаб чиқарып жараёни билан болып бўлмаган умумхұжалик солишларига пул тўлаш; бөшқарув ва умумхұжалик учун бўлмаган асосий воситаларни тұлға тиклашга амортизация тақималар өз таъмирлаш учук сарфлар: умумхұжаликка бўлмаган хоналар учун ижара: дақи ахборот аудиторлик вазифаларда тақималарни тұнаны қозасыдан харажатлар, шунга иш бошқа нарсаларга сарфлар көседи.

Харажатлар умумхұжалик харажатларига киритилганинг түрлілігіни текшириш пайтида шуны базарда тутиш керакки, сарфлар таркибиға қуйидагындар киритилади: банклар кредитлари (түләнадиган фонлардан төзар-мөздий бойликтар (чек салондар томонидан ишларни үтказыши), хизматларнинг тақималылыши) сотиб олиш учун таъминетчилар крэдиткари бўйича банкларни тұлашта харажатлар, хизмат сафарларига харажатлар, сарфларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш (корхона ходимлар ичидан) үз юртлари билан шартнома асосида: корхона женгашы (шаруви) томонидан тасдиқланган мөъёрларнда вакиалик билан дақи харажатлар; атроф муҳитга ифлослантирувчи моддаларни (мөъердан ортиқ ташланиши учун тұловлар, мұлк ва ишлаб чиқарып соҳасыда банд бўлган ходимларни суғурта қилиши бўйича бурний суғурта тұловлари, маҳсулот таннархи (мәжнатта ҳақ тақималы, хўжалик эхтиёжлари ва ҳ.к.ларга) киритиладиган сарфларни салш (тұлаш) учун банкнинг нақд пул маблағларини бериш түрлөді) хизматларини тұлаш.

Бундан ташқари, умумхұжалик сарфлари таркибиға қатор көрсеткелер (ер солиги, автомобиль йўлларидан фойдаланувчилар түрлілігі ва транспорт воситалари эгалари солиги) ва пул йиғимлари, ғимнестик, бюджетдан ташқари жамғармаларига тұловлар киритилади.

Ишлаб чиқарып сарфларига киритилмай, банк корхона сарруғида қоладиган фойда ҳисобига (81 рақам) қуйидагилар малга оширилади: фойзнинг белгиланған ставкасыдан ортиқ тұловлар ўз оборот маблағларининг танқислигини қоплаш, асосий воситалар ва номоддий активларни сотиб олиш учун олинған

Жуматайда 1993-жылдан барынан көнбакалык мемлекеттің хисоби 2-нің жүзінде үйлескелеттің дәрежесінде 1-нің 48-ші маңырау орталық төрнекиди. Бұның салынуда көмек көрсету үшін көмек көрсету түрлерінде мемлекеттік мекарынан үйлескелеттің дәрежесінде 1-нің 48-ші маңырау орталық төрнекиди. Мемлекеттік мекарынан үйлескелеттің дәрежесінде 1-нің 48-ші маңырау орталық төрнекиди. Мемлекеттік мекарынан үйлескелеттің дәрежесінде 1-нің 48-ші маңырау орталық төрнекиди. Мемлекеттік мекарынан үйлескелеттің дәрежесінде 1-нің 48-ші маңырау орталық төрнекиди.

Алардан да калып табынгың күсқөртиришінде (ұлоғам) шилаб қысқарып жүзеге атқару үшін қиссоблаб чиқарғышта асемдеп атқарып шилаб қысқарып жүзеге атқару үшін өшкә варианты құлжының тұрақтарда, қарастырылғанда да дауысары шилаб чиқарып үлкенде өзөлік қысқарып жүзеге атқарып шилаб чиқарып қажмуга болған ғұмыраты (шартлы-шартты) салғындыра бўлиниади. Биринчылари ҳар обда 20 (23, 29) ғазғымнари дебеттің қиссоблаб чиқарылади, иккинчилари оса ҳар бир обийдеги озимнуда зархол маҳсулот реализациясын олжасын молия нағжакарын жиритиляди. (46 рақам дебеттің). Бунда хўжалик харажатларининг турии хил буюнлар ўртасында, шунингдек, тайёр маҳсулот ва тутапланматан шилаб чиқарып ўртасида нақсимлашнинг зарурети йўқолади.

12.2.5. Тажорат көрсеткіштері

Тијорат харажатлары — бу маңсулот реализациясы билан боғлиқ харажатлардың улар 43 - тијорат харажатлары рақамида ұисобта олинады. Уларга күйидеги сарфлар; ішер маңсулот омборларыда маңсулот учун тара ва уни ўрашта (ұпаковкасы а) (агар да маңсулот цехларда, у омборда тоңширилгүнгә қідір ўрб қўйилса, унда тара ва ўрашта кеткен харажатлар ишшаб чиқарған таңнархига киритилады ва 20 рақамда ажэ зерттерілады); маңсулотни жўнатиш станцияга элтиш, вагонлар, кемалар, автобуслар ва бошқа транспорт воситаларига юклаб ортиш бўйича; мөн атаси ва бошқа воситачилик билан шуғулланувчи ташкилотларидан тўланидаган комиссиян йиғимлар (четирмалар); маңсулот ресурсларини қилинадиган жойларда уни сақлаш учун белгинаштас ҳизбаборлар қараш

иң қишлоқ хўжалик корхоналаридаги сотувчилар мәднатаига ҳақ тұншықтардан, белгиланған нормативлар доирасыда рекламага қаржатлар, бошқа шунга ўхшаш харажатлар, шунингдек, илмий бақытот ва тажриба конструкторлик ишлари соғавий ва соҳала-тирик бюджетдан ташқари жамғармаларига ҳисоблаб ёзилған чегирмандар суммалари киради.

Шуни назарга тутиш керакки, агар маҳсулот воситаларсиз бетк ита харидорларга франк-вагон белгиланған станция нархи бўйича сотиладиган бўлса, унда маҳсулотни жўнатиш станциясидан белгиланған станциягача элтиш бўйича транспорт харажатлари реализация қилингган маҳсулотни тўла танинархига киритмайди ва уларни 43 рақамига киритиш мукин эмас. Маҳсулот реализациядан келадиган тушуми унинг юки жўнатилишига қараб анақтайдиган корхоналарда бундай харажатлар бевосита реализациядан олинганд монтизажаларига 46 рақам дебетига пул маблағлари ёки ҳисоб-китобнан ҳисоби бўйича рақамлар корреспонденциясида ҳисоб чиқарилади. Реализациялан келадиган тушум харидорлардан унинг учун тўловларнинг келиб тушишига қараб ҳисобланадиган корхоналарда, транспорт харажатлари (франк-вагон-белгиланған станция ширхлари бўйича ҳисоб-китоб қилингандан) харадорлар маҳсулотни тўлашларига қадар 45 "Юклар ортилга моллар" (алоҳида субрақам) рақам дебетига киритилади ва юклаб ортилган маҳсулот учун маблағнинг келиб тушганидан кейинги бу рақамни бевосита 46 рақам дебетига ҳисоблаб чиқарилади. Бухгалтерлик ёзувларнинг кўрсантилган кетма-кетлиги бузилгандан ва бундай транспорт харажатлари реализация қилингган маҳсулотнинг тўла танинархи киритилгандан баланс ва солиқ қилинадиган ойда хайрия қонуний равишда пасайтирилган бўлади. Реализациядан келадиган тушумни ҳисобга олишнинг қўлланиладиган услубиётидан қатъий назар молия натижалари ва улардан фойдаланиш ҳақидаги бухгалтерлик ҳисобидан (N2-шакл) франк-вагон-белгиланған станция нархи бўйича реализация қилиш пайтида транспорт харажатлари алоҳида сатр бўйича "Франк-вагон-белгиланған жой шартлари асосида ҳисоб-китоб қилиш пайтида маҳсулотни этиш бўйича харажатлар" деган ёзув қўйиладиган ном остида акс эттирилган.

Тижорат харажатларининг ишлаб чиқариш сарфларига киритиш таркиби корхонада фойдаланиладиган ишлаб чиқариш танинархининг шаклланиш услубиёти ва реализациядан келадиган тушумнинг аниқлаш услубиётига боғлиқ.

Харажатлар ҳисобини қисқартирилган (қисман) танинарх асосида (яни шартли- ўзгармас харажатларнинг улушисиз) олиб борадиган корхоналар ҳар ойда 43 рақамига ҳисобга олинганд тижорат харажатларини реализациядан олинганд молия натижаларига (46 рақам дебетига) бутунлай ҳисоблаб чиқарадиган. Бунда тижорат харажатларини маҳсулотнинг ҳар ҳил турлари ўргасида тақсимлаш зарурати йўқолади.

Тушумни маҳсулотни юклаб ортилнишига қараб аниқладпайтида 43 рақам ҳар ойда беркитиляди. Агар ҳисобот даврі охирига келиб ҳеч қандай сальдога эга бўлмайди.

Агарда реализация ҳисоби маҳсулот тўланишига қараб олиборилса, унда 43 рақамига тўпланган тижорат харажатлари оғохирида реализация қилинган маҳсулот ва юклаб ортилган, бироғъ ҳали харицорлар томонидан (ишлаб чиқариш таннахи, хажми, оғирлиги, ёки тўғрида-тўғри ҳисоб маълумотлари асосида тўланмаган молларнинг қолдиги ўртасида тақсимланади. Тўланмаган маҳсулотта таалуқли харажатларнинг бир қисми оғохирида жорий ҳисобда 43 рақамидаги сальдо сифатида қолдирилиши керак, балансда эса "Моллар, ишлар ва хизматлар учун ҳисоб-китоблар" моддасига қўшиб қўйилиши лозим (бухгалтерлик ёзувисиз).

12.3. Фойда шаклланнишига тўғрилигини текшириш

Баланс фойдаси корхоналар ҳисобидан давридаги ҳўжалик фаолиятининг якуний молия натжаларини характерлайди. У маҳсулот (ишлар, хизматлар) аосий воситалар ва ўзга активлар реализацияси, шунингдек, реализация билан боғлиқ бўлмаган фаолиятидан олинадиган фойдаларнинг алгебрик суммаси сифатида шаклланади.

12.3.1. Реализациядан олинган натижа акс эттирилишининг тўғрилигини текшириш

Реализациядан олинган молиявий натижа реализациядан олинган тушум суммаси (ялпи даромад) ва реализация қилинган маҳсулот (моллар, ишлар, хизматлар) га, қўшимча қиймат солини ва маҳсус солиқ, акцизлар ва ҳ.к.ларга тўғри келадиган ишлаб чиқариш муомилада бўлиши) чиқимлари суммаси ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади.

Маҳсулот (ишлар, хизматлар) реализациядан олинган натижа бухгалтерлик ҳисобида ҳар ойда 46 "Маҳсулот (ишлар, хизматлар) реализацияси" рақамида реализациядан олинган тушумни (бу рақам кредити бўйича акс эттирилажак) ва уни ишлаб чиқариш ва сотишга кетган харажатларни (46 рақам дебетига киритиладиган) қиёслаш пайтида аниқлаб топилади. Олинган сальдо (фойда ёки зарар) 80 "Фойда ва зарарлар" рақамига ҳисоблаб чиқарилади.

12.3.2. Бошқа реализациядан олинган натижа акс эттирилишининг тўғрилигини текшириш

80 рақамида шунингдек, 47 "Асосий воситаларни реализация қилиши ва бошқа уларнинг бошқа тарзда ҳисобдан чиқиши" ва 48 "Ўзга активлар реализацияси" рақамларига ҳисобга олинадиган операциялар бўйича фойда ва зарарни ҳам аккумуляцияланади. Бу

операциялар ҳисобининг тўғрилигини назорат қилиш учун №13 ва №1 журнал-ордерлардаги ёки 47, 48 ва 80 рақамлари бўйича инструкциялар юзасидан ёзувларда фойдаланилади.

47 "Асосий воситаларни реализация қилиш ва уларнинг бошқа тартида ҳисобдан чиқиши" рақамида асосий воситаларни реализация қилишдан олинган ва улрнинг бошқа тартида ҳисобдан чиқиши (туттилиши, рўйхатдан ўчирилиши) ҳосил бўлган натижада аниқланади. Худди шу рақамда асосий воситаларни камомади ёки бўйилган тақдирда уларнинг қолдиқ қиймати аниқланади.

Бунда 47 рақами дебети бўйича асосий воситаларнинг ҳисобида чиқариладиган объектлари дастлабки қиймати шунингдек, асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш (бинолар, асбоб-ускуна демонтажи ишшоотларни бузиш ва қисмларга ажратиш, асбоб-ускуна демонтажи, транспорт харажатлари ва бошқа) билан борлик чиқимлар ифодаланади.

47 рақам кредитига ҳисобдан чиқиш сониясига келиб асосий воситаларнинг ҳисобда чиқарилган объектлари бўйича ҳисоблаб бўйилган эскирганлик суммаси, мулк реализациясидан келган тушум ҳамда жоиз фойдаланиш ёки реализация қилиш баҳосида мулкнинг ҳисобдан чиқариш муносабати билан тушган моддий бойликлар қиймати киритилади.

Асосий воситаларни реализация қилишдан келган даромад (кредитли савльдо) ёки зарар (дебетли сальдо) жорий ҳисобот даврида 47 рақамидан 80 "Фойда ва зааралар" рақамига кўчириб аниқланади.

Асосий воситалар объектларнинг камомади аниқланган ёки бузишдан тақдирда уларнинг дастлабки қиймати 47 рақам дебети бўйича, ҳисоблаб ёзилган эскирганлик суммаси эса — бу, рақамнинг кредити бўйича акс эттирилади. Қолдиқ қиймат суммасига аниқланган бойликлар камомади 47 рақами кредити бўйича 84 "Бойликлар бузишдан келган камомадлар ва зааралар" рақами билан корреспонденцияда ҳисобдан чиқарилиб, бу суммалар кейинчалик 73 "Ходимлар билан ўзга операциялар бўйича ҳисоб-китоблар" рақами дебетига ("Моддий заарарни қоплаш юзасидан ҳисоб-китоблар субрақами), камомадлар ёки бузишиш айборлари аниқланмаганда 80 рақамига киритилади.

48 "Ўзга активларни реализация қилиш" рақамида номоддий активлар, нархи паст ва тез эскирадиган нарсалар, харид қилинадиган материаллар валюта бойликлари, қимматли қофозлар ва бошқа молия сарфларини четга реализация қилишдан олинган молия натижалари аниқланади.

Корхона томонидан аввали сотиб олингач акцияларни қайта со-тиш пайтида харидордан унга сотиладиган акциялар учун талаб қилинадиган сумма, 48 рақам кредити ва 76 рақам дебети бўйича акс эттирилади. шу билан бир вақтда сотилажак акцияларнинг баланс қиймати 06 рақами кредитидан 48 рақам дебетига кўчириб ёзи-

лади. 48 рақам бўйича дебет ва кредит муомалалари (оборотлари ни қиёслаш билан 80 рақамга кўчириб ёзиладиган акцияларни оғтиш (қайта сотиш)дан олинган натижага аниқланади. Даромад, яъни сотув баҳосининг баланс қийматидан ошиб кетиши 80 рақам кредитига киритилади, заарар, яъни баланс қийматининг сотув баҳосидан ошиб кетиши 80 рақам дебетига киритилади.

48 "Ўзга активларни реализация қилиш" рақамидан моддий активлар, нархи паст ва тез эскирадиган нарсалар, харид қилинадиган материаллар валюта бойликлари, қимматли қофозлар ва бош молия сарфларини четга реализация қилинадиган олинган молия натижалари аниқланади.

Корхона томонидан аввал сотиб олинган акцияларни қайта оғтиш пайтида харидордан унга сотилажак акциялар учун талаб қилинадиган сумма, 48 рақам кредити ва 76 рақам дебети бўйича акт этирилайди. Шу билан бир вақтда сотилажак акцияларнинг баланс қиймати 66 рақам кредитидан 48 рақам дебетига кўчириб ёзилади 48 рақами бўйича дебет ва кредит муомалалари (оборотлари) ни қиёслаш билан 80 рақами кўчириб ёзиладиган акцияларни сотиш (қайта сотиш)дан олинган натижага аниқланади. Даромад, яъни сотув баҳосининг баланс қийматидан ошиб кетиши 80 рақам кредитига киритилади, заарар баланс қийматининг сотув баҳосидан ошиб кетиши 80 рақами дебетига киритилади.

Чет эл валютасини биржада харид қилинган ёки сотган пайтда валютанинг биржа ва расмий курси ўртасида фарқ юзасига келади. Фарқ 48 "Ўзга активларни реализация қилиш" рақамида кредит (биржа курси бўйича баҳо) ва дебет (расмий курси бўйича баҳо) оборотлар ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади ва 80 рақами ўзга реализациядан олинган натижага сифатида ифодаланади. Шуни назарда тутиш лозимки, мулкни, шу жумладан, асосий воситалар, иш моддий активлар, ишлаб чиқариш заҳиралари (ижтимоий соҳага тегишли мулк бундан мустасно) беминнат олиб борилганида, реализация рақамларида аниқланган молиявий натижага 87 "Қўшимча капитал" рақами дебетига, унинг етарли бўлмашида эса 88 "Тақсимланган фойда (қопланмаган заарар) ("Тўплаш жамғармалари") ёки 81 "Фойдаладан фойдаланиш" рақами дебетига чиқариб ёзилади.

Ижтимоий соҳага таалкуқли мулк беминнат олиб борилган, реализация қилинган ва бошқа тарзда ҳисобдан чиқарилган тақдирда реализация рақамларида аниқланган натижага 88 рақамига киритилади ("Ижтимоий соҳа воситалари жамғармаси субсчети").

Корхона томонидан мулк бошқа корхона изомий жамғармасига улуш сифатида таъсис шартномасига мувофиқ олиб борила жак мулкнинг баланс қийматидан ошиқ бўлган қиймат бўйича олиб борилган пайтда, ошиқ суммаси 83 "Келаси даврлар даромадлари" рақами кредити бўйича мулк реализациясининг ҳисоб рақамлари билан корреспонденцияда акт этирилайди.

Қўшилган улуш бўйича даромадларни ҳисоблаб ёзилишига қараб ошиқ суммасини таъсис ҳужжатларида белгиланган муддатда тенг бўлакларда 83 рақамдан корхона фаолиятининг молия на-

БОШҚА КОРХОНА БҮЙІЧА АКЦИЯЛЫР

Бошқа корхонага олиб берилған мулк әзизиге корхона томондағы акциялар олинаеттін пайтада акциялар унинг балансында олиб берилған мулкнинг баланс (қолдик) қиммати бүйіча мулкни реализациясы қилишини ҳисобға оливі рақамы орқали кирим ёзіб қойылады.

12.3.3. Реализация билан бөглиқ бүлмаган операциялардан даромад ва буромадлар

Реализация билан бөглиқ бүлмаган даромад ва заарлар бевоздан 80 рақамга киритилади. Бухгалтерлик ҳисобида реализация билан бөглиқ бүлмаган даромадлар ва заарлар ифодаланишининг иесінде осланғанлығини анықлаш учун, бир томондан - "Бош дафтар, N15 жүрнал - ордер асосида 870 рақами бүйіча кредит оборотлари, ижеттің томондан - корреспонденцияланадиган рақамлар нұктан наарыдан.

Бош дафтарда түппланадиган 80 рақами бүйіча дебет бүйіча барча оборотлари, шунингдек, 80 рақамидаги дебет ёзувлари текшіриб чиқылади.

Заар бүлганида күрсатылған ҳисоб ёзувлари учун асос бўлиб үзмат қылған дастлабки ҳужжатларга мурожаат қилиш лозим.

Реализация билан бөглиқ бүлмаган даромадлар таркибиға:

акциялар бүйіча дивиденdlар;

бошқа корхона фаолиятида улушли қатнашувидан олинган даромадлар (бошқа корхоналарнинг низомий капиталларига қўшилган ҳиссалар бүйіча).

Бошқа қимматли қофозлар бүйіча даромадлар (бошқа корхоналар акцияларидан ташқари), шу жумладан банкларнинг депозитти сертификатлари ва фойзли векселлари бүйіча даромадлар:

ошириш билан бөглиқ бүлган операциялардан олинган жойда (бундай операциялардан келадиган заарлар 88 "Тақсимланмаган фойда (қопланмаган заар "81 "Фойдаланғанниш" рақамлашы дебети бүйіча акс эттирилади);

чет эл валютасыдан операциялар бүйіча ижобий курс фарқлари;

қарзга берилған маблағлар учун фозлардан даромадлар;

корхонанинг вақтінча әркін малағларидан фойдаланғанлик учун шу жумладан, депозит омонатлар бүйіча банклардан олинган фойзлар;

мулк ижарага тогширишдан олинадиган даромадлар (агарда бу, корхонанинг асосий фаолияти ҳисобланмаса, бу ҳақда таъсис ҳужжатларыда ёзиб қўйилиши керак, - бу ҳолда бундай даромадлар реализациядан келган фойдага киритилади).

бюджетдан уй-жой-коммунал хўжалиги бүйіча заарларни қопнаш учун тушган суммалар;

жарима пеня (мажбуриятни ўз вақтидан кечиктирилгани учун олинадиган жарима) санкция ва жарималарнинг бошқа турларини тўлашдан келадиган тушумлар, шунингдек, заарларни қоплаш,

ҳисоб йилида аниқланган ўтган йиллар фойдаси;

даъво муддати уузайтирилган кредиторлар ва депонентларга

талаб қилиб олинмаган қарздорлик кириллағанды.

Бошқа корхоналарнинг қимматли қоғозларига молия қилинган давлат ва маҳаллий заёмларнинг фондлари облигациялар ва ҳ.к.ларга бўлган корхоналар олишни лозим бўлган дивидендер ва фоизларни 76 "Турли дебиторлар ва кредиторлар билан ҳисоблар" рақам дебети бўйича 80 "Фойда ва зарарлар" рақами билан корреспонденцияда ёзув орқали акс эттирилдилар.

Корхона фойдасига акциялар бўйича дивидендер ҳисобига шадиган чет эл валюта бозорида мажбурий равишда сотилиши мүмин эмас. Барча келиб тушган сумма "Транзит валюта ҳисоб-рим" дебети бўйича ва 75 рақам кредити бўйича акс эттирилади. Би ча зарурий банк процедуралари бажарилганидан кейин "Транзит валюта ҳисоб рақами" кредит бўйича ва 52 рақам дебети бўйича амала оширилади.

Шуни назарда тутиш лозимки, корхона оладиган молиявий дамининг барча кўринишлари (беминнат молиявий ёрдам, мажбурий белгиланган жамғармаларни тўлдириш ва қўшма фаолиятини йўқлигига бошқа мақсадли тушумлар) бошқа корхонадан низом жамғармага бадал сифатида келиб тушган маблағлар бундан мутасно, - бухгалтерлик ҳисобида реализация билан боғлиқ бўлмац даромадлар кириллади, солиқ ҳисобида эса солиқ солинади фойдага қўшиб қўйилади (бундан ташқари, бу маблағларга қўшича қиймат солиқи солинади).

Реализация билан боғлиқ бўлмаган чиқимлар таркибида:

мулк солиғи,

фойда солиғи бўйича қўшимча тўловлар.

маҳаллий солиғ ва йигимлар (милицияга ҳақ тўлаш, худудлашни ободонлаштириш, таълим эҳтиёжлари, реклама, уй - жой жамғац маси ва ижтимоий - маданий соҳа объектларига қарашга).

облигациялар валюта, ўзга молиявий бойликларни сотиб оли билан боғлиқ сарфлар:

чет эл валютасидаги операциялар бўйича салбий курсга онд фикрлар:

суд билан боғлиқ харжаларга корхоналарнинг сарфлари:

жарима, пенялар, неустойкалар, зарарларни қоплашга юбори ладиган, жисмоний ёки хукуқий шахсларга тўплантган суммалар:

маҳсулот бермаган ишлаб чиқаришга ва бекор қилинган ишлаб чиқариш буюртмалари бўйича харажатлар:

ноумид қарзлар, шубҳали қарзларни узиш учун резерв ташкид этилмаган даъво муддати ўтиши билан дебиторлик қарздорликни ҳисобдан чиқаришдан келган зарарлар:

ҳисобот йилида аниқлаб топилган ўтган йиллар операциялари бўйича зарарлар:

айбдорлар ўрнатилмаган мол-мulkни талон-тарож қилинишидан келган қопланмайдиган зарарлар, шу жумладан, суднинг, жавобгар қарзни тўлай олмаслиги ва унинг мулки ҳисобига қарзни ундириш мумкин эмаслиги ҳақидаги қарори асосида камомад ва талон-тарожликлар бўйича аввали кредиторлик қарздорликни ҳисоб-

Табиий оғатлардан келган заарлар:

Табиий оғатлар ва экстремал вазиятлар натижасида келган заарлар, шу жумладан табиий оғатлар оқибатларини тутатиш билим боғлиқ харажатлар акс этирилади.

Курс фарқлари

Бухгалтерлик ҳисобида курс фарқлари суммаси (низомий капиталига қўйилган улуши ҳисобига мулкни бадал сифатида топшириш ишланган ва чет эл валютасида берилган аванслар бўйича дебиторлик қарз бўйича моддий ресурсларни етказиш шартномалари бўйича фарқлар бундан мустасно) 80 "Фойда ва заарлар" рақамида акс этирилади ёхуд йил давомида 83 "Келаси даврлар даромадлари" рақамида ҳисобга олинади, "Курс фарқлари" субрақами, йилнинг охирида эса якуний оборотлар билан 80 рақамга кўчириб ёзилади.

80 ва 83 рақамлари бўйича ёзувлари қуйидаги рақамлар билан корреспонденцияда амалга оширилади: 06 "Узоқ муддатли молия сарфлари", 58 "Қисқа муддатли молия сарфлар" - облигация лар тўланган ва депозитлар қайтарилгаянда, 60 "Таъминловчилар ва пудратчилар билан ҳисоб-китоблар" - корхона томонидан сотиб олинган асосий воситалар, ўзга моддий бойликлар, номоддий активлар, истеммол қилинган хизматларга тўланган ва берилган векселлар тўланган пайтда. 62 "Харидор ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар" -харидорлар (буюртмачилар)га юклаб жўнатилган маҳсулот, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматга тўлаш ва олинган векселларга тўлаш пайтида: 65 "Мулкий хусусий суғурта бўйича ҳисоб-китоблар" -корхона томонидан суғурта тўловлари бўлган пайтда: солиқ тўлаш ва чет эл валютаси солиқ билан боғлиқ бўлмаган тўловлар амалга оширилган пайтда:

71 "Ҳисоб берувчи шахслар билан ҳисоб-китоблар" - аввали.

Ҳисобга берилган суммалар узилган пайтда : 75 "Муассислар билан ҳисоб-китоблар" корхонада қатнашиш эвазига даромадлар, дивиденdlар тўланган пайтда: 76 "Турли дебиторлар ва кредиторлар билан ҳисоб-китоблар" -савдо хусусиятига эга бўлмаган операциялар бўйича : 78 "Шуъба корхоналар билан ҳисоб-китоблар" - шуъба корхоналари билан ҳисоб-китоблар бўйича 79 "Ички хўжалик ҳисоб-китоблари" -филиаллар ва ваколатхоналар билан ҳисоб-китоблар бўйича: 90 "Банкларнинг қисқа муддатли кредитлари", 92 "Банкларнинг узоқ муддатли кредитлари", 94 "Қисқа муддатли қарзлар", 95 "Узоқ муддатли қарзлар" - банклардан, бошқа кредит муассасалари ва корхона, ташкилотлардан олинган кредитлар ва қарзларни тўлаш пайтида.

Корхона низомий капиталига чет эл валютасидаги маблағлар бадал тўланиши муносабати билан юзага келган курс фарқлари 75 рақамидан 87 "Қўшимча капитал" рақамига кўчириб ёзилади.

Маҳсулот (мол) етказиб бериш шартномалари бўйича дебиторлик қарздорлик юзасидан курс фарқлари 83 рақамда ҳисобга олинган ва моддий ресурсларнинг қуйидаги тартибда киримга ёзилади:

қўйиш сониясида ҳисобдан чиқарилади:: асосий воситали оъектлари, моллар, маҳсулот 07 "қурилма учун асбоб-ускуна", "капитал сарфлар" ва моллар, маҳсулот ҳисобининг бош рақамларига киримга ёзиб қўйиш пайтида 83 рақамда ҳисоб, турган кўрсатилган қарздорлик бўйича курс фарқларининг ижоби сальдоси киримга ёзиш санасига 83 рақамидан 87 "Кўшим капитал" рақами кредитига кўчириб ёзилади, салбий сальдо эса 81 рақамдан 07, 08 рақамлари ёки моллар ва маҳсулот ҳисобининг бошқа рақамлари дебетига кўчириб ёзилади. Шартнома шартларига кўра йўлдаги моддий бойликларга мулк ҳуқуқи корхонага ўтга бўлса, улар бўйича курс фарқлари худди шундай ҳисобдан чиқарилади.

12.4. Фойда ишлатилишаваг тўғрилигига текшириш

Йил давомида фойдани ишлатиш операцияларни ҳисобга олиши ва назорат қилишга 81 "Фойдадан фойдаланиш" рақами белгиланган. Ҳисобга олишининг журнал-ордер шаклидан фойдаланганда бу рақамнинг дебети бўйича фойдадан фойдаланишнинг муайян йўналишларини акс эттирувчи ёзувлар Бош дафтарда тўтиланиб, унга турли журнал-ордердан ҳар ойда корреспонденцияланадиган рақамлар нуқтаи назаридан 81 рақам дебети бўйича оборотларнинг якуний суммалари олиб ўtkазилади. Бундан ташқари назорат учун N15 журнал-ордердаги 81 рақам кредити бўйича ёзувлардан фойдаланилади. У бир вақтнинг ўзида йил давомида фойдадан фойдаланиш ҳақидаги таҳлилий маълумотлар жадвалини ҳам ўзига олади.

Фойдадан фойдаланишнинг таҳлилий ҳисоби қўйидаги йўналишлар бўйича олиб борилиши мумкин:

фойда солиги бўйича тўловлар ва бюджетга бошқа тўловларни ҳисоблаб ёзиш;

эҳтиёт (резерв) капитали ва эҳтиёт жамғармаларини тузиш учун чегирмалар;

ишлаб чиқариш соҳасида бўлгани каби, ижтимоий соҳада ҳам янги мол-мулкни яратиш учун таъсис ҳужжатларига мувофиқ корхона томонидан яратилган тўплаш жамғармаларига чегирмалар (энг аввало капитал сарфларни молия билан таъминлашга).

таъсис ҳужжатларида кўзда тутилган истеммол жамғармаларини шаклилантиришга, шу жумладан, ижтимоий ривожланишга (капитал сарфлар бундан истисно) ва корхона жамоасини моддий рағбатлантиришга чегирмалар;

хайрия мақсадларига чегирмалар,

қонуиларда белгиланган жарима санкциялар бюджетига бадаллар.

Текшириш пайтида бухгалтерлик ҳисобида фойда солиги бўйича ҳисоб-китобларни ифодалашнинг белгиланган услубиётига риоя қилинишига алоҳида эътибор бериш зарур. Бу солиқни

ұсабылаб ёзиш (81 рақам дебети 68 рақам билан корреспонденцияда "Фойда солиғи" субрақами), ҳар ойлик аванс түловлари бүйіча бүткесін каби, ҳар ҷорак ва йиллик қайта ұсаблашлар бүйіча ұсабот йили бошидан ҳақиқатан олинган фойдаладан келиб чиқиб амалға оширилиши лозим. Декабринг якуний оборотларида шиллик ұсаботни тузиш олдиdan күрсатылған рақамларда ұсабот йилида олинган ҳақиқий фойданинг түланиши керак бўлган солиқ суммаси акс эттирилиши лозим.

Шуни назарда тутиш керакки, маҳаллий солиқ ва йиғимлар корхона фәолиятининг молия натижаларига киритилади. ер солиғини түлови таннарх ұсабига, бошқа ҳамма маҳаллий солиқлар ва йиғимлар - автомобиллар, ұсаблаш техникаси ва персонал компьютерларни қайта сотиш солиғи, савдо ҳуқуқий учун лицензия йиғимлари: биржаларда амалға ошириладиган битимлардан йиғимлар; курорт зонасида ишлаб чиқаришга белгиланған объектларни қуриш солиғи; маҳаллий ким оши савдоси, лотерея ва бошқаларни ўтказиш ҳуқуқи учун лицензия йиғими кабилар түлови эса корхона тасарруфида қолувчи фойда ұсабига амалға оширилади.

Агарда таъсис ҳужжатларыда баъзи маҳсус белгиланған жамғармаларни шакллантириш күзда тутилмаган бўлса, унда фойдани тақсимлаш ұсабига маблағлар сарфлар бевосита 81 рақами дебети бүйіча уларни тегишли йўналишлар бүйіча таҳлилий ұсабда гуруҳлаштирган ҳояда ұсабига олинади. Бироқ бу шароитларда ҳам корхоналар ҳосия бўлган ва фойдаланилган тўплаш жамғармаларининг алоҳида ұсабини олиб боришлиари керак.

Молия натижаларига (реализация билан боғлиқ бўлмаган харажатлар жиҳатидан) маҳсулот билан таъминлаш, ташиш, ұсаб-китоб операциялари юзасидан битим шартлари ва хўжалик ўзаро муносабатларини бошқарадиган бошқа қоидаларининг бузилиши учун киритиладиган жарима, пеня ва неустойкалардан фарқли ўлароқ қонунларда күзда тутилган ва бюджетга киритиладиган санкциялар - фойдали қазилмаларининг меъёрдан ортиқ исроф қилиниши учун тўловлар (ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқи учун маҳсулот таннархига киритиладиган асосий тўловдан ортиқ): табиий муҳитга ифлослантирувчи моддаларни меъёрдан ортиқ чиқариб ташланиши ва аварияли ифлослантириш учун тўловлар, фойда ёки даромадни солиқ солинишидан яшириш (атайин пасайтириш жарималар солиқ идораларининг бюджетта ўз вақтида ұсабылаб ўтказмаслик учун пенялар ва бошқа иқтисодий санкциялар корхона тасарруфига қолдириладиган фойда, яъни соғ фойдага киритилади. Уларнинг ұсабылаб ёзилиши 81 рақам дебети бүйіча бухгалтерлик ёзувлари асосида назорат қилинади).

IV бўлим. АУДИТДА МОЛИЯВИЙ ТАҲЛИЛ

13-боб. МОЛИЯВИЙ ТАҲЛИЛ АСОСЛАРИ

13.1. Аудиторлик фаолиятида молиявий таҳлилинигағ роли

Молиявий таҳлил иқтисодий таҳлилнинг кўринишларидан биринчи сифатида аудитда иккита аспектда фойдаланилади.

Биринчидан, корхонанинг молия механизми, унинг оператив ва инвестиция фаолияти учун молиявий ресурсларини шакллантириш ва фойдаланиш жараёнларини билиш услугиси сифатида. Таҳлил натижаси бўлиб корхонанинг молиявий жиҳатдан таъминлаш (фарвонлик) унинг мулки, баланс активлари ва пассивлари айланishi нинг тезлиги, фойдаланилажак маблағлар даромадлилигига баҳо ҳисобланади.

Корхона-мижоз баланси билан танишиш аудитор ишида шартномани тузиш босқичида бўлгани каби, текширув ўзининг давомида ҳам мажбурий босқич ҳисобланади. Бухгалтерлик ҳисботларнинг сиқиқ ва концентрацияланган кўринишдаги молиявий жиҳатдан баҳолари аудиторга ориентирлар сифатида керак. Улар аудитлаш жараёнида тўғри фикрий ташлаш учун кўрсаткич ролини бажаради. Утказилган молиявий таҳлил натижасида аудиторнинг хабардорлиги унга дадиллик бағишлайди, текширувни тўғри режалаштиришга ёрдам беради, ҳисоб тизимида бўш томонларини аниқлашга кўмаклашади.

Таҳлилий процедуралар - мижоз фаолияти билан олдиндан танишиш давомида аудиторнинг таҳлилий процедуралари қўйидаги намунали (типовий) ҳаракатлардан иборат.

жорий маълумотларини аввалиг даврлар маълумотлари билан солиштириш;

жорий маълумотлари режа малумотлари ва истиқбол билан солиштириш;

жорий маълумотларни норматив (ёки оптимал) қийматлари билан солиштириш,

корхонанинг жорий маълумотларини ўртacha умумиқтисодий ва соҳавий маълумотлар билан солиштириш.

молиявий коэффицентларни номолиявий кўрсаткичлар билан солиштириш.

Таҳлилий процедураларни кўллашдан мақсад - корхона фаолияти ва унинг ҳисботидаги ғайриоддий вазиятларни аниқлашдан иборат. Шундай қилиб, корхона молиявий аҳволининг тўғри ташкил этилган дастлабки шарҳ аудиторнинг текширув давомидаги тавваккалчилигини (риск) пасайишiga олиб келади. Дастлабки шарҳ процедуралари текширувнинг кейинги босқичларида ҳам муваффақиятли равишда қўллашни мумкин.

Иккинчидан, молиявий таҳлилга аудитор ёки аудиторлик фирмаси хизматларининг турли сифатида қаралади. Корхона маъмурияти, муассислар, эгадорлар (мулкдорлар) ва акциядорларга корхонанинг ҳисбот даври охиридаги молиявий аҳволи, олинган да-

ромадлар ва улардан фойдаланиш ҳақидаги тұла ва батағсил ахборот керак. Бундай ахборот илмий асосланған услубиеті жоссан молия ҳисоботларини комплексли таҳлил қилиш натижасыда олиниш мүмкін.

Аудит ривожланишининг зөвөлдөрү аудиторлик фирмалари фоалияті таҳлилдің хизматларнинг ҳажми борган сары ўсаётганини күрсатади. Мижозларни ўз корхоналарнинг жорий молиявий аҳволи қызықтирибина қолмай, балки ўсиш истиқболлари, қабул қилинган қарорларнинг кутилажак асортлари, стратегик мақсадларига эришиш имкониятлари юзасыдан ахборот олиш ҳам қызықтиради.

13. 2. Молиявий таҳлилнинг мақсад ва услублари

Молиявий таҳлилнинг асосий мақсады - корхона молиявий аҳволи, унинг ва заарлари, актив ва пассивлар структурасындағы, дебитор ва кредиторлар билан ҳисоб - китоблардагы ўзгаришларнинг холис ва аниқ манзарасини берадыган бир қанча ҳал қылувчи параметрларни олиш. Бунда таҳлилчи ва бошқарувчи (менеджери) корхонанинг жорий молиявий аҳволи бүлгани каби унинг яқын ва узоқдаги истиқболлари, яъни молиявий аҳволнинг кутилажак параметрлари қызықтириши мүмкін.

молиявий таҳлил мақсадларининг муқобиilliгини шартлы вактли чегараларгина белгилаб қолмайды. Улар шунингдек, молиявий таҳлил субъектларининг мақсадлари, яъни молиявий ахборотнинг муайян фойдаланувчиларига ҳам боғлиқдир.

Таҳлил мақсадларига муайян ўзаро боғланған таҳлили вазифаларни ҳал қилиш натижасыда эришилади. Таҳлил вазифасы таҳлилни ташкилді, ахборот, техник ва услубий имкониятлари ҳисобга олинған ҳолда тақдил мақсадларини конкретлаштиришдан иборат. Таҳлили вазифаны ҳал қилиш пайтида дастлабки ахборотнинг ҳажми ва сифати асосий омил бўлиб хизмат қилди. Бунда шуни назарда тутиш керакки, корхонанинг даврий бухгалтерлик ёки молиявий ҳисбот давомида тайёрланған "хом" ахбороттана, холос.

Бошқариш, ишлаб чиқариш, сотиш, молия, сармоялар ва янгиликлар соҳасыда қарор қабул қилиш учун раҳбариятта дастлабки ("хом") ахборотни танлаш, таҳлил қилиш, баҳолаш ва концентрациялаштириш натижасыда бўлиб ҳисобланған тегишли масалалар бўйича доимий ишчан хабардорлик зарур. Таҳлил ва бошқариш мақсадларидан келиб чиқиб бирламчи маълумотларни таҳлилий жиҳатидан ўқилиши зарур.

молия ҳисботлари тақдилдій жиҳатдан ўқилишининг асосий принципи - бу дедуктив услуб, яъни қайта-қайта, қўлланилиши лозим бўлган умумийдан хусусийга ўтиш услубларидир.

Бундай таҳлил давомида хўжалик фактлари ва воқеаларнинг тарихий ва мантиқий кетма-кетлиги худди қайта акс этирилгандай, йўналғанлик ва уларнинг фаолият натижаларига таъсир кучи аниқланади.

Амалда молия ҳисботларини ўқишининг асосий қоидалари (таҳлил услубиети): горизонтал таҳлил, вертикал, таҳлил, трендли таҳ-

лил, молиявий коэффицентлар улуби, қиёсий таҳлил, омилли таҳлил ишлаб чиқилған.

Горизонтал вақт таҳлил - ҳисоботнинг ҳар бир позициясини аввалги давр билан солиштириши:

вертикал (структуралы) таҳлил - якуний молия кўрсаткичлари структурасини ҳисоботнинг ҳар бир позициясини умуман натижага таъсирини аниқлаган холда белгилаш:

трендли таҳлил - ҳисоботнинг ҳар бир позициясини қатор аввалги даврлар солиштириш трендни аниқлаш, яъни алоҳида даврларнинг тасодифий таъсиrlари ва индувидал ўзига хос хусусиятларидан тозаланган кўрсаткич динамикасининг асосий тенденциясини аниқлаш, тренд ёрдамида келажакда кўрсаткичларнинг жоиз қийматлари шаклланади, демакки, преспектив, истиқболли таҳлил олиб борилади:

нисбий кўрсаткичлар (коэффицентлар) таҳлили ҳисоботининг алоҳида позициялари ёки ҳисоботнинг турли шакллари позициялари ўртасидаги муносабатлар ҳисоби кўрсаткичларининг ўзаро алоҳида (сабаблар) нинг самарали кўрсаткичга таъсирини тадқиқотнинг детерминатланган ёки схоластик усуслари ёрдамида таҳлил қилиш. Омилли таҳлил тўғри (яъни таҳлилнинг), яъни натижали (самарали) кўрсаткичининг таркибий қисмларга майдаланиши, ҳам тескари (синтез), яъни алоҳида элементларни умумий натижали кўрсткичга бирлаштириш - бўлиши мумкин.

12.3. Молиявий таҳлил мазмуни

Молиявий таҳлил иккита ўзаро узвий боғлиқ бўлимлар:

"Молиявий таҳлил ва ишлаб чиқариш (бошқарув) таҳлилдан иборат хўжалик фаолияти умумий, тўла таҳлилнинг бир қисми ҳисобланади. (13.1. тасвири)

хўжалик фаолиятининг таҳлили

молиявий таҳлил	ишлаб чиқариш (бошқарув)таҳлили
Ошкор молия (бухгалтерлик) ҳисботи маълумотлари бўйича ташқи молия тақлил	Бухгалтерлик ҳисоби ва ҳисботи маълумотлари бўйича ички хўжалик молиявий таҳлили

13.1. тасвири. Хўжалик фаолияти тўла таҳлилнинг измунали тасвири

Таҳлилнинг молиявий ва ишлаб чиқарив башқарув таҳлилга бўлинниши, амалга бухгалтерлик ҳисоби тизимининг корхона миқесида молиявий ҳисоб ва башқарув ҳисобига бўлиши билан тушиунтирилади. Бунинг ўзи таҳлилнинг ташқи ва ички хўжалик таҳлилга бўлиннишини келтириб чиқаради. Таҳлилнинг бундай бўлинниши корхонанинг ўзи учун бир қадар шартли ҳисобланади, чунки ички хўжалик таҳлилга ташқи таҳлилнинг давоми сифатида қараш мумкин ва аксинча, уларни ўтказиш жарёнида ахборот алмашини содир бўлади.

Бухгалтерлик ҳисбот маълумотаригагина асосланадиган молиявий таҳил, яъни корхона ташқарисида манфаатдор контаргентлар, мулкдорлар ёки давлат идоралар томонидан ўтказилажак таҳлил хусусиятини орттиради.

Бу таҳлил хусусиятини орттиради, бу таҳлил корхона фаолияти ҳақидаги ахборотнинг ғоят чекланган қисмини ўз ичига олган фикат ҳисбот маълумотлар асосида фирманинг ҳамма сирларини ошкор этишга имкон бермайди.

Ташқи молиявий таҳлилнинг ўзига хос хусусиятлари бўлиб қўйидағилар ҳисобланади:

таҳлил субъектлари, корхона фаолияти ҳақидаги ахборотдан фойдаланувчиларнинг кўплиги;

таҳлил субъектлари мақсад ва манфаатларининг турли туманини;

таҳлилнинг намуналии методикалари, ҳисоб ва ҳисбот стандартларининг нақдиги;

таҳлилнинг фақатгина корхонанинг ошкор, ташқи ҳисботига йўналтирилганлиги;

корхона фаолияти ҳақидаги ахборот фойдаланувчидар учун таҳлил натижаларининг юқори даражада ошкоралиги.

Оммавий молиявий ҳисбот - маълумотларига асосан корхона ширинклари томонидан амалга ошириладиган ташқи молиявий таҳлилнинг асосий мазмунини қўйидағилар ташкил этади:

Фойда мутлоқ кўрсаткичларнинг таҳлили;

рентабеллик нисбий кўрсаткичларнинг таҳлили;

корхонанинг молиявий аҳволи, бозорга чидамлилиги, баланси инквизитилиги, тўлашга қодирлигининг таҳлили;

қарзга олинган капиталдан фойдаланиш самараадорлигининг таҳлили;

корхона молиявий аҳволининг иқтисодий диагностикаси ва элементларининг рейтингли баҳоси.

Ички хўжалик молиявий таҳлил ахборот манбаси сифатида молиявий ҳисботдан ташқари, шунингдек, тизимли бухгалтерлик ҳисобининг бошқа маълумотлари, ишлаб чиқаривни техник жиҳатидан тайёрлаш ҳақидаги маълумотлар нормативлар ва режали ахборот ва бошқалардан ҳам фойдаланаади.

Ички хўжалик молиявий таҳлил бошқарувни оптимизациялаш учун аҳамиятга эга бўлган бошқа аспектлар билан ҳам тўлдирилиши мумкин бўлиб, уларга қўйилагилар киради: капитални аванс-

лаштириш самарадорлигини таҳлил, чиқимлари, айланма ва фойда, ҳ.к. нинг ўзаро боғлиқлигининг таҳлили. Ички хўжалик бошқарув ишлаб чиқариш ҳисоб маълумотларни жалб қилиш ҳисобига молиявий таҳлил чукурлаптириш имкони мавжуд, бошқача қилиб айтганда, хўжалик фаолиятини комплекс равишда иқтисодий жиҳатидан таҳлил этиш ва унинг самарадорлигини баҳолашни ўтказиш имкони мавжуд. Молиявий ва ишлаб чиқариш таҳлил масалалари бизнес режаларни асослаш пайтида маркетинг тизимида, яъни бозорга йўналтирилган ишлаб уларнинг реализацияси устидан назорат қилингага йўналтирилган ишлаб чиқаришни бошқариш ва маҳсулотни, ишлар ва хизматларни реализация қилиш тизимида ўзаро боғлиқ бўлади.

Бошқарувга оид таҳлилнинг ўзига хос хусусиятлари бўлиб қуйидаги лар ҳисобланади:

таҳлил натижаларини ўзининг раҳбарияти учун йўналиштириш: ахборотнинг барча маябаларидан таҳлил учун фойдаланиш; таҳлил рёгломентасисининг четдан йўқлиги,

таҳлилнинг комплекслилиги, корхона фаолиятини ҳамма томонидан ўрганиш,

ҳисоб, таҳлил, режалаштириш ва қарор қабул қилиш интеграцияси;

тижорат сирларини сақлаш мақсадларида таҳлил натижаларининг максимал даражада ёпиқлиги,

молиявий ва ишлаб чиқариш таҳлилиниң ўзаро боғлиқлиги молиявий кўрсаткичлар шаклтанишининг умумий тасвирида кўрсатилган (13.2 тасвири).

1. техник - ташкилий даражада ва ишлаб чиқаришнинг бошқа шароитлари

Капитал	2. Меҳнат воситалари	6. маҳсулот ианнархи
7.жамғарма	3. меҳнат кредитлари	
	4. меҳнат	
9. капиталнинг айланниб туриши	5. маҳсулот	8. маҳсулотнинг фойдалилиги
	10. капитал (корхона-нинг рентабеллиги	
	11. молиявий аҳвол	

Шартли белгилар :

асосий ишлаб чиқариш воситалари . . . . . меҳнат унумдорлиги

(жамғармалари)

маҳсулот

жамғарма унумдорлиги

амортизация

моддий сарфлар

ходимлар иш ҳақи

маҳсулот танцархи

аванслаштирилган . . . . .

капитал

материаларнинг унумдорлиги
ишилаб чиқариш банд бўлган
тадимлар

фойда
айланма (ахборот)
маблағлари
айланма маблағларни
шакллантириш
манбалари

13.2. тасвири. Бозор иқтисодиёти шароитларида молиявий кўрсаткичларнинг шаклланиши

Корхонанинг бозор иқтисодиёти шароитларидаги молия кўрсаткичларини шакллантиришнинг умумий тасвирини қараб чиқамиз.

Иқтисодий фанларнинг ўрганиш мавзуси бўлиб ҳисобланадиган иқтисодий, ишилаб чиқариш муносабатлари ишилаб чиқариш кучлари билан яқин алоқада бўлади. Ишилаб чиқариш кучларининг молияти меҳнат унумдорлиги ва, умуман иқтисодий кўрсаткичлар билан боғлиқ бўлган ишилаб чиқаришнинг техник шароитларини тавсифлайди. Шунинг учун ҳам корхоналар хўжалик фаолиятиниң барча иқтисодий кўрсаткичининг асоси бўлиб ишилаб чиқаришнинг техник - ташкилий савияси (1 блок) яъни фойдаланиладиган техника сифати, технологик жараёнларининг прогрессивлиги, меҳнатнинг техника сифати, технологик жараёнларининг прогрессивлиги, меҳнатнинг техник ва энергетик жиҳатдан қуролланганлиги, концентрация, специализация кооперациялаш ва комбинациялашнинг даражаси, ишилаб чиқариш циклининг давомийлиги ва ишилаб чиқаришнинг митромлилиги, ишилаб чиқаришнинг ташкил этилиши ва уни бошқаригашнинг даражаси ҳисобланади.

Ишилаб чиқаришнинг техник томони бевосита иқтисодий таҳлия мавзуси бўлиб ҳисобланмайди. Бироқ, иқтисодий кўрсаткичлар ишилаб чиқаришнинг техникаси ва технологияси унинг ташкил этилиши билан ўзаро боғлиқликда ўрганилади ва бундай ҳолларда иқтисодий таҳлия техник-иқтисодий таҳлия хусусиятини ортиради.

Иқтисодий кўрсаткичлар даражасига табиий шароитлар анча катта таъсир этди. Бу ҳол иқтисодиётнинг қатор соҳаларида, айниқса қишлоқ хўжалик, консаноатида мухим роль ўйнайди. Табиат бойликларидан фойдаланишнинг даражаси кўп жиҳатдан техника ҳолатига ва ишилаб чиқаришнинг ташкил этилишига боғлиқ ва ишилаб чиқариш даражасининг техник-ташкилий кўрсаткичлари билан бир қаторда ўрганилади.

Иқтисодий кўрсаткичлар нафақат ишилаб чиқаришнинг техник, ташкилий ва табиий шароитларни тавсифлаб қолмай, балки, ишилаб чиқариш жамоалари ижтимоий турмуш шароитлари, корхонанинг ташкии иқтисодий алоқалари - молиялаштириш, савдо-сотиқ бозорлари аҳволини ҳам тавсифлайди. Ишилаб чиқаришнинг бу ҳамма шароитларидан ишилаб чиқариш ресурслари: меҳнат воситала-

ри (2 блок), меңнат предметлари (3 блок) ва меңнатнинг ўзи (4 блок)дан фойдаланиш даражаси боғлиқ. Ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланишинг интенсивлиги (жадаллиги) асосий ишлаб чиқариш воситалари жамғармаси унуми. маҳсулот ишлаб чиқаришинг сер-материалиги, меңнат унумдорлиги каби умумлаштирувчи кўрсат-кичларда номоён бўлади.

Ўз навбатида, ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш са-марадорлиги уч ўлчовда намоён бўлади: 1) ишлаб чиқарилган ва реализация қилинган маҳсулот ҳажми ва сифат (5 блок) бунинг ус-тига буюмларниң сифати қанчалик юқори бўлса, молниң корхонадан бериладиган баҳоларда ифодаланган маҳсулотнинг ҳажми, одатда, шунчалик катта бўлади; 2) истеъмол ёки ресурсларниң ишлаб чиқаришга сармоя ёки сарфи ёки ресурсларниң миқдори (6 блок) яъни маҳсулот таннархи; 3) қўлланинган ресурслар миқдори (7 блок), яъни хўжалик фаолияти учун аванс тариқасида олинган асосий ва айланма маблағлар миқдори.

Маҳсулот ҳажми ва таннархи кўрсаткичларини қиёслаштириш фойда миқдори ва маҳсулот рентабеллигини (8 блок) шунингдек, маҳсулотнинг I сўмига ҳаражатларни тавсифлайди маҳсулот ҳажми ва аванс тариқасида олинган асосий ва айланма маблағлар миқдори кўрсаткичларини қиёслаштириш капиталнинг такрор ҳосил бўлиши ва айланниб туриши (9 блок)ни, яъни ишлаб чиқариш асосий жамғармаларниң унуми ва айланма маблағларниң айланниб туришини тавсифлайди. Олинган кўрсаткичлар, ўз навбатида, хўжалик фаолияти рентабеллиги даражасини (10 блок) аниқлайди. Уму-мий рентабелликнинг даражаси формула суратида нафақат маҳсулот реализациясидан олинган фойдани, балки бошқа молиявий на-тижаларни ҳам акс эттиради.

Фойда бўйича бажарилишига бир томондан, ва айланма маблағларниң қанчалик тез айланниб туришига - иккинчи томондан, корхонанинг молиявий аҳволи ва тўлашга қодирлиги (11 блок) боғлиқ.

Корхона хўжалик фаолияти иқтисодий ва молия кўрсаткичла-ри шаклланишининг умумий принципиал тасвирини ана шундай.

Ҳар бир блокнинг умумлаштирувчи кўрсаткичлари синтетик кўрсаткичлар деб аталади. Масалан, реализация қилинган маҳсулот ҳажми - 5 блок учун синтетик кўрсаткич, бу маҳсулотнинг тўла таннархи 5 блок учун синтетик кўрсаткич. Бир блокнинг, подсисте-манинг бу блоки учун чиқиши бўлиши ҳисобланган синтетик кўрсат-кичи бошқа, у билан бирга тобе бўлган блокка кирни ролини ўйнайди. Бошқача қилиб айтганда, бу умумлаштирувчи кўрсаткичлар воситасида иқтисодий таҳлил тизимидағи алоҳида блоклар ўртаси-даги алоқа амалга оширилади.

Ҳар бир блок нишбатан холис (алоҳида) тизим сифатида, бу умумлаштирувчи кўрсаткичлар ҳосил қиласидиган таҳлилий кўрсат-кичлар тизимиға киради.

Корхоналардаги молия ҳисоботининг энг муҳим натижалари бўлиб молиявий натижалар ҳақидаги (ҳисоботининг N2 шакли) ва молиявий аҳвол ҳақидаги (ҳисоботининг N1 шакли) ахборотни тузиш ҳисобланади деса бўлади. Ҳисоботининг бу шакллари маълумотларига асосан корхона рентабелигини ҳисоблаш, яъни молия-хўжалик фюолияти самарадорлигининг умумлаштирувчи кўрсаткичини чиқариш мумкин.

Кейинги таҳлилни иллюстрация қилиши мақсадида корхоналар бирининг бухгалтерлик йиллик ҳисоботининг асосий шакллари келирилган (13.1 ва 13.2 жадваллари).

Актив	Код бет	йил бошига	йил охирига
1	2	3	4
I. Асосий маблағлар ва айланни билан боғлиқ бўлмаган бошқа активлар			
Номоддий активлар;			
дастлабки қиймат (04)	010		
эскирганлик (05)	011		
қолдиқ қиймат	012		
Асосий маблағлар:			
дастлабки тикловчи қиймат (01, 03)	020	8274	114857
эскирганлик (02)	021	4394	81836
қолдиқ қиймат	022	3880	83016
Қурилмаган асбоб ускуна (07)	030	1112	4572
Тугалланмаган қапитал сарфлар (08.61)	040	227	2354
Узоқ муддатли молия сарфлари	050		
Муассислар билан ҳисоб-китоблар (75)	060		
Бошқа ноайланниш активлар	070		
Жами 1 бўлим бўйича	080	5219	39942
II. Заҳира ва харажатлар			
Ишлаб чиқариш заҳиралари (10, 15, 16)	100	1767	10333
Боқувдаги ва бўрдоқига қўйилган моллар (11)	120	148	697
Нархи паст ва тез эскирадиган нарсалар:			
дастлабки қиймат (12, 16)	120	148	697
эскирганлик (13)	121	83	81
қолдиқ қиймат			
Тугалланмаган ишлаб чиқариш (20, 21, 23, 29, 30, 36, 44)	130	1184	8592
Келаси даврлар харажатлари (31)	140		
Тайёр маҳсулот (40)	150	1102	10517
Моллар (41)	162	9	685
Кўшимча қиймат солиги ва сотиб олинган			

1	2	3	4
максус солиғи (19)	175	24	271
Бошқа зақира ва харажатлар	176		
Жами II бўлим бўйича:	180	4151	31014
III. Пул маблағлари, ҳисоб-китоблар ва бошқа активлар			
Юклаб жўнатилган моллар (45)	199		
Дебиторлар билан ҳисоб-китоблар:			
моллар, ишлар ва хизматлар учун (62,67)	200	4536	13980
олинган векселлар бўйича (62)	210		
шуъба корхоналар билан (78)	220		
бюджет билан (68)	230	792	4907
бошқа операциялар бўйича ходимлар билан (73)	240	2	322
бошқа дебиторлар билан	250	374	1677
ходимлар билан (73)			
Таъминловчилар ва пудратчиларга берилган аванслар (61)	260		
Қисқа муддатли молия сарфлари (58)			
Пул маблағлари:			
газна (50)	280		
ҳисоб рақами (51)	290	362	8059
валюта рақамлари	300		
бошқа пул маблағлари (55, 56, 57)	310	409	59
Бошқа айланиш активлари	320		
Жами III бўлим бўйича	330	6475	28404
зарарлар:			
ўтган йилларники (87)	340		
ҳисобот йилники	350	x	
Баланс (080, 180, 330, 340 ва 350 сатрлар суммаси)	360	15845	99360

Пассив	Код бет	Йил бошига	Йил охирига
1	2	3	4
I. Ўз маблағлари маңбалари			
Низомий капитал (85)	400	5948	5948
Кўшимча капитал (85)	401	-	6641
Эҳтиёт қисмлар (85)	402		
Эҳтиёт жамғармалар (86)	410		
Тўплаш жамғармалари (88)	420	1165	39123

	2	3	4
І. Аудиади молиялаштириши ва			
түзүмлар (96)	430	227	227
І. Назарий мажбуриятлар (97)	440		
ІІ. Банк йилдар тағсимланмаган фойдаси (87)	460		
Фойдв:			
Хисобот йинники (80)	470	x	72527
Фондаданган (81)	471	x	72527
Хисобот йили тағсимланмаган фойдаси	471	x	-
Жами I бўлим бўйича			
II. Ҳисоб-китоблар ва бошқа пассивлар			
Банкларнинг узоқ муддатли			
кредитлари (92)	500	3778	3098
Узоқ муддатли қарзлар (95)	510		
Банкларнинг қисқа муддатли			
кредитлари (90)			
Подимларга бақыларниң кредитлари	620	3600	11000
Қисқа муддатли қарзлар (94)			
Кредитлар билан ҳисоб-китоблар моллар,			
маллар ва хизматлар (60,76)	630	-	5323
Берилган вексиллар бўйича (60)	640		
Ахнатага ҳақ тўлаш бўйича (70)	650	369	29155
Ижтимоий сугурта ва таъминот бўйича (69)	660	111	11380
Мулкий ва шахсий сугурта бўйича (65)	670		
Чуъба бўйича корхоналар билан (78)	680		
Бюджет билан боғлиқ бўлмаган			
тўловлар бўйича (67)	690	63	-
Бошқа кредиторлар билан харидорлар			
ва буюртмачилардан олинган аванслар (64)	710	108	25777
муассислар билан ҳисоб-китоблар (75)	725		
Келаси даврлар даромадлари (83)	730		
Истеъмол жамғармалари (88)	735	280	117771
Келгуси харажатлар ва тўловлар			
резервлари (89)	740		
Цубҳали қарзлар бўйича резервлар (82)	750		
Бошқа қисқа муддатли пассивлар	760	97	
Жами II бўлим бўйича	770	8505	474221
Баланс (480 ва 770 сатрилар суммаси)	780	15845	993660
Рахбар:			
		Бош	

Молиявий натижалар ва улардан фойдаланиш юзасидан ҳисобот.

1. Молиявий натижалар

Кўрсаткич номи	Код бет	Фойда зарэр	(чиқимлар)
1	2	3	4
Маҳсулот (ишлар, хизматларни) реализациясидан келган тушум (ялпи даромад)	010	309639	x
Кўшимча қиймат солиги ва маҳсус солиқ	015	x	65786
Акцизлар	020	x	
Реализация қилинган маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш			
харажатлари	040	x	171434
Реализациядан олинган натижа	050	72419	
Бошқа реализациядан олинган натижа	060	432	
Реализация билан боғлиқ бўлмаган операциялардан олинган даромад ва			
харажатлар	070	67	391
Шу жумладан:			
қимматли қофозлар бўйича ва қўшимча корхоналар фаолиятида улушли иштирокдан	071		
чет эл валютасидаги операциялар бўйича	072		
курсдаги фарқлар	073		
Жами фойда ва зарарлар	080	72918	391
Балансни фойда ёки зарар	090	72527	

2. Фойдананинг индатиляши

Кўрсаткич номи	Код бет	Ҳисоб даври охирига
Бюджетга тўловлар	200	23526
Эҳтиёт капитал ва жамғармаларга		
чегирмалар	210	
Жалб қилинган:		
тўплаш жамғармаларига	220	35766
истеъмол жамғармаларига	230	23500
хайрни мақсадларига	250	
бошқа мақсадларига	260	
Раҳбар		Бош ҳисобчи

14. боб. КОРХОНА ФАОЛИЯТИ МОЛИЯ НАТИЖАЛАРИНИНГ ТАҲЛИЛИ

14.1 Умумий, ялон (баланс) фойданнаг омиллар таҳлили.

Корхона ишлаб чиқариш сотиш, таъминлаш ва молиявий фаолиятининг тури томонлари молиявий натижалар кўрсаткичлари тизимида тутгалланган пул баҳосини оладилар. Умумлаштирилган тарзда бу кўрсаткичлар молиявий натижалар ва улардан фойдаланиш ҳақидаги ҳисботда тақдим этилган (корхоналарнинг йиллик ва чорак бухгалтерлик ҳисботларнинг N2 шакли).

Корхона фаолиятининг якуний молиявий натижаси, балансли фойда ёки зарар, мол маҳсулоти (ишлар, хизматлар) ни реализация қилишдан олинган натижанинг (фойда ёки зарар) бошқа реализациядан олинган натижа (фойда ёки зарар)нинг, реализация билан боғлиқ бўлмаган даромадлар ва харажатларнинг алгебраик суммасидан иборатдир. Балансли фойданнинг формалаштирилган ҳисоб-китоб қўйида келтирилган:

$$P^e = + P^{e+} - P^{e-} \quad \underline{P^{v+}} + \underline{P^{v-}}$$

бунда P^e -балансли ёки зарар;

P^e - мол маҳсулоти (ишлар, хизматлар)ни реализация қилишдан олинган натижа.

P^{v+} - бошқа реализациядан олинган натижа;

P^{v-} - реализация билан боғлиқ бўлмаган операциялар натижаси (даромад ва харажатлар).

Корхона фаолиятининг молиявий натижалари маҳсулотни реализацияси тушуми кўрсаткичлари, қўшимча қиймат солиги суммаси билан ҳам характерланади.

Маҳсулот реализациядан тушум корхона ишлаб чиқариш циклининг тутгалланганлиги, корхона маблағларини нақд пулга айлантириш учун авансга олинган маблағларнинг қайтарилиши ва маблағлар айланиши (обороти)даги янги витна бошланганлиги ҳақида далолат беради. Маҳсулот реализациядан келган тушумдан қўшимча қиймат солиги суммаси ва акцизлар шунингдек, реализация қилинган маҳсулотни ишлаб чиқаришга сарфлар чегириб ташлангандан сўнг реализациядан соғ натижа (фойда ёки зарар) олинади. Реализациядан олинган фойда қўйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқарилиши мумкин:

$$P^e = N^e \cdot Z^e \cdot P^o$$

бунда P^e - маҳсулот реализациядан олинган натижа;

N^e - маҳсулот (ишлар, хизматлар) реализациядан келган тушум(ялпи даромад).

Z^e - реализация қилинган маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқаришга харажатлар.

R⁺- қўшимча қиймат солиги ва акцизлар.

Молиявий натижалар кўрсаттичлари корхона кўжалик юритишнинг мутлақ самарадорлигини характерлайди. Мутлақ баҳо билан бир қаторда хўжалик юритишнинг нисбатан самарадорлиги - рентабеллик кўрсаттичларини ҳам ҳисоблаб чиқарилади. Баланс фойдасининг корхона жамғармалари ўргача қийматига муносабати (нисбати) умумий рентабелликни беради. Маҳсулот рентабеллиги маҳсулот реализациясидан олинган фойданинг маҳсулотни реализация қилишда келган тушумга нисбатан сифатида аниқланади. Рентабелликни ҳисоб - китоб қилиш умумий формуласининг сурат ва маҳражини ўзгартира туриб, рентабелликнинг кўпгина бошқа кўрсаттичлари ҳам ҳисоблаб чиқилади.

Фойда - корхона иши самарадорлигининг энг муҳим кўрсаттичи, унинг фаолияти манбаидир. Фойданинг ўсиши корхона фаолиятини унинг ўзи томонидан молия билан таъминлаш, кенгайтирилган қайта ишлаб чиқиши амалга ошириш ва корхона ходимлари ва эгадорлари ижтимоий ва ғоддий эҳтиёжларини қондириш учун молиявий асос беради. Шунингдек, фойда ҳисобига корхонанинг бујуджет, банклар ва бошқа тошкilotлар олдидағи мажбуриятлари ҳам бажарилади. Шунинг учун ҳам фойда таҳлили унинг шаклланиш омиллари бўлгани каби, тақсимлаш омилларини ҳам ўз ичига олиши керак.

Корхона фаолиятининг молиявий натижаларини характерловчи кўрсаттичларининг катта миқдори уларни системали равишда кўриб чиқиша услубий кўрсаттичларни келтириб чиқаради. Кўрсаттичларни белгилашдаги тафовутлар ҳар бир молиявий ҳисобот фойдаланувчиси томонидан, ушбу корхонанинг ҳақиқий молиявий аҳволи ҳақидаги унинг ахборотта бўлган эҳтиёжини юқори даражада қондирадиганларини ташлашни қийинлаштиради. Масалан, корхона маъмурияти олинган фойданни массаси ва унинг структураси, унинг миқдорига таъсир этувчи омиллар, солиқ инспекцияси эса маҳсулот реализация қилишдан, мулкни реализация қилишдан, корхона фаолиятнинг реализация билан боғлиқ бўлмаган натижалар ва бошқалардан тушадиган баланс фойдасининг барча қўшилувчилари ҳақидаги аниқ-пухта ахборот қизиқтиради. Шунинг учун ҳам корхона фойдаси (даромади) ҳар бир қўшилувчиси мавҳум эмас, балки етарли даражада муайян характерга эга бўлиб, бу муассис ва ҳиссадорларга ўз фаолияти ва корхонани фаоллаштиришнинг аҳамиятли йўналишларини ташлашга имкон беради. Бозор муносабатларининг бошқа иштирокчиларига фойда (жаромад) таҳлили иқтисодий талофатлар шунингдек, ушбу корхонага сарфлардан молия таваккалчиликни мумкин қадар камайтиришга йўналтирилган ҳатти-харакатнинг зарурий стратегиясини ишлаб чиқишга имкон беради. Корхона фаолияти молиявий натижаларининг таҳлили мажбурий элементлар сифатида, биринчидан, жорий таҳлил қилинажак даврга онд ҳар бир кўрсаттичининг ўзгаришини тадқиқ

нина) (ҳисобот давридаги молиявий натижалар кўрсаттичларининг горизонтал деб аталажак таҳлил). Иккинчидан, тегишили кўрсаттичлар структурасини ва уларнинг ўзгаришини тадқиқ қилиш (кўрсаттичларининг вертикал таҳлили), учинчидан, қатор ҳисобот даврлариниң даги молиявий натижалар кўрсаттичларининг ўзгариши динамикасининг ҳеч бўлмагандага энг умумлаштирилган кўринишда ўрганиш (кўрсаттичларининг тренд таҳлили)ни қамраб олади.

Корхона фаолияти молия натижаларини таҳлил этишининг вазифаси бўлиб фойда кўрсаттичлари динамикасини баҳолаш; фойдаининг ҳосил бўлиш ва тақсимланиши ҳақидаги ҳақиқий маълумотларининг асосланганлиги, турли хил омилларнинг фойдага таъсирини аниқлаш ва ўлчаш ишлаб чиқариши хажмларини оптимизациялаш ва чиқимлар асосида фойданинг янада ўсишининг жоиз ресурвларини баҳолаш ҳисобланади.

Корхона фаолияти молиявий натижалари кўрсаттичлари даражаси ва динамикасини таҳлил қилиш ва баҳолаш учун жадвал (14,1) тузилган бўлиб, унда шартли корхона ҳисботининг маълумотларидан фойдаланилган.

14.1. Жадвал

**Корхона фаолияти молиявий натижалари кўрсаттичлари даражаси ва динамикасининг таҳлили
(минг сўм)**

Кўрсаткич	Ўтган давр ҳисоб тутун	базис қиймага фойз	даври
Маҳсулот (ишлар, хизматлар) реализациясидан қўшимча қиймат солигисиз ва акцизларсиз тушум Реализация қилинган маҳсулотни ишлаб чиқаришга харажатлар	158017	243858	154,3
маҳсулот (ишлар, хизматлар) реализациясидан олинган фойда	125312	171434	136,8
Узга реализациядан олинган натижা	32705	72419	221,4
Реализация билан боғлиқ бўлма- ган операциялардан кирим ва чиқимлар	410	432	105,4
Баланс фойдаси	+ 148	-324	x
Корхона тасарруфидага қоладиган соғ фойда	33263	72527	218,0
	22813	49001	214,8

14,2. жадвал маълумотлари ҳисобот даврида корхона ўз фойдиятида юқори натижаларга эришганингини кўрсатади. Баланс фойдаси 218 фойзга ўди, корхона тасарруфида қоладиган соф фойдий кўрсаттичи ҳам шундай миқдорга кўпайган. Реализация хажмини ўсиши ва маҳсулотни ишлаб чиқаришга ҳаражатлар "нинг нисбатал камайиши ҳисобига маҳсулот реализациясидан олинган фойданинг ўсиши.

Бундан кейинги таҳлил ҳар бир омил бўйича маҳсулот реализациясидан келадиган фойда ўзгаришининг муайян сабабларини очиши лозим.

14.2. Маҳсулот (ишлар, хизматлар) реализациясидав олинадиган фойданинг омилли таҳлил

Баланс фойдаси ҳисобот давридаги корхонанинг барча жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда унинг молияхўжалик фаолиятинин умумий молиявий натижасини ифодалайди. Бу кўрсаткичининг энмуҳим таркибий қисми-маҳсулот реализациясидан олинадиган фойда-ишлаб чиқариш омиллари ва маҳсулот реализацияси билан бошлиқдир. Шунинг учун таҳлил қилиш пайтида асосий зътибор ушбу кўрсаткич бўйича ўзгаришларнинг сабаб ва омилларининг тадқиқотига берилиши керак.

Товар маҳсулотини реализация қилишдан олинадиган фойда умумий ҳолларда қўйидаги омиллар: реализация хажми, маҳсулот структураси, реализация қилинган маҳсулотга корхонадан бериладиган баҳолари, хом ашё материаллар, ёнилғи баҳолари, энергия ва юк ташиш юзасидан хизматлар тарифлари; моддий ва меҳнат ресурслари ҳаражатлари даражасининг ўзгариши каби омилларининг таъсири остида ўзгарамади. Маҳсулот реализациясидан олинадиган фойдага омилли таъсирларнинг формаллаштирилган ҳисоб услубиётини келтирамиз.

1. Маҳсулотни реализация қилишдан олинадиган фойда (P) нинг умумий ўзгариш ҳисоби:

$$\Delta P = P_1 - P_0$$

бунда P_1 - ҳисоб йилининг фойдаси,

P_0 - базисли йил фойдаси

2. Реализация қилинган маҳсулот (P_1) нинг корхонада белгиланган баҳоларнинг ўзгаришларининг фойдаси таъсири этишини ҳисоблаш:

$$P_1 = NP_1 - NPP_1 q_i - \Sigma P_0 q_i$$

бунда $NPI = \Sigma P_1 q_i$ ҳисоб йили баҳоларида ҳисобот йили ичидағи реализация (P - буюм баҳоси),

q_i - базисли йил баҳоларидаги ҳисобот йилидаги реализация.

3. Маҳсулот ҳажмидаги ўзгаришларнинг фойдага таъсирини ҳисоблаш (аслида маҳсулотининг режали базисли) танкархи бўйича баҳолашдаги ҳажми.

$$\Delta P_2 = P_0 k_1 - P_0 - P_0(k_1 - 1)$$

бунда P_0 базис йили фойдаси.

k_1 - маҳсулот реализацияси хажмининг ўсиш коэффиценти

$$K = S_{1,0} - S_0$$

бунда $S_{1,0}$ - базис йили баҳолари ва таърифларидаги ҳисобот даврида реализация қилинган маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи,

S_0 - базис йили таннархи

4. Маҳсулот структурасида (ΔP_3) ги ўзгаришлар билан шартланган маҳсулот ҳажмидағи ўзгаришларнинг фойдага таъсирини ҳисоблаш:

$$\Delta P_3 = P_0(k_2 - k_1)$$

бунда k_2 - корхонани белгиланган таннархлардаги баҳолар реализация хажмининг ўсиш коэффиценти

$$k_2 = N_{1,0}/N_0$$

бунда $N_{1,0}$ - базисли йили баҳолари бўйича ҳисобот давридаги реализация

N - базис йилидаги реализация

5. Маҳсулот таннархининг (ΔP_4) пасайтиришдан олинган тежашнинг фойдадаги таъсирини ҳисоболаш

$$\Delta P_4 = S_{1,0} - S_0$$

бунда $S_{1,0}$ - базис йили баҳолари ва шароитларидаги ҳисобот йили реализация қилинган маҳсулотнинг таннархи;

S_0 - ҳисобот йили реализация қилинган маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи.

6. Маҳсулот таркибидаги (ΔP_5) структурали силжишлар ҳисобига таннархининг таъсирини ҳисоблаш:

$$\Delta P_5 = S_0 k_0 - S_{1,0}$$

Бухгалтерлик ҳисобот маълумотларига асосан алоҳида ҳисоблаш билан материалларга нархлар ва хизматларга таърифлар (ΔP_6) ўзгаришларининг шунингдек, хўжалик интизоми (ΔP_7) нинг бузилиши орқасидан юзага келган тежашнинг фойдага таъсири аниқланади. Омилли оғишлар суммаси ҳисобот давридаги реализациядан фойданинг (P) умумий ўзгаришларини бериб, бу, қуйидагилар билан ифодаланади:

$$\Delta P = P_1 - P_0 = \Delta P_1 + \Delta P_2 + \Delta P_3 + \Delta P_4 + \Delta P_5 + \Delta P_6 + \Delta P_7$$

ёки

$$\Delta P = \sum_{i=1}^7 \Delta P_i,$$

бунда ΔP_i - i ли омил ҳисобида фойданинг ўзгариши.

14.2. Жавдалида маҳсулоттаги реализация қилишдан олинган фойданинг дастлабки маълумотлари ва рақамли намунасанни келтирган.

Фойда омилларни таъсир этиш даражасини аниқлаيمиз:

а) маҳсулотта корхонада белгиланган баҳоларнинг ўзгаришилари: товар маҳсулотининг амалдаги баҳоларда реализациясидан ҳосил бўлган тушиум ва базис йили баҳоларида ҳисобот ишидаги реализация ўртасидаги айирма ҳисоблаб чиқилади. Бизнинг мисолимизда У-з 1853 минг сўмга тенг (243853-212000). Қўшимча фойда (31853 минг сўм), ясосан, инфляция натижасида олинган. Бухгалтерлик ҳисоби маълумотларининг таҳлили ҳар бир муайян ҳолдаги нархларнинг оширишини сабаблари ва миқдорини очиб беради;

б) материалларга баҳолар, энергия ва юк ташишларга таърифлар, меҳнатга ҳақ тўлаш таъриф ставкалари (маошлилар) нинг ўзгаришилари; бунинг учун маҳсулот таниархи ҳақидаги маълумотлардан фойдаланилади. Ушбу ҳолда материалларга баҳолар, энергия ва юк ташишларга таърифлар 10000 минг сўмга меҳнат ҳақи- 9910 минг сўмга оширилган бўлиб, бу, фойданинг 19900 минг сўмга камайишига олиб келган.

в) хўжалик интизомининг бузилишлари стандартлари, техник шарт-шароитларининг бузилиши, меҳнатни муҳофаза этиш, хавфсизлик техникаси юзасидан чора-тадбирлар режасининг ва бошқаларнинг бажарилмаслиги оқибатига ҳосил бўлган тежашнинг таҳлили ёрдамида ўрнатилади. Ушбу мисолда худди шунга ўхшаш сабаблар ҳисобга олинган қўшимча фойда аниқланмаган;

г) базисли тўла нархлар бўйича баҳолаш нуқтai назаридан маҳсулот ҳажмининг ошиши (яъни маҳсулот ҳажмининг ошиши) базисли таниархлар бўйича баҳолаш нуқтai назаридан маҳсулот реализацияси ҳажми ўсишининг козфиценти ҳисоблаб чиқилади. Бизнинг мисолимизда у 1,210435 (151682/125312) га тенг. Шундан сўнг базисли фойда олинган козфицентга тўғриланади ва ундан фойданинг базисли миқдори ҳисоблаб чиқилади: 322705. 1,210435-322705+6882 минг сўм;

д) маҳсулот таркибидағи структурали ўзгаришлар ҳисобига маҳсулот ҳажмини ошиши ҳисоб, маҳсулот реализацияси ҳажми ўсиш козфицентнинг корхонадан бериладиган нархларда баҳолаш нуқтai назаридан ва базисли таниарх бўйича баҳодаги маҳсулот реализацияси ҳажмининг ўсиш козфиценти фарқини аниқлашдан иборат.

Ҳисоб натижаси:

$$32705 \left(\frac{212000}{158017} - \frac{151682}{125312} \right) = +4287.0 \text{ минг сўм.}$$

е) маҳсулот бир сўмига харажатларнинг камайиши: ҳақиқатда реализация қилинган маҳсулотнинг базисли тўла таниархи ва моддий ва бошқа ресурсларга таниархнинг ўзгаришини ва хўжалик интизомининг бузилишлари билан боғлиқ сабабларни ҳисобга олган

Фойда ҳисоблаб чиқилган таннарх ўртасидаги фарқ билан ифодалади. Бу таъсир бизниш мисолимизда 158,0 минг сүмни ташкил илади. (151682-151524)

ж) маҳсулот тарқибидаги структурали ўзгаришлар ҳисобига таннархнинг ўзгаришлари, маҳсулот ҳажмининг ўсиш коэффицентига сўриланган базисли тўла таннархнинг ҳақиқатда реализация қилинган маҳсулотнинг базисли тўла таннархи билан солиштириш йўли бўлиб ҳисоблаб чиқарнилади.

$$125312 * 1,341628 - 151682 = +16444 \text{ минг сўм}$$

Фойда бўйича умумий оғиши 39714 минг сўмни ташкил иб (72419-32705), бу, омилли таъсирлар суммасига мос келади.

Ҳисоб натижалари маҳсулот реализациясидан олинган фойдга омиллар таъсири маълумотлари келтирилган (минг сўм):

Кўрсаткичлар	сумма
Фойда оғишлари -жами	39714
Шу жумладан жами омиллар ҳисобига:	
а) маҳсулот нархларининг ўзгаришлари	31853
б) материаллар нархлари ва тарифларининг ўзгаришлари	19910
в) хўжалик интизомининг бузилиши	-
г) маҳсулот ҳажмининг ўзгариши	6882
д) маҳсулот структурасининг ўзгариши	4287
е) харажатлар даражасининг ўзгариши (тежаш режимининг)	158
ж) харажатлар структурасининг ўзгариши	16444

Фойдани таҳлил қилиш пайтида ички ва ташқи омилларнинг таъсирини ажратиш муҳимдир. Умумлашган ҳолда корхона фойдаси унинг даромадлилиги қўпайганлик натижаси ҳисобланади. Шунинг учун фойда қўшилувчиларнинг ўзаро алоқасини қўйидаги тасвир ёрдамида ифодалаш мумкин:

маҳсулот қиймат ифодасидаги ҳажми	маҳсулот ҳажмининг жисмий бирликлар- даги ҳажми	маҳсулот бирли- гининг баҳоси
--------------------------------------	---	----------------------------------

(N)	(q)	(Ц)
-----	-----	-----

ишлаб чиқариш харажатларининг пул ифодаси	фойдаланган ресурслар ресурс бирлигининг ҳажми (натурал ифодасида)	баҳоси
---	---	--------

(S)	(Z)	(C)
-----	-----	-----

Даромадлик	ресурслар унум- дорлиги	харажатларнинг маҳсул баҳосидаги қопланиш
------------	----------------------------	--

(N/S)	(V/Z)	(U/C)
-------	-------	-------

Фойда (N-S)	маҳсулотнинг қиймат (q * Ц)	ишилаб чиқариш хар жатларнинг пул ифод
----------------	--------------------------------	---

Маҳсулотни ишилаб чиқариш бўйича корхонанинг даромадлигига ишилаб чириш (саноат) унумдорлиининг маҳсул бирлиги ресурс бирлиги баҳолари нисбатининг коэффициентига кўпайтма сифатида қаралади. Кўрсатилган нисбатан одатда молиявий унумдорлик (нарх дефлятори) деб аталади, нега деганда у қўшимча хар жатларнинг ресурслар баҳоларининг ўсиши ҳисобига таннархни кимматлануви (ресурслар харажатлари) натижасида маҳсулотниң реализация қилинажак нархида маҳсулотнинг қопланиш даражаси ни характерлайди.

Агарда ушбу кўрсаткичларнинг ўзаро алоқасини индексли шаклда тасаввур қилинса, унда оммилли таҳлилнинг оддий услублари билан ишилаб чиқарни ва молиявий унумдорликнинг корхона даромадлигини ва фойдага таъсирига миқдориш баҳо бериш юзага келади:

$$JN/S = N/S : N/C \quad \text{га эгамиз,} \\ \text{ёки ёйиқ кўринишда:}$$

$$JN/S = q_1 \bar{C}_1 / Z_1 C_1 \times q_0 \bar{C}_0 / Z_0 C_0$$

бунда J - тегишли кўрсаткич ўсишининг индекси.

1.0 - кўрсаткичлар ҳисобот базисли давр учун, тегишли равиша қисоблаб чиқарилганлигини билдиради.

Даромадлиникнинг даврлар ичида мутлоқ ўзгариши $\Delta(N/S)$ маҳсулот ҳажми ва ишилаб чиқариш харажатлари индексларининг айнирмаси сифатида ҳисоблаб чиқарилади:

$$\Delta(N/S) = JN - JS$$

Саноат унумдорлиги ўзгаришини даромадликка таъсири занжирли ўрин алмаштириш услуби билан аниқланади:

$$\Delta_1 = q_1 \bar{C}_1 / Z_1 C_1 - q_0 \bar{C}_0 / Z_0 C_0 = \Delta(q/Z) - q_0 / C_0$$

молия унумдорлиги ўзгаришининг таъсири ҳам худди шу тарэда ҳисоблаб чиқилади:

$$\Delta_2 = q_1 \bar{C}_1 / Z_1 C_2 - q_1 \bar{C}_1 / Z_1 C_1 = \Delta(\bar{C}/C) - q_1 / Z_1$$

Умуман олганда давр ичидағи даромадлиникнинг умумий ўзгариши омили оғишлар билан балансланади:

$$\Delta(N/S) = \Delta_1 + \Delta_2$$

Йирик кохоналар асосий эътиборни саноат унумдорлиги ўзгаришлари устидан назорат муаммоларига эътибор берадилар ва ташқи омил ёки молия унумдорлиги ролини пасайтиришга ҳаракат қиладилар. Гап шундаки, корхона равнақининг шартларидан бири таклиф қилинаётган моллар нархларини пасайтириш ҳисобига маҳсулотни сотип бозорини кенгайтириш ҳисобланади. Бу жараён истемол билинажак ресурслар баҳоларининг пасайтириш билан бирга

көчмаганлиги боис корхона даромадлилигини шакллантиришда биңде дефлятор роли пасаяди. Бу табиий равишда раҳбарият саъй-чиркатлари доирасини ишлаб чиқариш унумдорлиги ўзгаришлири устидан назоратга, яъни ички омиллар: маҳсулот серматериалитиги ва сермеҳнатлилигининг пасайиши, асосий жамғармалар, машина ва асбоб-ускуналар ва ҳ.к. фойдали иш коэффицентининг опишига қаратади.

14.3. Рентабеллик даражаларининг омилли таҳлили

Рентабеллик кўрсаткичлари корхона молия натижалари ва фанниги самарадорлигининг нисбий характеристикалари ҳисобланади. Улар корхона даромадлилигини турли позициялардан туриб ўнчайди ва иқтисодий жараён, бозор алмашиши иштирокчилари манфаатларига мувофиқ равишда гуруҳланади. Рентабеллик кўрсаткичлари корхоналар фойда ва даромадининг шаклланисиши омилли мұхитининг мұхим характеристикалари ҳисобланади. Шу сабабга кўра улар корхона ақволининг қиёсий таҳлили ва баҳосининг мажбурий элементлари ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришни таҳлил этиш пайтида рентабеллик кўрсаткичларидан инвестиция сиёсати ва баҳони белгилаш воситаси сифагида фойдаланилади.

Рентабелликнинг асосий кўрсаткичларини қўйидаги гуруҳларга бирлаштириш мүмкін:

фойда (даромад) асосида ҳисобланган кўрсаткичлар;
ишлаб чиқариш активлари асосида ҳисобланган кўрсаткичлар;
нақд пул маблағлари оқимлари асосида ҳисобланган кўрсаткичлар.

Кўрсаткичларнинг биринчи гуруҳи корхона ҳисботида акс этириладиган фойда (даромад) кўрсаткичларига кўра рентабеллик (даромадлилик) даражаларини ҳисоблаш асосида шаклланади.

Масалан,

Реализациядан олинган фойда	ялпи фойда	солиқ олинадиган фойда	соф фойда
Сотиш ҳажми	сотиш ҳажми	сотиш ҳажми	сотиш ҳажми
ёки			
Реализациядан олинган даромад	ялпи даромад	солиқ олинадиган даромад	соф даромад
Сотиш ҳажми	сотиш ҳажми	сотини ҳажми	сотиш ҳажми

Ушбу кўрсаткичлар маҳсулотиниң фойдалилиги (даромадлилигини) характеристрайди. Омилли таҳлил услублари ёрдамида маҳсулот нархи ва унинг таннархи моддий харажатлар)нинг ўзгариши омиллари маҳсулот рентабеллигининг ўзгаришлиари таъсири аниқланади.

Базисолың ҳисобот давр маҳсулоти рентабеллигини тегишилди рәвінде Ко из К₁ орқали белгилаймиз:

$$K_0 = P_0/N_0 \quad K_1 = P_1/N_1,$$
$$K_0 = N_0 \cdot S_0/N_0 \quad K_1 = N_1 \cdot S_1/N_1,$$

$\Delta K = K_1 - K_0$ да әтә бўламиш

бунда P_0, P_1 - ҳисобот ва базисли даврдаги реализациядан

N_0, N_1 - маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни реализация қилиш (мөривидада)

S_0, S_1 - маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархи (мос равища),

ΔK - таҳлил қынчина жак даврда рентабелликнинг ўзгариши.

Нарх ўзгаришини омилияниң маҳсулотга таъсири ҳисоб орқали (санжарли ўрин алмаштириш услуги билан) аниқланади:

$$\Delta K_N = (N_1 \cdot S_1/N_1) - (N_0 \cdot S_0/N_0)$$

Таннарх ўзгариши омилияниң таъсири тегишили равища:

$$\Delta K_S = (N_1 \cdot S_1/N_1) - (N_0 \cdot S_0/N_0) \text{ ни ташкил этади.}$$

Омилии оғицилар суммаси давр ичидағи рентабелликнинг умумий ўзгаришини беради,

$$\Delta K = \Delta K_N + \Delta K_S$$

Рентабеллик кўрсаткичларининг иккинчи гуруҳи аванс қилиб берилган маблағлар: корхонаниң барча ишлаб чиқарниш активлар: инвестициялардан капитал (ўз маблағлари йузоқ муддатли мажбуриятлар, акционер (ўз) капиталининг миқдори ва хусусиятининг ўзгаришига қараб рентабеллик даражаларини ҳисоблаш асосида шаклланади.

Масалан:

Соф фойда (даромад)	Соф фойда (даромад)	Соф фойда (даромад)
Барча ишлаб чиқарниш активлари	инвестициялардан капитал	акционер (ўз) капитали

Бу кўрсаткичлар бўйича рентабеллик даражаларининг бир-бирiga мос келмаслиги даража-томонидан даромадлиликни ошириш учун молия воситалари: узоқ муддатли кредитлар ва бошқа қарз маблағларидан фойдаланишининг даражасини характерлайди.

Ушбу кўрсаткичлар ғоят фойдалидир. Улар турни қатнашчилар манфаатларига жавоб беради. Масалан, корхона маъмуриятини барча ишлаб чиқарниш активларининг фойдали иш коэффиценти (даромадлигини) қизиқтиради: потенциал сармоядорлар ва қарз берувчи (кредит)ларни сармоя қилиб бериладиган капиталнинг фойдалииги, мулкдорлар ва муассисларни эса акцияларнинг даромадлииги қизиқтиради ва ҳ.к.

Санаб ўтилган кўрсаткичларниң ҳар бир омилии боғланиш

Булда осон моделлашади. Масалан, қуйидеги күрк (аён) бөланишиң күриб чиқамиз:

Соф фойда	соф фойда	сұнның ұажымы
Барча ишлаб	сотиши ұажымы	барча ишлаб
чиқариш активлари		чиқариш активлари

Бу формула жамғармалар (ишлаб чиқариш активлари) рентабеллік салығы, реализация рентабелліктиң жамғарманиң фойдалы иштесіліктері (ишлаб чиқариш жамғармалари айланиши күрсатқичи) қарастырады алғаннан очиб таштайды. Алоқаның нұғисодий мағынан шундан иборатки, формула түрін рентабеллик ошириш йүлини күзатады:

сотувлар даромадшылықта паст бүлганида ишлаб чиқариш активлары айланишини сезлеңдеріпта ингіліш зарур.

Рентабелліккінг яна бир омінде молелік күриб чиқамиз:

соф фойда	соф фойда	сотиши	умумий
		ұажымы	капитал
Акционер	сотиши	умумий	акционер

капитал	ұажымы	капитал	капитал
----------------	---------------	----------------	----------------

Күриб турғанимиздек, үз (акционер) капиталыннан рентабеллік маңсулот рентабеллік даражасын, умумий (құышылған), капитал йорандырылған тезлігін және үз қамда қарзға олинған капитал нисбатарыннан үзгаришларын бөрликтен. Шу каби бөланишларни ўрганиш берхонашыннан молиявий ахволини бағдарлама, уннан үз фаолияти натижаларини яхшилаштыру үчүн уннан томоқидая мөнә воситаларидан тұғри фойдаланылғандағы бағылаштыру үчүн кетте иебетловчи учта эдеп. Бу бөланишдан шу нараса чиқалыки, бошқа тәнг шарттар орнадыларда акционер капиталыннан фойдалы иш коэффициенти умумий (құышылған) капитал таркибидаги қарзға олинған маблағтар ҳиссесіннан ошаёттанида акционер капиталыннан фойдалы иш коэффициенти ошады.

Баланс фойданыннан асосий воситаларнанғанда мөддий айланма тоғыталар қолдукларыннан үртаса қийматига нисбати сифаты ҳисоблаштырылады. Соғында ишлаб чиқариш жамғармалари рентабеллікке тақылған этикет пайтыда омилди, тақылған методологиясы күрсатқичинең рентабеллик даражасын шакллантирувчи ишлаб чиқаришни жадаллаштириш және хұжалик фаолияти самарадорлигини ошириштегің барча сипаттастырылғандағы формулалардың ажралишини күзде тутады.

Жамғармалар рентабеллігін тақылған қилишнан омилди модельнің күйидеги құйымчыда тақдим қилиниши мүмкін:

$$P/(F+E) = P/((F+E)/N) = (UN+M+A)/N/((F+E)/N)$$

бунда	UN/N	маңсулот сермаошлиги,
	A/N	маңсулоттың серматериаллығы;
	F/N	маңсулоттың серамортизациялығы;

E/N	маҳсулотнинг асосий ишлаб чиқариш жамғармалари
P	бўйича сержамғармалиги;
F	маҳсулотнинг айланниши (оборот) воситалари бўйича сержамғармалиги (оборот маблағларини мустаҳкамлаш); баланс фойдаси;
E	асосий жамғармаларнинг давр ичидағи ўртача қиймати;
E/N	моддий оборот маблағларининг ўртача қолдиқлари маҳсулот рентабеллиги;
S/N	маҳсулот 1 сүмiga таннарх харажатлар.

Маҳсулот фойдалилиги қанчалик юқори бўлса: асосий жамғармаларнинг фойдали иш көзғалийиенти ва айланма маблағларнинг айланши тезлии қанчалик юқори бўлса: маҳсулот 1 сүмiga харажатлар ва элементлар меҳнат воситалари, материаллар, меҳнат) бўйича солиштириб харажатлар қанчалик паст бўлса жамғармалар рентабеллиги шунчалик юқори бўлади. Алоҳида омилларнинг рентабеллик даражасига таъсиригининг рақамли баҳоси занжири ўрин алманитириш усулби ёки омилли таъсиirlарини баҳолашнинг интеграл услуби орқали аниқланади.

Мисолни кўриб чиқамиш (14,3) жадвал

14.3. жадвали

Ишлаб чиқариниң рентабеллиги даражасининг таҳлили

N.	Кўрсаткичлар	ўтган йилги	ўтган йилдаги
1.	Баланс фойдаси, минг сўм	33263	755227
2.	Кўшимча қиймат солиғисиз бўлган баҳоларда маҳсулот реализасияси (оборот минг сўм)	158017	243853
3.	Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати минг сўм	18448	61563
4.	Моддий айланма маблағларнинг ўртача йиллик қолдиқлари, минг сўм	6050	17582
5.	Ишлаб чиқариш жамғармаларнинг ўртача йиллик қиймати (з сатр 14 сатр) минг сўм	24498	79145
6.	Махсулот сержамғармалик коэффициенти (3 сатр:2 сатр)	11,67	25,24
7.	Айланма маблағларни мустаҳкамлаш коэффициенти (4 сатр: 2 сатр) тийин	3,82	7,21
8.	Реализация қилинган маҳсулотнинг 1сумiga олинган фойда 1-2 сатр) тийин	21,05	29,74
9.	Корхона рентабеллиги даражаси (1-5 сатр). 100 фоиз	135,8	91,6

Тўла айланиш (оборот) кўрсаткич маҳсулотни реализация қилишдан келган тушумдан ташқари бошқа реализациядан олинадиган натижга ва реализация билан беғлиқ бўлган операциялар сальносини ўз ичига олади.

Ҳисобот йилидаги рентабеллик даражаси 91,1 фоиз ўтган йилдагиси эса - 135,8 фоизни ташкил этади, яъни рентабеллик 44,2 бандага пасайган.

Рентабеллик даражасининг ўзгаришига таъсир этган омилларниг таъсири қўйидаги ҳисоблардан (занжирли ўрин алмаштириш услугуби билан) аниқланади:

1) реализация қилинган маҳсулотниг 1 сўмига фойда улушиниг ошиш ишлаб чиқариш рентабеллиги даражасининг 56,1 бандага ўсиш олиб келади (191,9-15,8) бунда 102,3- 29,74: (25, 24-3,83) 100 фоиз.

31 моддий айланма (оборот) маблағларни мустаҳкамлаш козғифицентининг ошиши, яъни улар айлануб туришининг секинлаши ишлаб чиқариш рентабеллигининг 10,7 пункт (91,6-102,3) га пасайшига олиб келган.

Шундай қилиб, омиллар бўйича рентабелликинг умумий пасайши рентабеллигининг ўтган йилги маълумотларига нисбатан умумий ўзгаришларига мос келади.

Рентабеллик кўрсаткичларининг учинчи гуруҳи биринчи ва иккинчи гуруҳларга ўхшаб рентабеллик даражаларининг базасида шаклланади, бироқ фойда пул маблағларининг соф тушуми ҳисобга олинади. Масалан:

Пул маблағларининг соф тушуми	пул маблағларининг соф тушуми	пул маблағларининг соф тушуми
Сотиш ҳажми	умумий (жамлама)	ўз капитали капитал

Узбу кўрсаткичлар корхонанинг кредитлар, қарздорлар ва ҳиссадорларни, у эга бўлган ишлаб чиқариш потенциалидан фойдаланиш муносабати билан пул маблағлари билан таъминлаш имкон даражаси ҳақида таъсаввур беради. Накд пулни тушум асосида ҳисоблаб чиқариладиган рентабеллик концепциясидан бозор иқтисодиёти ривожланган мамлақатларда кенг қўлланилади. У энг устундир, негаки пул тушумлари жадал операциялари ишлаб чиқаришнинг жадал турини аҳамиятли аломати, корхона "соғлом" иқтисодиёти ва молиявий аҳволининг аломатидир. Бу концепция дан фойдаланишга ўтиш корхоналар ҳисботини қайта талаб этади. Бу иш эндиғина бошланғич босқичда турибди.

14.4.Ишлаб чиқариш фойда ва чиқимлар ҳажмини оптималлаштириш (мақбуллаштириш

Фойда олишнинг зарурий шарти бўлиб маҳсулотни реализация қилишдан келадиган тушумниг уни ишлаб чиқариш ва сотиш юзасидан харажатлар (чиқимлар) дан ошиб кетишни таъминловчи иш-

лаб чиқарыш ривожжанашиннаг мұайян дәражасы ҳисобланады Фойдағынг шақалдастыруеви бош омылди занжир қуидати тасви орқали күрсатилиши мүмкін:

харажатлар ишлаб чиқарыш ҳажми фойда

Бу тасвирнинг таркибий қисмлари дөймий эътибор ва назора остида бўлиши керак. Бу вазифа аҳамияти бозор иқтисодиётиг ўтиш муносабати билан ўсиб борадиган директ-костинг тизим, бўйича харажатлар ҳисобини ташкил этиш асосида ҳал этилади.

Директ-костинг тизимининг ўзиң а хос хусусияти бўлиб, бирин чидан, харажатларнинг дөймий ва ўзгарувчан ҳаражатларига бўли ниши ҳисобланади. Ўзгарувчан чиқимлар бевосита ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажми ва ассортиментига боғлиқ ҳамда улар миқдори ўзгарувчанлигининг аҳамиятсиз оғизилар билан ишлаб чиқариш ҳажми ўзгарувчанликларига синхрондир. Аксинча, дөймай чиқимлар маҳсулот ҳажмининг ўзгаришларига боғлиқ эмас.

Уларни миқдори фақат ҳисоб дикришнинг давомийлигига боғлиқ холос. Харажатларнинг дөймий за ўзгарувчан харажатларга бўлишининг бир қадар шартлилигига қарамай, бундай бўлишининг аҳамияти ҳисобининг содданишуви ва фойда ҳакиқатиги маълумотларни олиш тезкорлигини оширилади

Директ-костинг тизимининг иккичи ўзига хос хусусияти ишлаб чиқарыш ва молия ҳисобининг бирлашуви. Директ-костинг тизими бўйича корхоналардаги ҳисоб ва ҳисбот шундай тарода ташкил этилганки, "Харажатлар - ҳажм-фойда" таъсири бўйича маълумотлар устидан мунтазам назорат қилиши имконияти вужудга келади. Фойда таҳлия учун ҳисбогтнинг асосий модели қуидагича кўринишга эга:

Реализация ҳажми	1500
Ўзгарувчан харажатлар	1000
Маргинал даромад	500
Дөймий чиқимлар	300
Фойда (соф даромад)	200

Магиниң даромад реализация тутиши ва ўзгарувчан харажатлар ўртасидаги фарқдан иборат. Ёккакни томондан, бу, дөймий чиқим ва соф даромад суммасидир. Бу ҳол таҳлия таффинлоти (детализацияси) учун муҳим бўлган кўп босқични ҳисбогтларни тузишга имкон беради.

Даромадлар ҳакиқатиги ҳисбогтни тузиш кўп босқичлилик директ-костинг тизимининг учинчи хусусияти ҳисобланади. Бинобарин, агар юқорида келтирилган ҳисбогтда ўзгарувчан ишлаб чиқарыш ва ишлаб чиқарыш харажатларга акратилса, унда ҳисбогт уч босқичли бўлиб қолади. Бундан аввал ишлаб чиқарыш маргинал даромад, шундан сўнг умуман даромад, кейин эса соф даромад аниқланади.

Тасалан:

Реализация ҳажми	1500
Ўзгарувчан ишлаб чиқариш харажатлари	900
Ишлаб чиқариш маргинал даромади	600
Ўзгарувчан ноишлабчиқариш харажатлари	100
Маргинал даромад	500
Доимий чиқум	300
Фойда (соф даромад)	200

Бирект-көстинг тизимининг түрткүнчи хусусияти - соф даромаддан олдиндай айтиш (прогноз) учун ҳисобларни иқтисодий-математик ва график (чизма) ҳолатда тақдим этиш ва таҳлил усулубиёя ишлаб чиқиши.

Координатларниң түғри бүркүлди тизамида таннарх (харажаттар) ва даромадини ишлаб чиқордиган маҳсулот бирликлари миқдорига бөлгүннеги графиги түзилади. Миқдорига вертикаль (тик түзу) - бўйича таннарх ва даромад ҳақидаги маълумотлар, ётиқ тақдим - бўйича эса - маҳсулот бирликлари миқдори ажратилади. (расм). Ишлаб чиқариш ҳажмининг критик нуқтаси (K) да фойдалам йўқ, зарап ҳам, ундан ўнг томонда штрихлаб қўйилган. Ҳар бир белгиси (маҳсулот бирликлари миқдори) учун соф фойда маргинал даромад миқдори ва доимий чиқимлар ўртасидаги фарқ сирида аниқанади.

Критик нуқтадан чап томонда доимий харажатлар миқдорининг ортикал даромад миқдоридан ошиши натижасида ҳосил бўлашган соф заарлар доираси штрихлаб қўйилган.

Графикдан фойдаланиб "харажатлар - ҳажми - фойда" бөллиқтинг таҳлили учун баъзи фойдали ҳисоб-китобларни келтирашади.

Ишлаб чиқариш критик ҳажмининг нуқтасида:

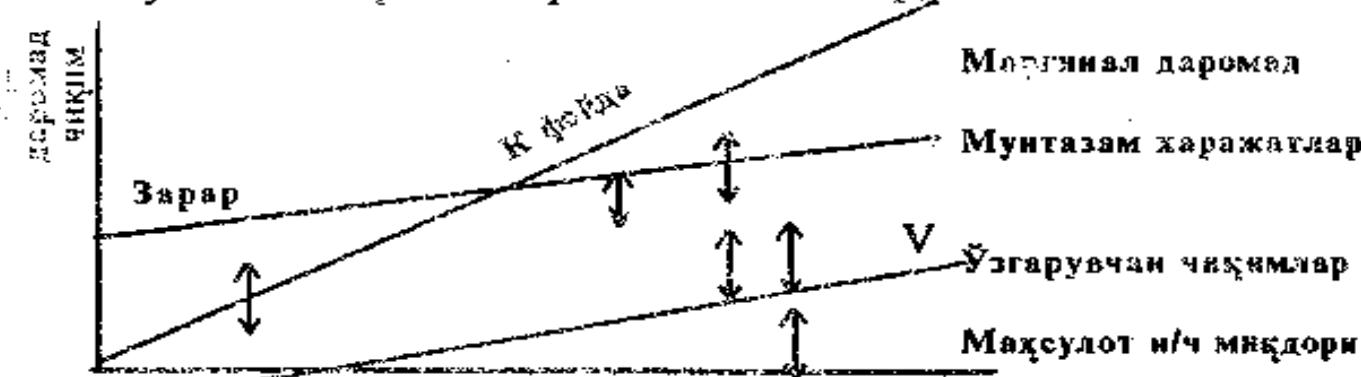
$$QP - QV - C = 0 \text{ га эгамиз}$$

Критик нуқтада (бирликлар миқдори маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми,

P - маҳсулот бирлиги баҳоси

V - маҳсулот бирлигига солиштирма ўзгарувчан харажатлар

C - мунтазам харажатлар.

14.1. расм. Ишлаб чиқариш, харажатларидан фойда ҳажми кўрсаткичлайдиган ўзаро бөллиқларни кўрсатувчи график.

Шартли белгилар:

N - маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг қиймат ифодаси,

S - маҳсулотнинг тўла таннархи (ишлаб чиқариш харажатлари)

V - ўзгарувчан чиқимлар,

K - ишлаб чиқариш критик ҳажми нуқтаси.

Бу нисбатдан қўйидаги формула бўйича маҳсулот жисмоний ҳажмининг энг юқори миқдори аниқланади:

$$Q = C / PV$$

Формулани ўзгартириш маҳсулот ва нисбий маргинал даромад ҳажмининг очиб беради:

$$Q = C / PV = C / (P(1-V/P)) = C (P(1-d))$$

бунда d - маҳсулот баҳоси ($d=V/P$)даги солиштирма ўзгарувчан чиқимларининг нисбий даражаси;

I-D - нисбий маргинал даромад.

Ишлаб чиқаришининг ҳажми критик ҳажми нуқтаси, агарда доимий чиқимларнинг ортиши маргинал даромаднинг ўсиц даражасига қараганда жадалроқ бўлса, юқорироқ жойлашади.

Директ - костинг тизими бўйича фойда таҳлилиниң хусусиятлари ва имкониятлар шундай "харажатлар - ҳажм - фойда" омилии занжирнинг кейинги иқтисодий - математик таҳлил усулубларидаи "энг сўнгти" таҳлил усубуларидан фойдаланишга олиб келади.

15. боб. КОРХОНА МОЛИЯ АҲВОЛИНИНГ ТАҲЛИЛИ

15.1. Бухгалтерлик баланс моддалари динамикаси ва структурасининг умумий баҳоси

Корхонанинг молиявий аҳволи маблағлар (активлар) ни ва улардан фойдаланиш ҳамда уларни шакллантирувчи манбалар (ўз капитал ва мажбуриятлар, яъни пассивлар билан характерланади. Бу маълумотлар корхона балансида тақдим этилган.

Молиявий аҳволининг белгиловчи асосий омиллар бўлиб, биринчидан, молия режасини ва эҳтиёжнинг юзага келишига қараб ўз айланма капиталнинг ҳисобига тўлдирилиши ва иккинчидан, айланма маблағлар (активлар)нинг айланниш тезлиги ҳисобланади. Молиявий аҳвол намоён бўладиган сигнал кўрсаткич бўлиб корхонанинг тўлашга қодирлиги ҳисобланади. Корхонанинг тўлашга қодирлиги деганда унинг техник ва материалларни етказиб берувчиларнинг хўжалик шартномаларига мувофиқ тўлов талабларини вақтида қондириш, кредитларни қайтариш, ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш, бюджетта тўловларни киритиш қобилияти тушунилади. Молия режасининг бажарилиши асосан умумий ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолияти натижаларига боғлиқ бўлгани туфайли молиявий аҳволи хўжалик омилларининг бутун жамламаси билан белгиланади ва энг умумлаштирувчи кўрсаткич ҳисобланади дейиш мум-

кин. Демакки: молиявий натижалари ҳақидағи ҳисобот ва улардан фойдаланыш ҳақидағи ҳисобот ҳам шунингдек, молиявий ақвони таҳлил учун жалб қилинади.

Корхона молиявий ақвони динамикасига умуман баҳо бериш учун баланс моддаларини ликвидиллик (актив моддалари) ва мажбуриятларнинг оширишлик (пассив моддалари) аломатига қараб алоҳида специфик гуруҳларга гуруҳлаштириш лозим.

Аюргацияланган баланс асосида корхона мол - мулкі структурасининг таҳлили амалга оширилади. Уни, янада тартибга келтирилган ҳолда қуйидаги шаклда ўтказиш қулай:

Актив	Пассив
1. мол-мулк	1. мол-мулк манбалари
2. Иммобилизацияланган	1.1. Ўз капитали
1.2. Мобил, айланма активлар	1.2. Қарзга олинган капитал
1.2.1. Заҳира ва харажатлар	1.2.1. Узоқ муддатли мажбуриятлар
1.2.2. Дебиторлик қарзлар	1.2.2. Қисқа муддатли кредит ва қарзлар
1.2.3. Пул маблағлари ва қимматли қофозлар	1.2.3. Кредитлик қарз.

Балансни бундай таснифланган гуруҳлар бўйича ўқиши горизонтал ва вертикал услублардан фойдаланган ҳолда олиб борилади. Активлар ва пассив моддаларининг бундай мувофиқ равища 15,1 ва 15,2 жадвалларида келтирилган.

Таҳлилий баланс-неттодан бевосита корхона молиявий ақвонининг қатор энг муҳим характеристикаларини олиш мумкин уларга қуйидаги киради:

корхона мол-мулкининг умумий қиймати валюта, ёки баланс якунига;

иммобилизацияланган активлар (яъни, асосий ва айланиш билан боғлиқ бўлмаган бошқа маблағлар)нинг қиймати-баланс активининг I бўлимни якунига;

айланма (мобил) маблағлар қиймати-баланс активи II ва III бўлимлари якунлари суммасига;

моддий айланма маблағлар қиймати-баланс активи II бўлимни якунига;

кенг маънодаги дебиторлик қарз миқдори (шу жумладан таъминловчилар ва пурратчиларга берилган аванслар) -баланс активи III бўлимининг 199-260 сатрларига;

кенг маънодаги эркин пул маблағлари суммаси (шу жумладан қимматли қофозлар ва қисқа муддатли молия сарфлари) - баланс активи (банк активи деб аталажак) III бўлимининг 270-310 сатрларига;

ўз капитал қиймати-пассивнинг I бўлимига ва баланс пассиви II бўлимининг 725-750 сатрларига;

қарзга олинган капитал миқдори - 725-750 сатрларсиз баланс пассивининг II бўлимига;

одатда асосий маблағлар ва бошқа айланиш билан боғлиқ

бўлмаган активларни шаклини тиришга ёки ўз муддатли кредит ва қарзлар миқдори - баланс ишораси 11 бўлимининг 500-510 сатрларига;

одатда айланма активларни шаклини тиришга боянган қисқа муддатли кредит ва қарзлариниң миқдори - баланс пассиви II бўлимининг 600-620 сатрларига;

кенг маънодаги кредиторлик қарзлар миқдори - баланс пассиви II бўлимининг 630-720 ва 760 сатрларига, 725-750 сатрлари корхона нининг худди ўзиңинг ўзига қарзини кўрсатди яки узи корхона нинг ўз маблағлари ҳақида кетяпти, шунинг учун тадъири қилиш пайтида бу сатрлар бўйича суммаларни ўз капиталга қўшиш лозим.

Бу кўрсаткичларниң горизонтал ёки дигемик таҳлили уларниң мутлақ ошиши ва ўсиши суръатларини ўринатишга имкон беради, бу эса корхона молиявий аҳволининг характеристикаси учун муҳим дир. Бинобарин, корхона мол-мулкица қўшимча ахборет қийматининг динамикаси молия натижалари миқдорига корхона қудрати ҳақида қўшимча ахборотни беради.

15.1. жадвали

Баланс активлари моддаларининг таҳлилий түруҳлаштирилиши ва таҳлили

Баланс пассиви	давр бошига			давр охирига мутлақ ўсиш		
	минг	сўм	якунга	минг	сўм	якунга оғчиш, суръати фонд
1. Мол-мулк жами	15845	100		99860	100	83515 627,1
2. Иммобилизацияланган активлар	5219	32,9		39942	40,2	34723 765,3
2.2.1. Айланма активлар	10626	67,1		59418	59,8	48792 559,2
2.2.1. Заҳиралар	4151	26,2		31014	31,2	26868 747,1
2.2.3. Пул маблағлари	771	4,9		8118	8,2	7347 1053

15.2. жадвали

Баланс пассиви моддаларининг таҳлилий түруҳлаштирилиши ва таҳлили

Баланс пассиви	давр бошига			давр охирига мутлақ ўсиш		
	минг	сўм	якунга	минг	сўм	якунга оғчиш, суръати фонд
1. Мол-мулк манбалари жами	15845	100		99360	100	83515 627,1
1.1. Ўз капитали	7620	48,1		63710	64,1	56090 836,1
1.2. Қарзга олинган капитал	8225	51,9		35650	35,9	27425 433,4
1.2.1. Ўзоқ муддатли мажбуриятлар кредит ва қарзлар	3778	23,8		3098	3,1	-680 82,0
1.2.2. Кредиторлик қарз	3600	22,7		11000	11,1	7400 305,5
	847	5,3		21552	21,7	20705 2544,5

Золиявий аҳволчы баҳолаш учун баланс активи ва пассивини таҳлил, структурали таҳлили ҳам аҳамиятта эга. Бинобарин, ўз ишқорига олинган капиталикниг ўзаре избати асосида корхонаниг таҳлил алоқалари шарондаридағи автономияси ҳақида, унинг мөлниявий жиҳатдан турғунлиги ҳақида худоса чиқариш жасап Корхона молиявий стратегиясини түғирлаш, баланс алоқида мөлниявий истиқболларини анықлашда баланс алоқида моделдерининг, одатда маҳсус иқтисодий математик услублари (ўргачкасыни, баланс ушбу моддасининг хатти-харакатларини баён етүвчи функцияларни анықлаш ва бошқа)дан фойдаланған ҳолда аңча узоқ вақт давомидаги тренд таҳлили алоқида аҳамиятта.

Молиявий аҳвол ўзгаришнинг умумий манзарасини деталданғыш учун баланс активи ва пассиви ҳар бир бўлими учун жадвал (15.1 ва 15.2) жадваллари шакллари бўйича) тузилади – сўумкин. Гесапин, заҳиралар ва харажатлар аҳволи динамикаси ва структурасини тадқиқ қилиши учун асосида баланс активининг І бўлими маълумотлари етадиган жадвал тузилади. Бу жадвалининг эгасида заҳира ва харажатларининг қўйидаги элементларини ажратиш ажсадга мувофиқ: ишлаб чиқариш заҳиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш қеласи даврлар чиқимлари, тайёр маҳсулот, мольшар, бошқа заҳира ва харажатлар.

Худди шундай жадваллар асосий маблағлари, дебиторлик қарз ва бошқа активлар ўз маблағлари манбалари, кредитлар ва бошқа қарзга олинган маблағлари кредиторлик қарз ва бошқа пассивларнинг структураси ва динамикасини таҳлил қилиш учун белгиланган. Активнинг І бўлими "Асосий маблағлар" моддаси бўйича янада бағафсил таҳлил йиллик ҳисботнинг N5 шакли асосида ўтказилиб, када йил боши ва охирига асосий маблағларнинг батағсил структураси, уларнинг ҳисбот давридаги келиб тушиши ва чиқиши келтирилган.

Бухгалтерлик ҳисоби маълумотларига кўра баланс активи ІІ бўлими таркибидаи айланма активлар иммобилизациясини буюднорувчи маҳсус жамғармалар ва мақсадли молиялаштириш маблағлари билан тўлдирилмаган чиқимларни, баланс пассивининг ІІ бўлими таркибидаи эса - тўланмаган, муддатида тўланмаган айнан муддатида қопланмаган қарзлар, муддатида тўланмаган таъминловчиларнинг тўлов талаблари, бюджетга боқимандалар ва ботқаларни ажратиб чиқиши лозим.

Қиёсий таҳлилий балансни қуриш билан бир қаторда, ҳисбот давридаги молиявий аҳвол динамикасининг умумий баҳосини олиш учун баланс-нетто якуни ўзгаришининг ҳисбот давридаги хўжалик фаолияти молия натижаларининг ўзгаришлари, масалан, маҳсулот реализациясидан олинадиган тушумнинг ўзгариши билан қиёслаштириш амалга оширилади. Қиёслаштириш ҳисбот даврида тегишли равишда маҳсулотни реализация қилиш натижасида

олинган түшум ва баланс - нетто якуни ўртача қиймати ўсишини кўрсатувчи K ва K коэффициентларини солиштириш йўли билан амалга оширилади. Агарда $K^N > K^c$ бўлса, унда ҳисобот даврида корхона молия ресурсларидан фойдаланиш аввалги даврдагига қараганда янада самаралироқ: агарда $K^N < K^c$ бўлса - самара-сизроқ бўлган. Молия натижалари ўзгаришлари билан худди шундай қиёслашлар корхонанинг асосий маблағлари ва сарфлари, айланм маблағлари, моддий айланма маблағлари, ўз маблағлари, манбалари бўйича алоҳида қилиб ўтказилади.

15.2 Баланс маълумотлари бўйича молиявий аҳволи ва тўлашга қодирлик таҳлили

Молиявий аҳволининг ҳисобот давридаги умумий характеристикиси ва унинг ўзгаршини аниқлашдан ташқари, молиявий аҳвол таҳлилининг янада бир мухим вазифаси - корхона молиявий турғунигининг мутлақ кўрсаттичларини тадқиқ қилиш. Бу кўрсаттичларни аниқлашда бозор шароитларида қўйидаги кўринишга эга бўлган моделини тузиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлниши мумкин:

$$F + E^z + E^p = C^c + C^{**} + C^* + O$$

бунда F - асосий маблағ ва сарфлар.

E^z - заҳира ва харажатлар,

E^p - пул маблағлари, қисқа муддатли молия сарфлари ҳисоб-китоб (дебеторлик қарз) ва бошқа активлар,

C^c - ўз маблағлари манбалари,

C^{**} - узоқ муддатли кредитлар ва қарзга олинган маблағлар,

C^* - қисқа муддатли кредитлар ва қарзга олинган маблағлар,

O - ҳисоб-китоб (кредиторлик қарз) ва бошқа пасивлар.

Узоқ муддатли кредитлар ва қарзга олинган маблағлар кўпинча асосий маблағ омилларни ва капитал сарфларга юборилишини ҳисобга олиб, дастлабки баланс формуласини қайта ўзгартирамиз:

$$E^z + E^p = ((C^c + C^{**}) - F) + (C^* + O)$$

Бундан шундай холоса чиқариш мумкинки,

$E^z \leq (C^c + C^{**}) - F$ чекланган пайтда корхонанинг тўлашга қодирлиги шарти бажарилади, яъни пул маблағлари қисқа муддатли молия сарфи (қимматли қоғозлар) ва активга оид ҳисоблар корхонанинг қисқа муддатли қарзи ($C^* + O$) ни қоплайди:

$$E^p \geq C^* + O$$

Шундай қилиб, моддий айланма маблағлар қиймати ва уларнинг ўз ва қарзга олинадиган шаклланиши манбалари миқдорининг нисбати корхона молиявий аҳволининг турғунигини белгилайди. Заҳира ва харажатларнинг шаклланиши манбалари билан таъминланганлиги молиявий турғунилик моҳияти бўлиб, ҳисобланади, гарчанд тўлашга қодирлик ҳисобланади, унинг ташқи ифодаси бўлиб чиқади. Шу билан бир вақтда заҳира ва харажатларнинг манбалар

билин таъминланганлик даражаси - таъминланганлик оқибати сифатида чиқадиган тўлашга қодирлик (ёки тўлашга қодир эмаслик)-нинг у ёки бу даражасининг сабаби.

Молиявий турғуниликининг энг умумлаштирувчи кўрсатгичи бўлиб, маблағлар манбалари ва заҳира ҳамда харажатлар қиймати фарқи кўринишида ҳисобланадиган заҳира ва харажатларни шакллантириш учун маблағлар ва манбаларининг ортиқча ёки кам ҳисобланади. Бунда муайян манбалар (ўз, кредит ва бошқа қарзга олинган)нинг маблағлари билан таъминланганлиги назарда тутилади негаки манбаларининг барча жоиз турлари (шу жумладан, кредиторлик қарз ва бошқа пассивлар) суммасининг старлиги баланс активи ва пассиви якунларининг ўхшашлиги (тентлиги) билан кифояланган.

Корхона заҳира ва харажатлариниг умумий қиймати баланс активининг II бўлими (E^c) якунига teng.

Заҳира ва харажатлариниг шаклланиш манбалари характеристикиси учун бир қанча кўрсатгичлардан фойдаланилади:

ўз маблағлар манбалари қиймати плюс узоқ муддатли қарз маблағлари фарқига ва асосий маблағлар ҳамда қийматига teng бўлган ўз айланма маблағлариниг нақдлиги (E^e).

$$E^e = C^e + C^{ek} - F$$

бунда C^e , F - баланс пассиви ва активи биринчи бўлимларининг якунлари;

C^{ek} - баланс пассиви II бўлимининг 500-510 сатрлари аввалги кўрсаткич ва қисқа муддатли кредитлар ҳамда қарз маблағлари (ушбу ҳолатга уларга мудатида тўланмаган ссудалар қўшилмайди) суммасига teng заҳира ва харажатлар шаклланиши асосий манбалариниг умумий қиймати:

$$E^e + C^{ek} = ((C^e + C^{ek}) - F) + C^{ek} + C^a,$$

бунда C^{ek} - ушбу ҳолатда муддати ўтказилган ссудалар билан бирлаширилмаган қисқа муддати кредитлар ва қарзга олинган маблағлар,

C^a - муддатида тўланмаган ссудалар (ссудлар бўйича тўланмасликлар).

Заҳира ва харажатлар шаклланиш манбаларининг келтирилган ҳар бир характеристикиси, агар баланс активи III бўлимида жамеармалар ва мақсадли молиялаштириш маблағлари билан қопланмаган, шунингдек, агарда ходимлар билан улар олган ссудлар (баланс активи III бўлими) бўйича ҳисоб-китоблар ишчи ва хизматчилар учун ссудалар (баланс пассивининг II бўлими)дан ортиқ бўлса, айланма иммобилизацияси қийматига камайтирилиши керак.

Иммобилизация, шунингдек, бошқа дебеторлар ва бошқа активлар таркибида яшириниши мумкин, бироқ бунда унинг миқдорини фақат ҳисоб маълумотлари асосида ички таҳлил доирасидагина аниқлаш мумкин. Бу ерда аниқлаб топилган шубҳали сумомалар лик-

шакланинг настанинг ёки тўла саломинишири билан мезон бўлиб хизмат қелишини керак.

Заҳира ва харажатлар шакланиниши асосий манбаларининг умумий қиймат кўрсаткичи таҳминий ҳисобланади, иега деганда қисқа муддатни кредитларине бир қисми юклаб жўнатилган моллар ҳисобиди берилади, заҳира ва харажатларни қоплаш учун эса кредитништада Банк томонидан ҳисобга ўтказилиган кредиторлик қарзини бир қисми жайб этилади. Бу қийматлар баландда ако эттирилмайди, улар учун факат тена чегараларнигина баҳовони мумкин. Юклаб жўнатилган моллар ҳисобидан сувалар тенадан бу моллар учун дебеторлик қарз билан чегараланган, кредитлан пайтида банк томонидан ҳисобга ўтказилиган кредиторлик қирз ва олинган авансиз бўйича суккасидан ошмайди. Агарда бу қийматлар ҳисоб маълумотлари асосида ички таҳдид даврисида лицифандаган бўлса, унда заҳира ва харажатлар шакланининг асосий манбалари умумий қиймат қисми фарқига тўғриланади.

Заҳира ва харажатлар шакланиниши асосий манбалари умумий қиймат кўрсаткичининг таҳминий баҳо хусусияти молиявий аҳволининг ташқи таҳдиди давомидан фойдаланилажак ахбортнинг чекланиганлиги муқаррар. Бу камчиликларга қарамай, заҳира ва харажатларнинг шакланиниши манбалари умумий қиймат кўрсаткичи молиявий турғунлик даражасини аниқлаш учун ишончли ориентир бериди, боз устига ҳозирги замон банк қонунчилигидан кредит (банк кредити)ни таъминловсиз имкони кўзда тутилади.

Заҳира ва харажатлар шакланиниши манбалари қийматининг иккита кўрсаткичига заҳира ва харажатларнинг улар шакланиниши манбалари билан таъминланганинг иккита кўрсаткичи мос келади:

ўз айланма маблагларининг ортиқча (+) ёки камлиги (-):

$$\Delta E^c = E^c - E^*$$

Заҳира ва харажатларни шакллантириш учун асосий манбаларининг умумий қиймати (+) ёки

$$\Delta(E^c + C^{**}) = (E^c + C^{**}) - E^*$$

Заҳира ва харажатларнинг улар шакланиниши манбалари билан таъминланганинг иккита кўрсаткичини ҳисоблаб чиқарипши молиявий вазиятларни уларнинг турғунлик даражасига қараб таснифлашга имкон беради.

Молиявий вазиятларнинг тўртта турини ажратиш мумкин:

1) камдан-кам учрайдиган ва молиявий турғунликнинг чет тури ҳисобланган молиявий аҳволининг мутлақ турғунлиги. У куйидаги шартлар билан белгиланади.

$$E^* < E^c + C^{**}$$

2) корхона тўлашг қодирлигини кафолатлайдиган унинг молиявий аҳволи нормал турғунлиги:

3) тұлашга қодирникінің бузилиши билан бирге кечадиган. Тұрғын шүнгә қарымай, үз маблағларын манбасыраш тұлдырып да айланма маблағларинің оның ҳисобига мувозааттың тикшесін сақлады қолданадын жетурғын молиявий ақвон:

$$E^3 \rightarrow E^4 + C^k + C^0$$

Демек C^0 молиявий кескинликни бүшаштирувчи манбалар.

4) корхона синиа арафасыда турған инциррозли молиявий ақвон, негаки, ушбу вазиятта корхона нұл маблағлары, қисқа заудағы қимматлы қофозлар да дебиторлық қарзи ҳаттоқи үннің кремдегерек қарзи ва муддати ўтказиб юборылған осудаларни ҳам қопламасын:

$$E^3 \rightarrow E^4 + C^k + C^0$$

Охирги иккى шарттар билан вужудға келтирілгенде вазияттың көпшелдерінің структурасын оптимизациялағы билан бир категория туғынник заһира ва харажатлар даражасын асосланған равниңда нағайтириш йўли билан тикшениши мүмкін.

Корхона молиявий ақвони күрсәткічларинің ҳисоб-китоб аларитмларини умумлаштирувчи таъсири пастда келтирілген (тас-шар 15,190).

Молиявий турғунлик 4 туриннің ҳар бир корхона молиявий ақвонининг янада тұла манзарасын берувлы бир типли күрсәткічлар үплемі билан харakterланады. Бу күрсәткічларға: заһира ва харажатларинің маблағлары манбалары билан таъминланғанлық коэффиценті: заһира ва харажатларни шакалантириш учун маблағтарыннің ортиқча (ёки молиявий ақвон турғунлигинин заһирасы (кундарда), заһиралар 1 минг сүмга маблағларинің ортиқча ёки йил охирға баланс маълумотлари бўйича күрсәткічлар ҳисоб-китоб аларитмлари ва уларнинг миқдори 15,3 жадвалида келтирған.

Жадвалдан күрнишиб турғандек, корхона инциррозли ақвонда туғыбди. Заһира ва харажатлар нормал шакланиш манбаларидан 9/9 минг сүмга ортиқ. Айланма маблағларинің камчилиги деярли кунлик айланышнин ўртача мезерлеридан келиб чиқиб эҳтиёж-да ($J^k = 5,8$) кунни ташкил этади.

Маблағларинің бу етешмөвчилеги бюжет билан меңнатта ҳақ сұмаш на моллар, шычилар ва хизметчилар учун таъминловчилардан тұлов бўйича кредиторлық қарз ҳисобига қолданады.

Молиявий кескинликни бартараф қилиш учун, корхона моддий айланма маблағлар қуйидагы моддалар: ишлаб чиқарыш заһиралары, тугалланмаган ишлаб чиқарыш, тайёр маҳсулот ва моллар моддайларинің йил охирда кескин оштандырылғаны аниқлашару.

Бу, ички молиявий таҳлил вазифаларына киради.

Ички тақлил доирасыда корхонаның молиявий турғунлигини түлашга қодир эмаслик балансини тузиш асосида чукурлаштирилген амалға оширилади, у қуйидаги ўзаро боғланған күрсәткічлардан ўз ичига олади:

Иммобилизацияланган активлар (I бўлим)	Ўз ва уларга тенглаштирилган маблағлар (пассивнинг I ва II бўлимлари
F	$C^e + C^{ex}$
Ўз айланма маблағлар номативи ёки айланма активларга молия эксплуатация эҳтиёжни қоплаш нинг режали фоизи H	Кўрсаткич 1 ўз айланма маблағлар $E^e = (C^e + C^{ex}) - F$
Кўрсаткич 2 ўз айланма маблағлари ортиқ (+) ёки камомад (-)	Юқлаб жўнатилган товарлар ҳисобига кредитлар ва кредитлаш пайтида банк ҳисоблаб ёзган кредиторнинг қарзнинг қисми ҳисобга олинган товкар-моддий бойликлар ҳисобига банкларнинг кредитлари C ^{ex}
Заҳира ва харажатлар миқдори E	Заҳира ва харажатларни шакллантириш учун жами маблағлар $E^e - C^{ex}$
Айланма маблағлар иммобилизацияси	Кўрсаткич 3 Заҳира ва харажатларни шакллантириш учун маблағларнинг $\Delta(E^e + C^{ex}) = E^e + C^{ex} - E^e$
H	Кўрсаткич 4 Иммобилизация ҳисобга олинган ҳолда маблағларнинг (+) ёки (-) $(E^e + C^{ex}) = E^e + C^{ex} - E^e - I$
Пул маблағлари ва маблағлар молия сарфлари нинг ортиқ-часи	Кўрсаткич 6 Тўламасликларнинг миқдори
Кўрсатикич 5 Молиявий тангликни юмшатувчи манбалар	

15.1. Корхона молиявий аҳволи кўрсаткичларнинг таҳлили тасвири.

15.3 жадвали

Молиявий аұвол турғунынг таұлали ва баҳоси (йыл охиріга)

Визият тури (бақо мезони)	Зақира ва хара- лағ манбалары бидан таъминлан-	маблағлар- нинг (+) әки (-)	молиявий аұвол турғунынг зақироси (күнларда)	Зақиравалар 1 минг сүмінға маблағларнинг әки
------------------------------	--	-----------------------------------	---	---

1. Тұланнамаганлиқтарының умумий мәндері:
банк ссудалари бүйінча муддати үткәзіб юборилған күріншілік
етказиб берувишарының ұисеб-кітеб ҳужжаттары бүйінча муд-
дат үткәзіб юборылған қарз;

бюджетларга боқымандашар, бошқа тұланнамаганлиқтар, шу жум-
ладан, мәннатта ҳақ тұлаш бүйінча;

2. Тұланнамаганлиқтар сабаблары:

үз айланма маблағтарының тапқырлығы;

товар-моддий бойликтердің режадан орталық қарашалары;

юклаб жүнгілдіктан, харидерлар томондан үз муддатида
тұланнама мөзіар,

акцент радиацияның туғайлы харидорларының масъуллігі
жосыда сақланыптаған моллер;

айланма маблағтарының көзінен күриш, ходимлары томони-
дан олниған судилар бүйінші учаритың қарздорлығы, шунингдек ма-
сус жамғартмалар да мөкәддел молиялданырылған маблағтары билан
тұлаб құйтаман мүнәсіктің анықбілдірілгені.

3. Молиявий кескніліктер Бұланнаныруынч майдалар:

жакшылық ортін үз маблағтары (активсодий ригбетліліктерине жам-
ғармалар), молиявий зақира (резерв)дар ва бошқа жаңб қылыштан
маблағтар (нормал қаридерлар қарздан дебиторлық қарздан ор-
тиқшы), банкнинг майданна маблағтар да үзі а қарз маблағтарының
тахлил қылыш учун динамикадегі берилгандың күрсатқичларни күриб
виқия тавсия қылышнады (мисолан, ұар чорак бүйінча)нин

Зақира ва харажаттарының шаклланиши майдалары билан бир
наторда молиявий ақвол учун бутун айланма капитал (активлар)-
ның бүлгандық каби, зақира ва харажаттарының нисбеттән (айланнан-
са қарата) пасайышыда ифодаланадиган айниқса айланма товар-
моддий бойликтарының айланыб туришлігі ҳам мұхым ақамиятта
эта.

Зақира ва харажаттар ақволининг чукурлаштырылған тақлии
молиявий ақвол ички тақлилиниң тарқибий қисми ұисобланады,
чунки бухгалтерлік ұисоботда бүлмаган ва маълум даражада ти-
жорат сири соҳасынга мансуб зақира ва харажаттар ҳақидаги ахбо-
ротдан фойдаланишини назарда тутади.

Молиявий ақволининг ички тақлии спецификасини фойдаланил-
майдыган товар-моддий бойликтар тақлии каби корхона зақира ва
харажатлары ақволини тақлии каби корхона зақира ва харажат-
лары ақволини тадқиқ қылыш давомида ҳал қалынажак бу мұхым
вазифа мисолида күриб чиқамиз.

Ортиқча, касод товар-моддийлиги маълум даражада корхона
молиявий ақволи турғуынаның әмонлаштыради, чунки кредитлаш
режасынға киритилмайды. Ортиқча моддий ресурсларының миқдори

ж структураси ҳақидағы міншуметтар нор... олар ортиқ зақыншылар да фойдаланылмайтаган товар-моддий бойликтердегі жөнде көзіңіз аблаларини таңдит қылыш учун, уәркеме әсеси бүлешім күттүп дашиб қолишининг олдиңи олини тоғастады құндық дауда жаңынан үзгаштырағанда жаңы қылыш жөндеңдің табиғирилерінің резалантырыш умуды, шунингдек, маңғағатдор харидорлар, ғосстатачилар ёки товар биржасы орқали реализация қылыштың учун дастлабки ахборот бүліб хизмат күнненади. Бундан ахборот болған спецификацияланған күрнештеда табиғиришинаради. Моддий ресурслар номенклатурасының ҳар бир гурұхын позициясын бүйінча ортиқта моддий бойликтердегі қиймдердің қызығушылығы, материалдар, еңгізу ва бөлшектелділік ресурслар мүайян түрліліктердегі техник характеристикаларынан көніксөзделіліктердегі нормалар, размерлар, маркалар, профайлар, артикулдар а күра әнфөрситимнанған бүлишін керак, яғни ахборот информацияланған зақыншыларни амалданғатынан дағомида аскоттана мүмкін бўлиши учун уни (ахборотни) спецификацияланған ҳөзда тәсілділік көзімдік болады.

Ортиқта моддий бойликтар ҳындағы спецификацияланған ахборотының асосий маңбаһын бўліб омборга онд ҳисоб карточкалар үзебланади. Омборга онд ҳисобни сизб бергеншіннің анықтасынан усуғын күлланилганда корын ұжжаттарының көниб үзүншігі қарор да материаллар номенклатурасынға мүзөфиқ бухгалтерия томонидан кейинчалик омборчилар тұлдырылған N-77 намунашындағы бўйича омборга онд ҳисоб карточкалар тайғланади. Бироқ корхона зарда күпинчә намунашын зәмас, балки соңғазында ёки ҳар бир корхона учун ишлаб чиқарылған мүайян омборга онд ҳисоб карточкалар шакллариңдан фойдаланылади. Бунда корхоналарда күп ҳолларда марка, нав, тур, размер бўйича спецификацияланмаган товар-моддий бойликтарнинг зақыншылариниң йириклиштирилген, сурұпти нормалари ишлаб чиқаради ва фойдаланади. Карточка реквизитлари таркибида кўзда тутилған зақыншылар минимал ва максимал нормалари мувофиқ равишда унда кўпинчә кўрсатылмайды.

Шундай қилиб, нормадан ортиқ зақыншылар әжердатын сток спецификацияланған ахборотни омборга онд ҳисоб карточкасыдан имкон кўп ҳолларда бўлмайды. Шунга қарамай омборга онд ҳисоб карточкасыдан моддий ресурснинг ушбу түриннің йил давомында сирғатаниши ва уннинг йил охирига қолдиги ҳақидағы ахборот олиннан мүмкін. Агарда зақыншыларнинг йил охирига сарзақырасы моддий ресурсларнинг йил ичидағы сарфдан ортиқ бўлса унда бу, сарфлаш суръетлари сақланиб қолинганды зақыра бир йилда ортиқ вақтта етишдан далолат беради. Моддий зақыншылар ва ишлаб чиқарыш харжатларини кредитлари қоидаларига асосан ишлаб чиқарыннинг йиллик этиёжидан ортиқ келтирилған, бир йилдан ортиқ вақт давомында ҳаракатсиз сақланиб товар-моддий бойликтар кредитлаш режимсига кирилтмайды. Демакки, омборга онд ҳисоб карточкаси ушбу түриннің ортиқта зақыншылар миқдорига баҳо беришига имкон яратади.

Ортиқта зақыншыларнинг мутлақ ва нисбий миқдорини баҳолаш нағылалари жадвал (15.4 жадвал) күрнештеда расмийлаштириллади.

15.4 жадвал.

Товар-моделл бойлниклэр ортижча зөхираларининг мутлақ ва инсбий қийматини баҳолаш

Материал (ярим фаб-жорий йилининг 1 рикат) номи, номенк-ливарига қолдик латура раками, марка, ўлчоғни и н г код, профил, размерсүмларда (ўлчами)	Аввалиги йилдаги сарф ўлчовнинг суммарий табиии таридан бирлик- таридан хисобида	Сарфнинг қол- дикка нисбатан (фоиз)	Аввалиги йилдаги сарф ўлчовнинг суммарий якунга бирлик- ниятан ларида фоиз						Аввалиги йилдаги сарф ўлчовнинг суммарий шароитда жорий йил- даги ортижча мукдори	
			1	2	3	4	5	6	7	
2 шх 832087										
Трубкаси 57.45.900	1,4	557	779,8	1,2	100	140	18		639,8	1,3
20 к-1800										
Ременлари	5,4	415	2241	3,5	-	-	-	0	2244	4,4
Жамн	X	X	64732,39	100	X	X	X	X	50904,81	100

Диний ҳисоблашлар асосида ётадиган алгоритмни күриб чиқа-

1 графада зақира тури борлигінинг қиймати құрсатылған. Уни

деб белгілаймыз, бунда і зақира тури.

2 графада жорий йилнинг 1 январига зақира ушбу турининг

жөннинг натурал бирликларидаги ( ) қолдигининг миқдори кел-

тілган.

3 графада зақира ушбу турининг жорий йил бошига қолдиги-

( ) қиймати ифодаланған:

4 графада кам ҳаракат ва ҳаракатсиз зақираларнинг умумий

тұмасидаги қолдикларнинг солиштирма оғирилгі берилған:

$$m_i / \sum m_i * 100$$

5 ваб графаларда мос равища зақира ушбу турининг аввалги

жөндегі натурал ( ) ва қиймат ( ) ифодадаги сарф миқдорлари кел-

тілілгандан:

$$m_i = C_i U_i$$

7 графада зақира ҳаракатчанлығы характеристикасидан иборат

зақиранинг ушбу тури учун қолдияқда сарфнинг муносабати берил-

тілгандан:

$$W_i = m_i / \sum m_i * 100$$

8 графада аввалги йилда чиқым суръатларини сақлаб қолиша

шарты билан жорий йилда ресурсынинг ушбу тури бүйича зақира қий-

мати акс эттирилған:

$$m_i^+ = m_i - m_i^-$$

9 графада ортиқча зақиранинг тұмасыда ресурсларнинг ушбу

тури бүйича ортиқча зақиранинг солиштирма оғирилгі

$$m_i^+ / \sum m_i * 100$$

15. 4. жадвалда аввалги йилда зақираларнинг ҳаракати бүлма-

тіл турлари бүйича сумма көлтирилады, яғни қиймат ҳисоблаб чи-

қарылады:

$$\Sigma m_i = \sum m_i^+$$

$$i: w_i = 0$$

Баён қилинадиган алгоритмни құллайдылған фойдаланилмайды-

дан тавар-моддий бойликларни тақдил қилиш үслубиётининг асо-

сий бандларини ифодалаймыз:

1) корхонанинг молия бүліміда бүлған материаллар (ярим фаб-

рикатлар ва ҳ.к.) турлари бүйича нормативлар ва корхона бухгал-

териясининг моддий бойликлар ҳисоб бүліміда турған жорий йил-

нинг 1 январига товар-моддий бойликларнинг қолдиклари ва ҳара-

кати ҳақидаги ҳисобот асосида товар-моддий бойликларнинг тур-

лари бүйича меъерден ортиқ зақиралар ажратылады (йириклашти-

рған номенклатура нұқтаи назаридан) ва мутлақ қиймат бүйича

аҳамиятига қараб ажратилади (занжир қилинади). Бу билан чуқурлаштирилган таҳлил объектлари ажратилади;

2) анча нормадан ортиқ қолдиқлар аниқланған омборлар бўйича моддий бойликлар ҳисоб бўлимида омборга оид ҳисоб карточкалари танланади;

3) карточкалар билан ишлаш давомида ўтган йил охиридаги заҳира қолдигини заҳиранинг йиллик сарфи билан солиштириш йўли билан ортиқча моддий ресурслар аниқланади ва ушбу турнинг ортиқча заҳирасига баҳо берилади;

4) нормативдан анча катта оғишилар бўлган материаллар бўйича ҳар бир омбор юзасидан заҳираларнинг қолдиқлар ва уларнинг ҳаракати ҳақидаги маълумотларни бирлаштириш амалга оширилади. Ўтган йили давомида сарфланмаган материаллар турлари бўйича моддий бойликлар қиймати суммаси алоҳида ҳисоблаб чиқарилади.

5). барча текширилган омборлар бўйича маълумотларни бирлаштириш амалга оширилади;

6) жорий йилда сарф суръатларини сақдаб қолиш шарти билан ортиқча заҳира миқдори баҳосини кўрсатувчи таҳлилий жадвал кўриннишидаги ҳисоблаб чиқиши нацижаларига ҳисоблаб ишлов бериш ва уларни тақдим этиш (15.1 жадвалга қаранг);

7) касод товар-моддий бойликларнинг аҳволини баҳолиш учун эксперталар аниқланади;

8) эксперталар бўйича таҳлилий жадвалдан танлашлар амалга оширилади;

9) касод товар-моддий бойликларнинг аҳволини эксперт баҳоланишини ўtkазилади ва уларни хўжалик оборотига жаib этиш ёки реализация қилиш бўйича таклифлар киритилади.

15.3. Баланс ликвидлигининг таҳлили

Баланс ликвидлигининг таҳлилига эҳтиёж бозор шароитларида молиявий чекловларнинг кучайиши ва корхонанинг қарзни тўлашга қодирлигини баҳолаш зарурияти муносабати билан юзага келади. Баланс ликвидлилиги корхона мажбуриятларининг, пул шаклига айланиш муддати мажбуриятларини зўлаш муддатига мос келадиган унинг активлари билан қопланиш даражаси сифатида аниқланади. Активларнинг ликвидлилиги - активларнинг пул маблағларига айланиш вақтига кўра баланс ликвидлилигига тескари бўлган қиймат. Активларнинг ушбу тури пул шаклини олиши учун қанчалик кам вақт талаб қилинса, унинг ликвидлилиги шунчалик юқори бўлади. Баланс ликвидлигининг таҳлили, маблағларнинг ликвидлилик даражаси бўйича гуруҳлаштирилган ва ликвидлилик нинг камайиши тартибida жойлаштирилган пассив бўйича мажбуриятлар билан, уларни тўлаши муддатларига қараб гуруҳлаштирилган ва муддатларнинг ўсиб бориш тартибida жойлаштирилган актив

Құйыла маблағларни солиширишдан иборат. Пастда көлтирилаёт-
тан гурухлаштиришлар балансга нисбатан амалга оширилади.

Ликвидлилік даражасы, янын пул маблағларига айланиш тезли-
гігә қараб, корхона активлари қуйидаги гурухларга ажратиласы:

A1) энг ликвидли активлар - корхона пул маблағлари ва қисқа
муддатлы молия сарфлари (қимматлы қоғозлар)

A2) тез реализация қилинадиган активлар - дебиторлик қарз ва
бошқа активлар. Гурух якунине энг ликвидли активлар қиймати ак-
тиви II бўлимни якунидан ҳисоблаб чиқариш орқали олинади. Бух-
галтерлик ҳисоби маълумотларидан фойдаланиб жамғармалар ва
мақсадли молиялаштириш маблағлари ҳисобига тўланмаган чиқим-
лар ва ходимлар олган ссудалар бўйича улар билан ҳисоб-китоблар-
ни ҳисоблаб чиқарилса айни муддао бўлар эди.

Жамғармалар ва мақсадли молиялаштириш маблағлари ҳисо-
бига тўланмаган чиқимлар, шунингдек, ходимлар олган ссудалар
юзасидан улар билан ҳисоб-китоблар миқдорининг ишчи ва хизмат-
чилар учун банк ссудалари миқдоридан ошиб кетиши айланма маб-
лағларнинг иммобилизациясини касб этади. (корхонанинг маҳсус
жамғармалари маблағлари ҳисобига ходимларга ссудаларни бериш
билан боғлиқ ҳисоб-китобларнинг банк ссудаларидан ошган қисми
ўз маблағлари манбалари қийматидан иммобилизацияни ҳисоблаб
чиқариш пайтида қисқаради). Ички таҳлил давомида активлар миқ-
дори моддалари бўйича ўзга дебеторлар ва ўзга иммобилизация
аниқлаб топилган ҳолларда (унинг қийматига) тез реализацияланади-
гандай активлар якунни ҳам камаяди.

A3) секин реализацияланадиган активлар "Заҳира ва харажат-
лар" моддаси II бўлими активи келаси даврлар чиқимлари" модда-
си бундан истисно) шунингдек, "Узоқ муддатлы молия сарфлари" моддаси (бошқа корхоналарнинг низомий жамғармаларига топши-
риладиган маблағлар миқдорига камайтириладиган маблағлар
миқдори камайтирилган), баланс активи I бўлиминдан "Муассислар
билан ҳисоб-китоблар".

A4) қийин реализацияланадиган активлар - "Активлар Асосий
маблағлар ва молия сарфлар" баланси активи I бўлимининг модда-
лари, аввалги гурухга киритилган шу бўлимининг моддалари бун-
дан истисно:

Бунда I бўлим якунидан "Узоқ муддатлы молия сарфлари мод-
даси бўйича акс эттирилган сумманинг фақат бир қисмигина ҳисоб-
лаб чиқарилиши сабабли, қийин реализацияланадиган активлар
таркибида бошқа корхоналарнинг низомий жамғармаларига сарф-
лар ҳисобга олинади.

Баланс пассивлари уларни тўлаш ошиғичлилик даражасига
қараб гурухлаштирилади:

II 1) энг ошиғич мажбуриятлар - уларга кредиторлик қарз ("Ҳи-
соб-китоб ва ўзга пассивлар" баланси пассив II бўлимининг модда-
лари), шунингдек N5 шаклидаги 2-маълумотдан ўз муддатида

тўланмаган ссудалар киради. Энг ошигич мажбуриятлар таркибида ишчи ва хизматчилар учун ссудалар фақат ходимлар олган ссудалар бўйича улар билан ҳисоб-китоблар миқдоридан ошиб кетиш миқдоридагина ҳисобга олинади. Бу ошиб кетиш банкнинг мақсадли ссудаларидан белгиланган мақсадларда фойдаланмасликни билдиради ва шунинг учун зудлик билан уларни узиш учун энг ликвидли активлар билан таъмишланган бўлиши зарур.

II 2) қисқа муддатли пассивлар - қисқа муддатли кредитлар ва қарз маблағлари;

II 3) узоқ муддатли пассивлар - узоқ муддатли кредитлар ва қарз маблағлари;

II 4) Доимий пассивлар - "Ўз маблағлари манбалари" баланси пассиви I бўлимининг моддалари. Актив ва пассив балансини сақлаб қолиш учун ушбу гуруҳ якуннинг активнинг III бўлими моддалари бўйича айланма маблағлар иммобилизацияси ҳамда активнинг II бўлими "келаси даврлар чиқимлари" моддаси бўйича миқдори суммасига камайтирилади ва 725-750 бетларда кўпайтирилади.

Баланс ликвидлигини аниқлаш учун актив ва пассив бўйича келтирилган гуруҳларнинг якунларини қиёслаштириш лозим. Баланс, қўйидаги нисбатан юз берганда мутлақ ликвидли ҳисобланади:

$$\begin{aligned} A1 &\geq P1 \\ A2 &> P2 \\ A3 &\geq P3 \\ A4 &\leq P4 \end{aligned}$$

Биринчи учта тенгсизликларни зарурнят билан бажариш тўртинчи тенгсизликни ҳам бажаришга олиб келади. Шунинг учун амалий жиҳатдан актив ва баланс бўйича биринчи учта гуруҳ якунларини қиёслаштириш аҳамиятли ҳисобланади. Тўртинчи тенгсизлик "баланслайдиган" (мувозанатлайдиган) хусусиятга эга, шу билан бир вақтда у чуқур иқтисодий маънога эга: уни бажариш молиявий турғуликтининг (барқарорликнинг) минимал ширтига риоя қилингани - корхонада ўз айланма маблағларининг нақдлигидан далолат беради.

Битта ёки бир қанча тенгсизликлар оптималь вариантда қайд қилингандек белгига тескари белгига эга бўлган ҳолларда баланс ликвидлилиги озми-кўпми даражада мутлақ лицендлиликдан фарқ қиласади. Бунда активларнинг бир гуруҳи бўйича маблағларнинг тақислиги бошқа гуруҳ бўйича уларнинг ортиқлиги билан компенсация қилинади, гарчи компенсация бунда қиймат миқдори бўйичагина юз беради холос, негаки реал тўлов вазиятида ликвидлилиги камроқ бўлган активлар ликвидлилиги камроқ бўлган активлар ликвидлилиги кўпроқ бўлган активларнинг ўринини боса олмайди.

Баланс ликвидлилигининг таҳлили жадвал кўринишидаги расмийлаштирилади (15.5 жадвали) Бу жадвалнинг расми 2,5,3, 6 графларида ҳисобот даври боши ва охирига ҳисоблаб чиқариладиган ак-

тив ва пассив гуруҳларининг якунлари берилган.

7 ва 8 графларида тўлов ортиқча ёки камчиликларининг ҳисобот даври ва охирига бўлган мутлақ қийматлари келтирилган.

Энг ликвидли мибликлар ва тез реализацияланадиган активларни энг ошиғич мажбуриятлар ва қисқа муддатли пассивлар билан қиёслаштириш эса истиқболли ликвидлиликни ифодалайди. Жорий ликвидлилик корхонанинг кўриб чиқилаётган сонияга энг яқин вақт оралиғидаги тўлашга қодирлиги (қодир эмаслиги)дан далолат беради. Истиқболли (перспектив) ликвидлилик келаси тушумлар ва тўловларни қиёслаш асосида тўлашга қодирликни олдиндан айтиб бериш (прогноз)дан иборат (тушум ва тўловларнинг актив ва пассивининг тегишли гуруҳларида фақат бир қисмигина келтирилган бўлади. Шунинг учун прогноз етарли даражада тахминийдир.

15.5. жадвал

Баланс ликвидлигининг таҳлили

Актив	давр бошига охирига	давр бошига охирига	пассив	давр бошига охирига	давр бошига охирига	тўловининг ортиқча охири ёки камчилик давр бошига охирига
1. Энг ликвидли актив	771	8118	энг ошиғич мажбуриятлар	845	21553	-76 -19434
2. Тез реализацияланадиган активлар	5704	20286	қисқа муддатли пассивлар	3600	11000	+2104 +9286
3. Секунд реализацияланадиган активлар	4151	31014	Узоқ муддатли	3778	3098	+372 +27916
4. Қийин реализацияланадиган активлар	5219	39942	доимий пассивлар	-23768	7620	63710 2401
Баланс	15845	99360	Баланс	15845	99360	x x

Баланс ликвидлигининг баён этилган таъсири бўйича ўтказиладиган таҳлили активлар ликвидлилиги даражаси ва пассивда мажбуриятларни тўлаш муддатларининг мувофиқлиги тахминан белгиланганлиги сабабли ҳам тақрибий ҳисобланади. Бу, бухгалтерлик ҳисобот асосида ташқи таҳлили ўтказувчи аналитик эга бўлган ахборотнинг чекланганлигига ҳам боғлиқдир. Таҳлил натижаларини аниқлаш учун тақдим этилган услубиёт кўрсаткичларини тўғрилайди ан маҳсус услублар талаб қилинади. 20-йиллар таҳлилий амалиётида сийловлар (скидкалар) нормативлари услубидан фойдаланилган. Сийловлар нормативлари воситасида баланс моддалари қийматларини активлар ва пассивлар гуруҳлари ўрта-

сида активлар ликвидлилги ва мажбуриятларни тұлаш муддатларининг ўртача статистик бақоларига мувофиқ қайта тақсимлаш амалға оширилған. Юқори көлтирилған активлар ва пассивларни гурұлаштириш доирасыда тез реализацияланадыған активлар нормативларига күра дебиторлик қарз ва ўзға активларнинг 80 фоизини, тайёр маңсулотнинг 70 фоизини, ишлаб чықарыш зақиралари ва туталланмаган ишлаб чықарышнинг 50 фоизини киритиш лозим. Булар билан бир қаторда гурұх таркибіда узоқ муддатлы молия сарфларининг тегишли қисми, иштирокчилар билан ҳисоб-китoblар ва мол-мулк учун шунга үхшаш қайтта тақсимлаш кредиторлар қарзға нисбатан ҳам амалға ошириліши керек, янын уннинг бир қисмін қисқа муддатлы пассивлар таркібінде кириліши керак.

Сийловлар нормативлари услубы ҳам таҳминийдір. Шунға қарамай у таҳлилни ўтказишида қулайдыр, чунки нормативларнинг қайд қилингандык белгилари қабул қилингандык бүлсе, ҳисоб-китоблар да-вомида құшымча ахборотнинг жалб қилинішини талаб қылмайды. Баланс ликвидлилгини ҳисоб молиявий ахволининг ички таҳлили доирасыда янада аниқ бақолаш мүмкін. Бундай ҳолларда актив ва пассивнинг биринчи учта моддаси гурұхидан бирортасыга киравчы (A1-A2 ва III-II) ҳар бир баланс моддаси бүйіча сумма, актив моддалар учун пул маблағларига айланишнинг түрли муддатлари ва пассив моддалар учун мажбуриятларни тұлашнинг түрли муддатлары: 3 ойғача, 3 ойдан 6 ойғача, 6 ойдан 1 йилгача: 1 йилдан ортиқ муддатта мувофиқ равишида қисмларга бүлинады. Бундай қарзда биринчи навбатда дебиторлик қарзни ва ўзға активлар, кредиторлик қарз ва ўзға активлар, кредиторлық қарз ва ўзға пассивлар, шунингдек, қисқа муддатлы кредитлар ва қарзға олинған маблағларни акс эттирувчи "Зақира ва харажатлар" баланси активининг II бўлимни муддатлари бўйіча суммаларни пул маблағларига айлантиши муддатларига қараб тақсимлаш учун зақиралар (ва бошқа қолдиқлар)нинг айланма (оборот) кунларидаги қийматларидан фойдаланилади.

Шундан сўнг ликвидлиллик ўзгариш интерваллари бир хил бўлган актив бўйича қийматлар ва қарзни узиш муддатнинг ўзгариш интерваллари бир хил бўлган пассив бўйича қийматлар жамланади. Натижада актив ва пассив бўйича түртта гурӯх бўйича якунларни оламиз (қийин релизацияланадыған активлар ва доимий пассивлар ҳисоб эмас).

Актив ва пассив бўйича биринчи гурӯх, яъни A1 ва II (муддатлари - 3 ойғача) натижаларини қиёслаштириш жорий тўловлар ва кишимларнинг нисбатини ифодалайды. Актив ва пассив иккинчи гурӯх, яъни A2 ва II2 (муддатлари 3 ойдан 6 ойғача) якунларини солиштириш жорий ликвидлилликнинг яқин келажакда ошиш ёки камайиш тенденциясини кўрсатади. Актив ва пассив бўйича якунларни қиёслаштириш учун ва тўртинчи гурӯхлар учун нисбатан узоқ келажакда тўловлар ва кишимларнинг нисбатини ифодалайды.

Ушбу тасвир буйнча ўтказиладиган таҳлил ҳисоб-китобларни ўз залқинва амалига ошириш имкониятлари нуқтаи назаридан молиявий аҳволни старли даржоқада тўла кўрсатиб туради.

Умуман баланс ликвидилигига комплекс баҳолаш учун қуйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқариладиган ликвиддилликнинг умумий кўрсаттичдан фойдаланиш лозим:

$$J = \frac{a_1 A_1 + a_2 A_2 + a_3 A_3}{a_1 N_1 + a_2 N_2 + a_3 N_3}$$

бунда N – Нактив ва пассив бўйича тегиш гурӯҳларнинг якунлари, a – оғирлик коэффициентлари, $j=1,2,3$.

Баланс ликвиддилигининг умумий кўрсаткичи корхона барча ликвидли маблаглари суммасининг барча тўлов мажбуриятлари (қисқа муддатни бўлгани каби, узоқ муддатни ва ўрта муддатли мажбуриятлар) суммасига муносабатини кўреатади, - агар ликвид маблаглари ва тўлов мажбуриятларининг гурли гурӯҳлари меблағларин тушиши ва мажбуриятларни тўлаш муддатлари нуқтаи назаридан уларнинг аҳамиятилигини ҳисобга оладиган оғирлик коэффициентлари билан кўрсатилган суммаларга кирган бўлса.

Ушбу кўрсаткич корхонанинг турли ҳисобот давларига мансуб балансларини, шунингдек, турли корхоналарининг балансларини солишириш ва қайси баланс энг ликвиддилигини аниқлашга имкон беради.

Баланс ликвиддилиги таҳлили ёрдамида корхонада молиявий аҳволнинг ликвиддилик нуқтаи назаридан ўзгаришига баҳо берилади. Ушбу кўрсаткич, шунингдек, ҳисобот асосида кўпчилик потенциал шериклардан энг ишончли шерикни танлашда ҳам қўлланилади.

15.4. Молиявий коэффициентлар таҳлили

Молиявий коэффициентлар корхона молиявий аҳволининг нисбий кўрсаткичларини касб этади. Улар молиявий аҳвол мутлоқ кўрсаткичларининг муносабатлари ёки уларнинг чизиқли комбинациялари кўриннишида ҳисоблаб чиқарилади. Н.А.Блатовнинг таснифига кўра молиявий аҳволнинг коэффициентлари ва координация коэффициентларига ажаратилади.

Тақсимлаш коэффициентлари молиявий аҳволнинг у ёки бу мутлақ кўрсаткичининг у мансуб гурӯҳ якуннининг қайси ташкил этиши аниқлаш талаб этилганда қўлланилади.

Координация коэффициентларидан моҳияти жиҳатидан турли бўлган молиявий аҳволнинг мутлақ кўрсаткичлари ёки тулича иқтисодий маънога эга бўлган уларнинг чизиқли комбинациялари муносабатларини ифодалаш учун фойдаланилади.

Молиявий коэффициентлар таҳлили улар миқдорларини базисли қийматлари билан солишириш шунингдек, уларнинг ҳисобот даври ва қатор йиллар ичидаги динамикасини ўрганишдан иборат. Базисли қийматлар сифатида молиявий аҳвол нуқтаи назаридан вақт

қаторига кўра ўртачалаштирилган қийматлари сўзати инпарнинг ўртча соҳавий ва ўртча иқтисодий қийматлари. Энг омади рақиб ҳисботи маълумотларига кўра ҳисоблаш чиқишни кўрсаткичлар қийматларидан фойдаланилади. Бундан ташқари, солиштирма базиси сифатида назарий жиҳатдан асосланган ёки эксперт сўровлари натижасида олинган, қийматлар молиявий аҳволнинг барқарорлиги нуқтаи назаридан нисбий кўрсаткичларнинг оқилона ёки критик қийматларини хатактерлайдиган миқдорлар қўлланилиши мумкин. Бундай қийматлар ҳақиқатдан молиявий коэффицентлар учун нормативлар ролини ўйнаиди, гарчи уларни, масалан, ишлаб чиқариш соҳасига қараб ҳисоблаш услубиёти яратилган, чунки ҳозирги вақтда барқарор бўлиб қолмаган ва шунинг учун ҳам корхона молиявий аҳволининг таҳлили учун қўлланиладиган нисбий кўрсаткичлар тўплами тўлақонли системали тартибилингдан маҳрумдир.

Кўпинча кўрсаткичларни ортиқча миқдори таклиф этилади. Корхона молиявий аҳволи ва унинг ўзгариши тенденцияларини аниқ ва тўла тавсифи учун молиявий коэффицентларнинг нисбатан катта бўлмаган миқдори қифоя. Энг муҳим, бу кўрсаткичларнинг ҳар бирни молиявий аҳволининг энг муҳим жиҳатларини ифодаласа бас.

Иқтисодий маънода нисбий молиявий коэффицентлар тизими қатор характерли гурӯҳларга ажратилиши мумкин:

корхона рентабеллиги баҳосининг кўрсаткичлари, бошқарув самарадорлиги ёки маҳсулот фойдалилиги баҳосининг кўрсаткичлари;

бозор барқарорлиги баҳосининг кўрсаткичлари, тўлашга қодирлик асоси сифатида баланс активлари ликвидлилиги баҳосининг кўрсаткичлари.

Ҳар бир гурӯҳдан асосий молиявий коэффицентларни кўриб чиқамиз ва уларнинг ҳисбини корхонанинг ҳисботига қараб иллюстрация қилиб чиқамиз (13,1 ва 13,2 жадвалга қаранг). Бу кўрсаткичларнинг номлари маҳсус адабиётда стандартлаштирилмагани туфайли, уларнинг моҳиятини тушуниш муҳим аҳамият касб этади.

I. Корхона рентабеллигига баҳо.

1.1. Корхонанинг умумий рентабеллиги = (ялпи баланс фойда)/(молмулкнинг ўртча қиймати) * 100 фоиз = 72527/57602,5 * 100 фоиз = 12569 фоиз

1.2. Корхонанинг соф рентабеллиги = (корхона соф фойдаси)/(ўз капиталнинг ўртча қиймати) * 100 = 49001/57602,5 * 100 = 85,1

1.3. Ўз капиталнинг соф рентабеллиги = (корхона соф фойдаси)/(ўз капиталнинг ўртча қиймати) * 100 = 49001/35665 * 100 = 137,4

1.4. Ишлаб чиқариш жамғармаларининг умумий рентабеллиги = (ялпи (баланс) фойда) / (асосий ишлаб чиқаришлар ва айланма моддий активларнинг ўртча қиймати) * 100 фоиз

(Ҳисоб 14,3 жадвалда берилган.)

Амалиётимизда охирги кўрсаткич алоқида аҳамиятга эга 1.2. кўрсаткич бутун фойдаланила жак капитал (ўз ва қарз олинган) ниаг иқтисодий рентабеллигини, 1.3 кўрсаткич эса молияни рентабелликни, яъни ўз капиталнинг рентабеллигини характерлайди. Рентабеллик кўрсаткичлари ҳўжалик фаолияти самарадорлигининг энг умумлаштирилган характеристикаси ҳисобланади. Уларга маҳсулот рентабеллиги кўрсаткичи (уни "бошқарув самарадорлиги" деб аташ қабул қилинади) ва капиталнинг фойдали иш коэффициенти (уни "ишчан фаоллик" деб аташ қабул қилинган) таъсир кўрсатади. Ёу боғлиқликнинг корхонанинг соф рентабеллиги мисолида (коэффициентларда) кўрсатамиш:

$$\frac{\text{корхона соф фойдаси}}{\text{мол-мулк ўртача қиймати}} = \frac{\text{корхона соф фойдаси}}{\text{маҳсулот (айланиши)}}$$

$$\frac{\text{маҳсулот (айланиши)}}{\text{мол-мулкнинг ўртача}} = 0,2\ 009, 0,4233-0,851.$$

2. Бошқарув самарадорлиги ёки маҳсулот фойдалилиги баҳоси

$$2.1 \text{ Айланишнинг 1 сўмига соф фойда} =$$

$$\frac{\text{корхона соф фойдаси}}{\text{маҳсулот (айланиши)}} \cdot 100 = \frac{49001}{243853} \cdot 100 = 20,1$$

$$2.2 \text{ Маҳсулот реализацияси (айланиш) нинг 1 сўмига маҳсулот реализациясидан олинган фойда} =$$

$$\frac{\text{маҳсулот реализациясидан олинган фойда}}{\text{маҳсулот (айланиши)}} \cdot 100 = \frac{724119}{243853} \cdot 100,29$$

$$2.3. \text{ Айланишнинг 1 сўмига бутун реализациядан олинган фойда} =$$

$$\frac{\text{бутун реализациядан олинган фойда}}{\text{маҳсулот (айланиш)}} \cdot 100 = \frac{724119+432}{243853} \cdot 100 = 29,87.$$

$$2.4. \text{ Айланишнинг 1 сўмига олинган умумий фойда} =$$

$$\frac{\text{ялпи (баланс) фойда}}{\text{маҳсулот (айланиш)}} \cdot 100 = \frac{725227}{243853} \cdot 100 = 29,74 \text{ фоиз}$$

Бошқа самарадорлиги барча кўрсаткичларнинг тафовути - формулалар суратлари, яъни ҳўжалик фаолиятининг муаяйн жиҳатини акс эттирувчи молия натижалари.

3. Умумий капиталининг фойдали иш коэффициентини баҳолаш

$$3.1. \text{ Умумий капиталнинг (жамғарманинг) фойдали иш коэффициенти} = \frac{\text{маҳсулот (айланиш)}}{\text{мол-мулк ўртача қиймати}} = \frac{243853}{57602,5} = 4,233.$$

3.2. Асосий ишлаб чиқариш маблағлари ва номоддий активларнинг фойдали иш көзхөфценти =

$$\frac{\text{маҳсулот айланиш}}{\text{асосий ишлаб чиқарни}} = \frac{243853}{57641,5} = 4,230.$$

3.3. Барча айланма активларнинг айланишлиги =

$$\frac{\text{маҳсулот (айланиш)}}{\text{айланма активларнинг}} = \frac{243853}{35022} = 6,96.$$

3.4. Заҳираларнинг айланишилиги =

$$\frac{\text{маҳсулот (айланиш)}}{\text{заҳираларнинг ўртача қиймати}} = \frac{243853}{17852} = 13,87.$$

3.5. Дебиторлик қарзининг айланишлиги =

$$\frac{\text{маҳсулот (айланиш)}}{\text{дебиторлик қарзининг ўртача миқдори}} = \frac{243853}{12995} = 18,76.$$

3.6. Банк активларнинг айланишилиги =

$$\frac{\text{маҳсулот (айланиш)}}{\text{эркин пул маблағлари}} = \frac{243853}{4444,5} = 5486.$$

ва қимматли қоғозлар-
нинг ўртача миқдори

3.7. Ўз капиталга нисбатан айланиш =

$$\frac{\text{маҳсулот айланиш}}{\text{ўз капиталнинг ўртача миқдори}} = \frac{243853}{35665} = 6,84.$$

Нисбий молия кўрсаткичлари коэффицентларда бўлгани каби, фоизларда ҳам ифодаланган бўлиши мумкин. Ишчан фаоллик кўрсаткичларни коэффицентларда тақдим этиш кўргазмалироқдир. Ривожланган бозор иқтисодиёти ишчан фаолликнинг энг муҳим кўрсаткичлари асосида иқтисодиёти бўйича умуман ва соҳалар бўйича нормативлар ўрнатилади. Одатда, бундай нормативлар бу коэффицентларнинг ўртача ҳақиқий миқдорларини ифодалайди. Бинобарин, шивилизацияланган бозор мамлакатларининг кўпчилигида заҳираларнинг айланишилик нормативи бўлиб Зта айланиш, яъни тахминан 122 кун дебиторлик қарз айланишилиги нормативи бўлиб, 4,9 ёки тахминан 73 кун ҳисобланади. Шуни қайд этиш керакки, актив ва пассивларнинг давр, масалан 1 йил ичидаги ўртacha қиймати ойлик маълумотлар бўйича ўртача хронологик қиймат сифатида ҳисоблаб чиқлади, агарда бундай имконият бўлмаса- чорак маълумотлари бўйича молия аналитиги ихтиёрида фақат йиллик балансгина бўлса, унда соддалаштирилган усул: давр (йил) боши ва охирига бўлган маълумотлар суммасида ўртача қийматни аниқлаш усули қўлланилади.

4. Бозор барқарорлигини баҳолаиш

Бозор барқарорлигини молиявий көзфицентлари күп жиҳатидан корхона рентабеллiği, самарадорлығы, бошқарув ва ишчан фаллик күрсаткышларында асосланади. Уларни баланстар түзилгандан майян санага күра ҳисоблаш ва динамикада күриб чиқыш лозим. Бу күрсаткышларни корхона балансы маълумотларында күра ҳисоблаш чиқыш мумкин.

4.1. Корхона молиявий аҳволининг барқарорлығы, унинг маблағларининг қарзга олинган манбаларидан мустақилликнинг энг муҳим характеристикаларидан биріт баланснинг умумий якунида ғана маблағларын улушига тәнг автономия көзфиценті ҳисобланади.

Автономия көзфицентининг нормал минимал қийматы (K_A) 0,5 даражада баҳоланади.

$$(K_A) \geq 0,5$$

нормал чеклови корхонанинг ҳамма мажбуриятлариунинг ўз маблағлари билан қопланыш мумкин эканлигини билдиради. Чекловни бажариш нафақат корхонанинг, балки унинг кредиторлари учун ҳам муҳимдир. Автономия көзфицентининг ўсшы корхона молиявий мустақилликнин ошиши, келаси давраарда молия қийинчиликлары таваккалчилигининг пасайишидан далолат беради. Кредиторлар нұқтаси назаридан бундай тенденция корхона томонидан ўз мажбурятларини түлениши кафолатларини оширади.

4.2. Автономия көзфиценти, корхона мажбуриятлари миқдорининг унинг ўз маблағлари миқдори муносабатига тәнг қарз ва маблағларнинг нисбати көзфицентини K_{z_k} ва (K_A) көзфицентларининг ўзаро алоқаси:

$$K_{z_k} = 1/K_A$$

Бунда қарз ва ўз маблағлари нисбати көзфиценти учун нормал чеклов келиб чиқади:

$$K_{z_k} \leq 1$$

4.3. Корхона минимал молиявий барқарорлығы сақланған пайтда қарз ва ўз маблағларини нисбатан көзфиценти юқоридан корхона мобиі маблағлари қийматынинг, унинг иммобилизацион маблағлари қийматига муносабати миқдори билан чеклениши лозим. Бу күрсатгыч мобил ва иммобилизацион маблағлар нисбатининг көзэффиценти (K_{mi}) деб аталади

ва айланма активларнинг (активнинг II ва III бўлимлари) иммобилизацион активларга (активнинг I бўлими) га бўлиш билан ҳисоблаб чиқарилади.

Баланс актив III бўлимда айланма маблағларнинг иммобилизацияси нақд бўлган ҳолда унинг якуни ҳисоблаш пайтида иммобилизация миқдорига камаяди, күрсаткышнинг маҳражи, (иммобилизацияланган маблағлар) эса ортади, чунки мобил маблағларнинг айланнишдан олиб қўйилиши корхона ўз айланма маблағларининг

реал нақдлигини пасайтиради.

4.4. Молиявий аҳвол барқарорлигининг ғоят аҳамиятли характеристикаси бўлиб, корхона ўз айланма маблағларининг ўз маблағлари манбаларининг умумий миқдори муносабатига тенг чақонлик коэффиценти ҳисобланади. У, корхона ўз маблағларининг қайси қисми, бу маблағлар билан нисбатан эркин равишда моҳирона фойдаланишга имкон берадиган мобия шаклда туради. Чаконлик коэффицентининг юқори қийматли молиявий аҳволини ижобий характеристлайди, бироқ бўлиб амалиётда кўрсаткічнинг бирон-бир барқарор бўлиб қолган нормал қийматлари мавжуд эмас. Базан маҳсус адабиёт коэффицентининг оптималь миқдори сифатида 0,5 тавсия этилади.

4.5. Молиявий барқарорликнинг таҳлили учун корхонанинг заҳира ва харажатларни шакллантириш манбалари умумий миқдори муносабатига тенг чақонлик коэффиценти ҳисобланади. У, корхона ўз маблағларининг қайси қисми, бу маблағлар билан нисбатан эркин равишда моҳирона фойдаланишга имкон берадиган молиявий аҳволини ижобий характеристлайди, бироқ амалиётда кўрсаткічнинг бирон-бир барқарор бўлиб қолган нормал қийматлари мавжуд эмас. Базан маҳсус адабиёт коэффицентининг оптималь миқдори сифатида 0,5 тавсия этилади.

4.5. молиявий барқарорликнинг таҳлили учун корхонанинг заҳира ва харажатларни шакллантириш манбалари маблағлари билан таъминланганлик мутлақ кўрсаткичлари ўйнайдиган ҳал қилувчи ролга мувофиқ, молиявий аҳвол барқарорлиги бош нисбий кўрсаткичларидан бири бўлиб ўз айланма маблағлар миқдорининг корхона заҳира ва харажатларининг қиймати (K_0) муносабатига тенг бўлган заҳира ва харажатлар шаклланишининг ўз манбалари билан таъминланганлик коэффиценти ҳисобланади.

Хўжалик амалиёти маълумотларининг статистик ўртача рақамлари асосида олинадиган унинт нормал чеклови қуйидаги кўринишга эга

$$K_0 \text{ 0,6 : 0,8}$$

4.6. Корхона маблағлари структурасининг муҳим характеристикасини асосий маблағлар, капитал сарфлар, асбоб-ускуна, ишлаб чиқариш заҳиралари ва тугалланмаган ишлаб чиқариш қийматлари суммасининг (баланс бўйича олинган) баланс якуни (K_p им) муносабатига бўлган ишлаб чиқаришга белгиланган мулк коэффицентини беради.

Хўжалик амалиёти маълумотлари асосида кўрсаткичнинг қуйидаги чеклови нормал ҳисобланади:

$$K_p \text{ им } 0,5$$

Кўрсаткич қийматининг критик чегарадан пастга қараб камайган тақдирда ишлаб чиқаришга белгиланган мулкни ошириш учун узоқ муддатли қарз маблағларини жалб этиш мақсадга мувофиқ-

дир, агарда ҳисобот давридаги молия натижалари ўз маблағлари манбаларини анча түлдиришга имкон бермаган ҳолларда.

4.7. Корхона маблағлари манбалари структурасининг характеристикаси учун автономия, қарз ва ўз маблағлари нисбати, чақонлик (маневрлик) көзфицентлари билан бир қаторда манбаларининг алоҳида гуруҳлари структураси ўзгаришдаги турли хил тенденцияларни акс эттирувчи янада хусусий кўрсаткичлардан ҳам фойдаланиш лозим. Бундай кўрсаткичлар биринчи навбатда узоқ муддатли кредитлар ва қарз маблағлари миқдорининг корхона ўз маблағлари манбалари ва узоқ муддатли кредит ва қарзлар суммаси мусоабатига тенг қарз маблағларини узоқ муддатга жараб этиши көзфиценти киркази.

Қарз маблағларини узоқ муддатга жараб этиши көзфиценти – иштагал сарфларни молия билан таъминлашда қарз маблағлари улушини таҳминан баҳолашга имкон беради.,

4.8. Қисқа муддатли қарздорлик көзфиценти корхона қисқа муддатли мажбуриятларининг улушини мажбуриятларининг умумий суммасида ифодалайди.

4.9. Заҳира ва харажатларни шаклантириш манбалари автономияси көзфиценти заҳира ва харажатларининг шаклантириш асосий манбаларининг умумий суммаси ўз айланма маблағлар улущи кўрсатилади.

4.10. Кредиторлик қарз ва ўзга пассив көзфиценти корхона мажбуриятларининг умумий суммасида кредиторлик қарз ва ўзга пассивлар улушкини ифодалайди.

Баланс пассивининг 11 бўлими якуни таркибида ишчи ва хизматчилар учун ссудалар фақат баланс активи 111 бўлими бўйича улар олдига судалар бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар устидан ортиқлик миқдоридагина киритилган.

4.5. Баланс активлари ликвидлилигини тўлашга қодирлик асоси сифатида баҳолаш.

Баланс ликвидлилигининг юқорида кўриб чиқилган умумий кўрсатгиchi корхонанинг мажбуриятлари барча турлари бўйича ҳисоб-китобларни амалга оширишга қодирлигини ифодалайди. Бу кўрсаткич корхонанинг айнан қисқа муддатли мажбуриятларини тўлаш юзасидан имкониятлари ҳақидаги тасавурни бермайди. Шунинг учун корхонанинг тўлашга қодирлигини баҳолаш учун қисқа муддатли мажбуриятларининг қопланиш сифатида қаралгандан ликвидли маблағлар тўплами билан фарқ қитувчи ликвидлилик нинг учта нисбий кўрсаткичидан фойдаланилади. Куйидаги келтирилаётган ликвидлилик кўрсаткичларининг нормал чекловлари эмпирик маълумотлар, эксперт сўровлар, математик моделлар ва ҳ.к. ларга ва асоссан, капиталистик фирмаларининг хўжалик амалиётига мувофиқ келади.

Орентирлар сифатида улар мамлакатимиз корхоналари молиязий ахволини тақдил қилишида ҳам хизмат қилиши мүмкін.

5.1. Мутлақ ликвидилик коэффиценти ($K_{\text{лв}}$)

Ушбу коэффицент энг ликвидли активлар миқдорининг энг оғир ва қисқа муддатли пассивлар суммасига иисбатан тенг. Энг ликвидлик активлар деганда, баланс ликвидилигининг таҳдили учун баланс моддаларини гуруҳлаштириш пайтида бўлгани каби, корхонанинг пул маблағлари ва қисқа муддатли қимматли қоғозлри на зарда тутилади. Корхонанинг энг ошиқча мажбуриятлари ва қисқа муддатли пассивлар суммаси билан тақдим этилган қисқа муддатни мажбуриятлари қўйидагиларни ўз ичига олади:

кредиторлик қарз ва ўзга пассивлар муддатда узилмаган ссудалар, қисқа муддатли кредиторлар ва қарз маблағлари.

Мутлақ ликвидилик коэффиценти корхона яқин келажакда ва қисқа муддатни қарздорликни қайси қисмини уза олишини кўрсатади. Ушбу кўрсаот кичининг нормал чеклови қўйидагича:

$$K_{\text{лв}} \geq 0,2 : 0,5$$

5.2. Ликвидиликнинг критик коэффиценти (K_c) ликвидлик маблағлар таркибida ҳисоблаб чиқариш учун (бошқача номи - қопланниши оралиқ коэффиценти) иисбий кўрсаткич суратига дебиторлик қарз ва ўзга активлар қўшилади. Шундай қилиб, суратдаги ликвидли маблағлар қиймати баланс активи ІІ бўлими якунига, айланма маблағларнинг ушбу бўлими моддалари бўйича (яъни, жамғармалар ва мақсадли молиялаштириш ва ҳ.к. маблағлари ҳисобига тўланадиган харажатлар) иммобилизациясини ҳисобдан чиқарган ҳолда, тенг. Ликвидилик коэффиценти дебиторлари билан ҳисоб-китобларни ўз вақтида ўтказиш шарти билан корхонанинг прогноз қилинажак тўлов имкониятларини акс эттиради.

Ликвидилик коэффицентининг пастки нормал чегарасини баҳолаш қўйидаги тарзда бўлади.

$$K_c \geq 1$$

5.3. Ва охийри, агарда ликвидли маблағлар таркибига, шунингдек, заҳира ва харажатлар киритилса (келаси даврлар чиқимларини ҳисобга олмагандан), унда жорий ликвидилик коэффиценти (K_p) ёки қоплаш коэффиценти ҳосил бўлади. У корхонанинг ҳамма айланма (мобил) маблағлари (келаси даврлар чиқимлари ва баланс активи ІІбўлими моддалар бўйича) иммобилизацияни ҳисобга олинмаган қийматининг қисқа муддатли мажбуриятлар миқдори иисбатига тенг. Қопланниш коэффиценти нафақат дебиторлар билан ўз вақтида ҳисоб-китоблар қилинган ва тайёр маҳсулот мақбул реализация қилинган шаронитда, балки эҳтиёж туғилган моддий айланма маблағларнинг ўзга элементлари сотилган пайтида ҳам баҳоланалигидан корхонанинг тўлаш имкониятларини кўрсатади.

Қоплаш коэффиценти даражаси ишлаб чиқариш соҳаси, ишлаб чиқариш циклининг давомийлиги, заҳира ва харажатларнинг

структураси ва қатор бошқа омилларга бөглид, унинг учун $K_{\alpha} \geq 2$ чеклов нормал бўлиб чиқади.

Ликвидиликнинг турли кўрсаткичлари, ликвидни маблағларни турли даражадаги ҳисобга олишининг турли даражаси мавжуд бўлган ҳолларда корхонанинг молиявий аҳволи барқарорлигини ҳар томонлама характерлаб қолмай, балки таҳлилий ахборотнинг турли ташқи фойдаланувчилари мағбаатларига жавоб ҳам беради.

Масалан, хом ашё ва материалларни етказиб берувчилар кўпроқ мутлоқ ликвидилик коэффиценти ўғинктиради:

ушбу корхонага кредит берувчи банк кўпроқ критик ликвидилик коэффицентига молиявий барқарорлигини энг аввало, жорий ликвидилик коэффицентига қараб баҳолайдипар.

Молиявий коэффицентларни ҳисобланса ва таҳлил қилиш асосида, коэффицентларниң ҳар бир гурӯҳи корхона молиявий аҳволининг муайян жиҳатини ифодлайди деган холоса чиқариш мумкин. Нисбий молия кўрсаткичлари фиқрт корхона молиявий аҳволи ва унинг тўлашга қодрлигининг тахминий индикатлари ҳисобланини эсдан чиқармаслик керак.

Корхона молиявий аҳволининг сигнал кўрсаткичи бўлиб унинг тўлашга қодирлиги ҳисобланади. Тўлашга қодирлик юқорига қараб чиқилган мутлақ кўрсаткичлар билан характерланади (15.2 бўлим).

Банкларда, тегишли норматив ҳужжатларга кўри, муддати ўткалиб тўловлар ҳисоби, тўловларниң календар - маҳсадли навбатлилиги тикланган, оборот (айланиш) га тўлов муддатилари албатта кўрсатилган оддий молиявий ва мол (товар) векселлари киритилган. Нотўламасликларниң нақдлигига биринчи навдатдаги тўловлар бўлиб бюджет тўловлари, моллар учун тўловлар ва, ниҳоят, банк ссудалари ҳисобланади.

Нақд тўламасликлар, шунингдек, ички молия интизомлариниң бузмаслик ва ички нотўламасликларни ҳисобга олиб, корхонанинг молиявий аҳволи қуйидагича характерланиши мумкин:

молиявий аҳволининг мутлақ ва нормал барқарорлиги (нотўланмасликларниң йўқлиги ва уларниң юзага келиш сабаблари, яъни ишнинг нормал ёки юқори рентабеллиги, ички ва тащқи молия интизоми бузилишларининг йўқлиги);

нобарқарор молиявий аҳвол (молия интизоми бузилишлари; меҳнатга ҳақ тўлаш кечиктирилиши, эҳтиёт жамғармаси (резерв) иқтисодий рағбатлантириш жамғармаларининг вақтинча эркин ўз маблағларида фойдаланиши; пулларниң ҳисоб - рақамларига тушиши ва тўловлардаги узилишлар, нобарқарор рентабеллик, молия режасининг шу жумладан, фойда бўйича, бажармаслиги);

кризисли молиявий аҳволи (нобарқарор молиявий аҳволининг кўрсатилган аломатларидан тащқари кризисли аҳвол мунтазам нотўламасликларга мувофиқ қуйидаги тарзда таснифланиши мумкин;

биринчи даражасы (банкларга муддати ўтказиб юборилган ссудалар нақдлиги), иккинчи даражасы (муддати ўтказиб юборилган ссудалардан ташқари етказиб берувчиларга моллар учун муддати ўтказиб юборилган ссудаларнинг нақдлиги). Учинчидан даражасы - банкротликка яқин даражасы (юқорида кўрсатилган иккита аломатдан ташқари, бюджетларга боқимандаларнинг нақдлиги).

15.5. Тўлашга қодир бўлмаган корхоналар балансининг қониқарсиз структураси мезонларнинг тизими ва баҳолашнинг услубиёти.

Бозор шароитларида хўжалик юритишнинг категория (тоифа) ларидан бири хўжалик юритувчи субъектларининг банкротлиги ёки қарз тўлашга қурби етмаслиkdir. Корхона банкротлиги деганда унинг жорий операцион фаолиятни молиялаштириш ва ошиғич мажбуриятларни тўлаб узиш қурби етмаслиги тушунилади. Банкротлик корхона капиталини қайта тиклаш иқтисодий механизмининг мувозанатни бузилганини оқибати, унинг самарасиз нарх белгилаш, сармоя ва молия сиёсати натижаси ҳисобланади. Корхоналарнинг оммавий банкротлиги салбий ижтимоий оқибатларга олиб келиши мумкин, шунинг учун бозор иқтисодиёти мамлакатларида корхоналарни бутунлай барбод бўлишининг олдини олиш ва муҳофаза қилишнинг муайян механизми ишлаб чиқилган. Бу механизмнинг асосий элементлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

банкротликни ҳуқуқий жиҳатдан бошқариш;

корхоналарнинг банкротлиги ҳақидаги далолатномаларни реализация қилиш пайтида қарорларни қабул қилиш жараёнларини ташкилий, иқтисодий ва норал - методик таъминланмаганликнинг нақдлиги;

тўлашга қодир бўлмаган корхоналарни истиқболли товар ишлаб чиқарувчиларнинг сақлаб қолиш мақсадида давлат томонидан молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш чора - тадбирлари;

қайта ташкил этиш ва тугатиш тадбиркорларини молия билан таъминлаш;

банкротлик тизими ҳамма иштирокчилари манфаатларини иқтисодий жиҳатидан ҳимоя қилиш;

кенг жамоатчилик учун банкротлар ҳақидаги ахборотнинг ошкоралигини таъминлаш.

Ўзбекистон корхоналар банкротлигининг норматив ҳуқуқий базаси бўлиб, энг аввало "Банкротлик тўғрисида" ги қонун ҳисобланади.

Корхоналар банкротлиги ҳақидаги қарорлар:

корхонанинг ўзи томонидан кўнгилли тартибда;

ҳакамлик судининг холосасига кўра қабул қилинади,

Корхонанинг банкротлиги ҳақидаги қарорни қабул қилиш учун

асос бўлиб тўлашга қодир бўлмаган корхоналар балансининг қониқарсиз балансини аниқлашнинг мезонлар тизими ҳисобланади.

Корхона баланс структурасининг қониқарлилигини баҳолаш учун кўрсаткичлар бўлиб қўйидагилар ҳисобланади:

1) жорий ликвидлилик коэффиценти, у қўйидаги формулалар бўйича аниқланади:

$$K_1 = (\Pi^a + III^a) / (\Pi^n - (500 + 510 + 730 + 735 + 740)) \text{ сатр}$$

бунда Π^a - баланс активи II бўлим якуни,

Π^n - баланс пассиви II бўлимни якуни,

Π^a - баланс активлиги III бўлимни якуни

500, 510, 730, 735, 740 - баланс пассивининг тегишли сатрлари.

Жорий ликвидлилик коэффиценти корхонанинг барча айланма маблағлари билан ошигич мажбуриятлар суммаси (қисқа муддатли кредитлар ва қарзлар, шунингдек кредиторлик қарз суммаси) ни умумий қоплаш даражасини характерлайди.

2) Қўйидаги формула бўйича аниқланадиган ўз маблағлари билан таъминланганлик коэффиценти:

$$K_2 = (I^n - I^a) / (\Pi^a - III^a)$$

бунда I^a - баланс активи I бўлимни якуни,

I^n - баланс пасиви I бўлимни якуни,

Π^a - баланс активи, II бўлимни якуни,

III^a - баланс активлиги III бўлимни якуни

Ўз маблағлари билан таъминланганлик коэффиценти корхонанинг молиявий барқарорлиги учун зарур бўлган унда ўз айланма маблағларининг нақдлигини характерлайди:

З қўйидаги формула бўйича аниқланадиган тўлашга қодирликни тиклаш (йўқотиш) коэффиценти:

$$K_3 = (K^{1\Phi} + y - T(K^{1\Phi} - K^{1H}) / 2$$

бунда $K^{1\Phi}$ - ҳисобот даври охирида жорий ликвидлилик коэффиценти қиймати,

K^{1H} - ҳисобот даври бошида жорий ликвидлилик коэффиценти қиймати;

T - ҳисобот даврининг ойлар ҳисботидаги давомийлиги;

Y - тўлашга қодирликни тиклаш (йўқотиш) даври.

Тўлашга қодирликни тиклаш коэффицентини тиклашда $Y=6$ ойга.

Тўлашга қодирликни йўқотиш коэффицентини ҳисоблашда $Y=3$ ойга.

Ҳисоблаш итижалари ва санаб ўтишган кўрсаткичлар (мезонлар) нинг олинган қийматларига кўра қўйидаги қарорлардан бири қабул қилиниши мумкин:

корхона баланси структурасини қониқарсиз,

корхонани эса тўлашга қодир змаслигини тан олиш ҳақида, корхона-қарздорнинг ўзининг тўлашга қодирлитини тиклашиниг реал имконияти борлиги ҳақида:

корхона тўлашга қодирлитини йўқотишининг реал имконияти борлиги ҳақида агарда у яқин кунларда ўзининг кредиторлар олдидаги мажбуриятларини бажара олмаса.

Қабул қилинган қарор тўлашга қодир бўлмаган корхоналарга молиявий кўмак бериш, уларни хусусийлаштириш ёхуд банкротлик бўйича бошқарманинг ваколатлари доирасида ўзга харажатларни амалга ошириш юзасидан таклифларни тайёрлаш учун асос бўлиб ҳисобланади.

Корхона баланси структурасини қониқарсизлар корхонани эса - тўлашга қодир бўлмаганлар жумласига киритиш учун қуйидаги аломатлардан бир асос бўлиб ҳисобланади:

жорий ликвидлийкнинг ҳисобот даври охирига коэффиценти 2 дан кам бўлган қийматга эга.

ўз маблағлари билан таъминланганлик коэффиценти ҳисобот даври охирига 0,1 дан кам қийматга эга.

Корхона баланси структурасининг қониқарсиз бўлганида унинг тўлашга қодирлитини тиклашиниг имкониятини текшириш учун 6 ой муддатга тўлашга қодирлитини тиклаш коэффиценти ҳисоблаб чиқилади. Агарда КЗ коэффицентининг қиймати 1 дан ортиқ бўлса, унда корхонанинг ўз тўлашга қодирлитини тиклаш реал имконияти борлиги ҳақида хulosा чиқарилиши ва баланс структурасини қониқарсиз деб тан олиниш ҳақидаги қабул қилиниши тегишли муддатга қолдирилиши мумкин.

Баланс структураси қониқарли бўлганида молиявий аҳволнинг барқарорлигини текшириш учун 3 ой муддатга тўлашга қодирликни йўқотиши коэффиценти ҳисоблаб чиқилади. Агарда КЗ коэффицентининг қийматига 1 дан ортиқ бўлса, унда корхонанинг ўз тўлашга қодирлитини тиклаш реал имконияти борлиги ҳақида хulosा чиқарилиши ва баланс структурасини қониқарли деб тан олиниш ҳақидаги қарор қабул қилиниши тегишли муддатга қолдирилиши мумкин.

Баланс структураси қониқарли бўлганда молиявий аҳволнинг барқарорлигини текшириш учун 3 ой муддатга тўлашга қодирликни йўқотиши коэффиценти ҳисоблаб чиқилади. Агарда тўлашга қодирликни йўқотиши коэффицентининг қиймати КЗ 1 дан кам бўлса, унда корхона яқин кунларда ўзининг кредиторлар олдидаги мажбуриятларини бажара олмаслиги яъни унинг тўлашга қодирликни йўқотганлиги ҳақида қарор қабул қилиниши мумкин.

Ушбу корхонада тўлашга қодирликни ҳақиқатда йўқотиши хавфи борлиги сабабли у Банкротлик ишлари бошқармасида тегишли ҳисобга олинади.

Ҳисоб натижалари 15.6 жадвалга ёзиб олинади.

15.6 жадвал

Баланс структурасини баҳолаш

Кўрсаткичлар	Йил бошига	Тўлашга қодир коэф-т эмаслик ўрна- тилган сонияга (мөъёри)	Нормаси	жойз қарор (баҳо)
1. Жорий ликвидли- лик коэффиценти (K_1)	2,39	1,82	2 дан кам эмас	Баланс струк- тураси қони- қарсиз
2. Ўз маблаглари билин таъминланган- лик коэффиценти	0,20	0,20	0,1 дан кам эмас	
3. Тўлашга қодирлик- ни тиклаш коэффи- центи (K_3)	x	0,77	1 дан ортиқ	Корхонада яқин орада тўлашга қо- дирлигини реал имконияти
4. Корхона тўлашга қодирликни йўқотиш коэффиценти (K_3)	x	x	x	

Изоҳ: K_3 , K_1 , K_2 коэффицентларидан бирортаси ўрнатилган мезондан кам қийматта зга бўлган тақдирда ҳисоблаб чиқилади.

K_3 , K_1 , K_2 коэффицентларининг иккаласи ўрнатилган мезондан кам бўлмаган қийматга зга бўлган тақдирда ҳисоблаб чиқилади.

Корхона тўлашга қодир эмаслигининг тез-тез учраб турадиган сабабларидан бири-давлатнинг унинг олдидағи қарздорлиги. Давлатнинг корхона олдидағи қарздорлиги деганда давлат ижроия хокимияти ваколатли идорасининг корхонага берилган буюргани тўлаш юзасидан мажбуриятларининг муддатида бажарилганини тушинилади. Давлатнинг давлат қарздорлиги структураси ҳақидаги маълумот ва корхона олдидағи қарздорлигининг мавжудлиги ушбу қарздорлигининг мавжудлигини тасдиқловчи ҳужжатлар (шарномалар, фармойишлар, бўйруқлар ва ҳ.к.) асосида аниқланади.

Тақдим этилган ҳужжатлар асосида муддатида бажарилмаган давлат мажбуриятларининг ҳар бири бўйича давлат қарздорлигининг ҳажмлари ва уларнинг вужудга келиш муддатлари аниқланади. Давлат қарздорлигининг мавжуд бўлган ҳолларда жорий ликвидлийкини баҳолаш тўғриланган (корреспонденцияланган) формула бўйича амалга оширилади:

$$K_1 = (\text{Па} + \text{Ша} - \text{ЕР}) / (\text{П} - (500 + 510 + 730 + 735 + 740 \text{ сатр}) - 3 \cdot \text{ЕР})$$

бунда K_1 - жорий ликвидлийкиниң коррекцияланган коэффиценти.

P - давлатнинг муддатида бажарилмаган мажбурияти бўйича давлат қарздорлигининг ҳажми.

ЕР - жами қарздорлик,

Z - қуйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқиладиган корхона

олдидағи давлат қарздорлигига хизмат күрсатиши бүйіч түловлар сұммасы:

$$Z = P_i * t_i * S_i (100/360)$$

бунда t_i - давлатнинг муддатига бажарылмаган і мажбурияты бүйіч қарздорлик даври.

S_i - қарздорликнинг вужудга келиш сониясига МБ нинг йиллик ҳисоб ставкасы; Қарздорликнинг вужудга келиш санаси деганда те-гишли шартнома ёки бошқа ҳужжат билан ўрнатылған жойлашти-рилған давлат буюртмасига түланған санаси тушунилади. Күрсатылған сана йўқ бўлған тақдирда давлат қарздорлигининг ву-жудга келиш сонияси деб буюртма ёки давлат буюртмаси бүйіч бажарилиши тугалланған сана ҳисобланади.

Жорий ликвидлилликнинг коррекцияланған коэффиценти қийма-тига қараб, корхонанинг түлашга қодир эмаслиги унинг олдидағи давлат қарздорлигига боғлиқлиги аниқланади, агарда $K1 \geq 2$ бўлса

Корхонанинг түлашга қодир эмаслиги давлатнинг қарздорли-ги билан боғлиқ эмас деб ҳисобланади, агарда: жорий ликвидлиллик коррекцияланған коэффиценти қиймати ўрнатылған мезондан паст, яъни $K1 \geq 2$ бўлса, корхонанинг түлашга қодир эмаслигининг унинг олдидағи давлат қарздорлигига боғлиқлиги ўрнатылмаган деб тан олинса.

Баланс структурасы қониқарсиз, корхона эса түлашга қодир эмас деб тан олинганлиги ҳақидаги қарор қабул қилинганидан кей-ин корхонадан қўшимча ахборот сўраб олинади ва унинг түлашга қодирлигини тиклаш учун қайта ташкил этиш юзасидан процедуралар ёки тугатиш тадбирларини ўтказиш вариантини танлаш мақ-садида унинг молия-хўжалик фаолиятининг чуқурлаштирилған таҳ-лили ўтказилади.

15.6. Элементларининг комплекс молиявий таҳлили ва рейтсегли баҳоси

Ҳисбот маълумотларига қараб комплекс молиявий ҳисбот ти-зимида корхонананинг иқтисодий самарадорлиги ва молиявий ах-волини комплекс баҳолаш муҳим ўрини згаллайди. Фаолият баҳоси молиявий таҳлилиниң биринчи босқичида, таҳлилий ишнинг асо-сий йўналишлари аниқланаёттанды (дастлабки баҳо) ва якунловчи босқичда, ва таҳлил хulosалари чиқарилаёттанды (сўнгги якунлов-чи баҳо) ўтказилади. Сўнгги баҳо муайян ғазиятда оқилона қарор-ни асослаш ва қабул қилиш учун муҳим ахборот манбай ҳисобла-нади.

Бозор иқтисодиёти шароитларнда иқтисодий жараён иштириок-чиларининг корхонанинг молиявий аҳволи ва ишchan фаоллиги ҳақидаги холис ва ишончи ахборотга эга бўлған қизиқиш ўси. Бозор муносабатларининг барча субъектлари-эгадорлар (ҳиссадор-лар) сармоялар, баяклар, биржалар, сурурта компаниялари рекла-ма агентликлари - ўз шерикларини рақобат қилишга қодирлиги ва

ишончлиги юзасидан пухта-пишиқ баҳо олишдан манбаатдор.

Бундай баҳони турли хил услублар ва турли мезонлардан фойдаланган ҳолда очиш мумкин. Балди баҳолаш услуби, масаіан, кенг маълум,

Кўйидаги бозор муносабатлари шароитларида корхонанинг молиявий таҳлили назарияси ва услубиётига асосланган корхонанинг молиявий қиёсий рейтинг баҳолаш услубиёти таклиф этилади.

Корхона молиявий аҳволини комплекс қиёсий рейтинг баҳолаш услубиётининг таркибий босқичлари бўлиб: баҳоланаётган давр дастлабки аҳборотни тўплаш ва таҳлили жиҳатдан ишлов берив, корхона молиявий аҳволини рейтинг баҳолаш учун фойдаланилажак кўрсаткичлар тизимини асослаш ва уларни таснифлаш, рейтинг баҳолашнинг якуний кўрсаткичини ҳисоблаш, корхоналарни рейтинг бўйича таснифи ҳисобланади.

Якуний рейтинг баҳолаш корхона молиявий ва ишлаб чиқариш фаолиятининг барча энг муҳим параметрларини, яъни умуман хўжалик фаолиятини ҳисобга олади. Уни тузиш пайтида корхонанинг ишлаб чиқариш патенциали ҳақидаги маълумотлар, унинг маҳсулоти рентабеллиги, ишлаб чиқариш ва молия ресурсларидан фойдаланиш самараадорлиги, уларнинг манбалари ва бошқа кўрсаткичлардан фойдаланилади. Молиявий аҳволнинг аниқ ва холис баҳосини ўтказиш учун баҳолаш мақсадларига мос келувчи дастлабки кўрсаткичларни танлаш ва асослаш зарур. 15.7 жадвалида умумий қиёсий баҳолашни ўтказиш дастлабки (бошланғич кўрсаткичларнинг намунавий тўплами келтирилган).

Кўрсаткичларнинг таклиф қилинажак тизими, баҳони оммавий қиласидан, иқтисодий жараённинг барча иштирокчиларига корхонанинг молиявий аҳволидаги ўзгаришлари назорат қилиш имконини беради, комплекс баҳолаш услубиётининг самаралилиги ва холислигини баҳолаш имкониятини беради. Рейтинг баҳолаш учун дастлабки кўрсаткичлар тўртта гуруҳга бирлаштирилган (зарарли корхоналар ушбу тизимда қараб чиқилмайди). Биринчи гуруҳга корхона хўжалик баҳоси фаолияти фойдалилиги (рентабеллиги) баҳосининг энг умумлаштирилган ва муҳим кўрсаткичлари, умумий ҳолларда, фойданинг, фойда олишда қатнашадиган корхоналарнинг ёки бу маблағлари (мол-мулқига) нисбатини касб этади, шунинг учун бу ерда қиёсий баҳо учун соф фойданинг бутун мулкка ёки корхона ўз маблағлари миқдорига нисбатан ҳисоблаб чиқилган рентабеллик кўрсаткичлари энг муҳим ҳисобланади.

Иккинчи тўртта энг умумий кўрсаткичи ташкил этади. Бошқариш самараадорлиги фойданинг корхона бутун айланиш (обороти)-га қўшимча қиймат солигисиз маҳсулот (ишлар, хизматлар) реализациясидан олинган тушумга ва ўзга реализация ҳамда реализация билан боғлиқ бўлмаган операциялар натижаларига нисбати билан аниқланиши мумкин.

Учинчи гуруҳга корхона ишчан фаоллиги баҳосининг кўрсат-

кичлари киритилган.

Тұрғынчи гурұхда корхонаннг ликвидилигі ва бозор барқарорлығи бақоси күрсаткічлари бирлаштырылған. Күлчилік молиявий коэффициентларни ҳисоблаш үслубиеті юқорида көлтирилған зди.

Доимий актив индекси асосий маблағлар ва үзға айланыш билан бөғлиқ бўлмаган активлар (шакл N 080 сатр) қийматининг ўз маблағлар манбаларига (шакл N 1 480 сатр), нисбати билан аниқланади.

Акционер компанияларнинг бозор барқарорлигини тавсифлаш пайтида 1 акцияга бўлган соғ фойда, 1 акцияга бўлган дивидендер, 1 акцияга, акцияларнинг бозор курсига дивидендер каби нисбий күрсаткічларни кўллаш фойдалидир.

Бир муҳим ҳолатни тъқидлаб ўтамиз. Баҳолашнинг дастлабки күрсаткічлари ўртасида маҳсулот ҳажми, ҳисбогт даврида олинган фойдани характерловчи якунловчи, натижали күрсаткічлар мавжуд. Шу билан бирга баланс күрсаткічлари бир сонияли характерга зга, яни, ҳисб даврининг боши ва охирига қараб ҳисоблаб чиқилған.

15.7 жадвалга киритилған барча дастлабки күрсаткічлар нисбий бўлганилиги туфайли уларни ҳисоблаш тартибини методологик жиҳатдан асослаш зарурияти юзага келади. Бу күрсаткічларни давр(ийл) боши ёки охирига қараб ҳисоблашнинг кераги йўқ.

Ҳисоблашнинг баланс моддаларининг ўртача қийматларига қараб амалга ошириш мақсадга мувофиқдир (2 га бўлинган даврлар ва охирига маълумотлар суммаси). Молиявий таҳлил учун (қатор йиллар бухгалтерлик ҳисбогтларнинг бўлганида) ҳар бир даврининг ўртача маълумотлари асосида баланс бўйича ҳисобланган рейтинг баҳо учун дастлабки күрсаткічлар маълумотларининг автоматлаштирилган базасини ташкил этиш ва қўллаб қувватлаш мақсадга мувофиқдир.

Рейтинг баҳосининг якуний күрсаткічи корхона молиявий аҳволининг ҳар бир күрсаткічини барча таққослананаётган параметрлар бўйича энг яхши натижаларга зга бўлган шартли 3 талон корхонанинг худди шундай күрсаткіч билан қиёслаш йўли билан ҳисоблаб чиқилади. Шундай қилиб, корхона молиявий аҳволининг рейтинг баҳосини олиш учун саноқ базаси бўлиб экспертларнинг субъектив тахминлари эмас, балки реал бозор рақобатида жами таққосланажак обьектлар ичидә юзага келгани энг юқори натижалар ҳисобланади.

Таққослаш эталони бўлиб, ҳамма күрсаткічлари энг яхши бўлган энг омадли рақиб ҳисобланади деса бўлади.

Бундай ёндашув ҳар бир мустақил товар ишлаб чиқарувчи ўз фаолиятининг ҳар бир күрсаткічи рақибиникига қараганда яхшироқ бўлишига итиладиган бозор рақобати амалиётига мос келади.

Агарда бозор муносабатлари субъектларини фақат хўжалик фаолиятининг фақат старли муайян обьектлари қизиқтирилса (масалан,

**Корхонанинг оммавий ҳисоботи маълумотларига кўра рейтинг баҳолаш учун фасолиятниг дастлабки
кўрсаткичларин тизими**

1	2 гурӯҳ Хўжалик фаолияти фойдалигига баҳоси кўрсаткичлари	3 гурӯҳ. Бошқарниш самараорити баҳоси кўрсаткичлари	4 гурӯҳ Ликвидилликниг жорий барқарорлиги баҳоси курсаткичлари
1	1. Корхонанинг умумий активларнинг 1 сўмига умумий фойда	1. Махсулот реализацияси ҳажми 1 сўмига соф фойда реализациясидан фойда	1. Барча активларнинг фойдали иш коэффицент- активларнинг 1 сўмига маҳсулот реализациясидан тушум
2	2. Корхонанинг соф рентабеллиги- активларнинг 1 сўмига соф фойда	2. Махсулот реализацияси ҳажми 1 сўмига маҳсулот реализациясидан фойда	2. Асосий жамғармаларнинг фойдали иш коэффицент- аксосий жамғармаларнинг 1 сўмига маҳсулот реализациясидан тушум
3	3. Ўз капитали тентабеллиги ўз капитали (маблағлари)	3. Махсулот реализацияси ҳажми 1 сўмига бутун реализациясидан фойда	3. Айланни жамғармаларнинг айланни- айланни маблағларнинг 1 сўмига маҳсулот реализациясидан тушум

1	4. Ишлаб чықарыш жамгармаларига умумий рентабеллик-асосий ишлаб чықарыш жамгармалари ва товар-моддий бойлуктарда оборот маблагларининг ўртаса миқдорига умумий фойда	4. Махсулот реализациясын ҳажми ! сүмгө умумий фойда	4. Захираларниң айланыб туриши-захиралар ва харажатларниң ! сүмгө маҳсулот реализация күлинидан түшүм	4. Автономия коэффициенти-баланс валиятысын ! сүмгө ўз маблаглары
2		3		
3				
4				
5	5. Дебиторлик қарзининг айланыб туриши-дебиторлик қарзининг ! сүмгө маҳсулот реализациясыдан түшүм	5. Захираларниң ўз айланма маблаглари таъминланғанлыги захиралар ва харажатларниң ! сүмгө ўз айланма маблаглари	5. Захираларниң ўз айланма маблаглари таъминланғанлыги захиралар ва харажатларниң ! сүмгө ўз айланма маблаглари	4. Автономия коэффициенти-баланс валиятысын ! сүмгө ўз маблаглары
6	6. Банк активларининг айланыб туриши-банк активларининг ! сүмгө маҳсулот реализациясыдан түшүм			
7	7. Ўз капиталининг унуми- ўз капиталининг ! сүмгө реализациясыдан түшүм			

потенциал сармоядорни фақат қандай заводлари, ёки қандолатчилик фабрикалари, ёки шиша заводлари ва ҳ.к. ишининг кўрсаткичлари қизиқтириши мумкин, унда этalon корхона бир турдаги обьектлар жамламасидан шаклланади. Бироқ, кўп ҳолларда этalon корхона фаолиятининг тури соҳаларига мансуб обьектлар ишининг кўрсаткичлари билан характерланиши мумкин. Бу, баҳолаш услубиниң кўллашга тўсиқлик қилмайди, чунки молиявий кўрсаткичлар хўжалик юритишнинг ҳар хил обьектлари учун ҳам таққосланадигандир.

Умумий кўринишда корхона молиявий аҳволини қиёсий рейтинг баҳолаш алгоритими қуйидаги ямалларининг кетма-кетлиги билан берилиши мумкин.

1. Дастлабки маълумотлар матрица (a_{ij}) яъни жадвал кўринишда берилиб, унда сатрлар бўйлаб кўрсаткичлар номерлари ($j=1,2,3,\dots,m$) ёзиб қўйилган.

2. Ҳар бир кўрсаткич бўйича максимал қиймат топилади ва у шартли этalon корхона устунига киради ($M-1$)

3. Матрицанинг (a) дастлабки кўрсаткичлари:

$$x_{ij} = a_{ij} / \max a_{ij} \quad (1)$$

формуласи бўйича этalon корхонанинг тегишли кўрсаткичига нисбатан стандартлаштирилади, бунда: x_{ij} - i - корхонаси молиявий аҳволининг стандартлашган кўрсаткичлари.

4. Ҳар бир таҳлил қилинажак корхона учун унинг рейтинг баҳоси қийматининг баҳоси қиймати қуйидаги формула билан аниқланаиди:

$$R_j = \sqrt{(1-x_{1j}) + (1-x_{2j})^2 + \dots + (1-x_{nj})^2} \quad (2)$$

бунда R_{j+} - корхона учун рейтинг баҳо:

$x_{1j}, x_{2j}, \dots, x_{nj}$ - таҳлил қилинажак корхонанинг стандартлашган кўрсаткичлари.

5. корхоналар рейтинг баҳосининг камайиши тартибда тартибга келтирилади.

Энг юқори рейтинг формула 2 бўйича олинадиган қиёсий баҳонинг минимал қийматига эга корхонага мансуб бўлади. Ушбу алгоритмни амалий жиҳатидан қўллаш пайтида таққосланажак кўрсаткичлар ва корхоналар сонига нисбатан ҳеч қандай чекловлар мавжуд эмас.

Корхона молиявий аҳволининг алгоритмли баланс тузилган.

Корхона молиявий аҳволининг рейтинг баҳоси олишнинг баён қилинган алгоритмли баланс тузилган санага (давр охирига берилган маълумотлар бўйича) ёки динамикада корхоналарни қиёспашда кўлланиш мумкин.

Биринчи ҳолда 15,7 жадвалининг дастлабки кўрсаткичлари ўснининг суръат коэффицентлари сифатида ҳисоблаб чиқилади: давр охирига оид маълумотлар давр бошига оид тегишли кўрсаткич қийматига бўлинади, ёхуд ҳисобот даври кўрсаткичининг ўрганичи

мати аввалги даврнинг тегишли кўрсаткичининг ўртача қийматига бўлинади. Шундай қилиб, корхонанинг муайян санага бўяган жорий молиявий аҳволининг баҳоси, динамикада истиқболда ўзгартириш юзасида унинг сайди-ҳаракатлари ва қобилиятларининг баҳоси ҳам ҳосил бўлади. Бундай баҳо корхонанинг фаолиятининг ушбу соҳасидаги рақобат қилиш қобилияти ўсишининг ишонч ўлчагич ҳисобланади. У, шунингдек, унинг барча ишлаб чиқариш ва молия ресурсларидан фойдаланишнинг янада самарали даражасини аниқлайди.

Бир вақтнинг ўзида 15,7 жадвалга ҳам сонияли (моментли ҳам суръат кўрсаткичларининг киритилиши (яъни дастлабки кўрсаткичлар миқдорининг икки ҳисса ошиши) мумкин бўлиб, бу корхона фолиятининг аҳволини бўлгани каби динамикасини ҳам характерлайдиган умумлаштирилган рейтинг баҳоси олишга имкон беради.

15,7 жадвали маълумотларидан, статистик ҳисбот шаклларидан ва ахборотнинг бошқа манбаларидан қўшимча кўрсаткичларни киритиш ҳисобига кенгайтирилиши мумкин. Кўрсаткичларнинг тақдим этилажак тизимишнинг ўзига хос хусусияти бўлиб, уларнинг бир хил йўналғанликка эга бўлишлари ҳисобланади. Шу муносабат билан таклиф этилажак тизим, унга янги кўрсаткичларни киритиш ҳисобига кенгайтириш пайтида бу талабни бузмаслик зарур.

Рейтинг баҳоси олиш алгоритми ҳам модификацияланиши мумкин, Формула 2 ўрнига қўйидаги формулалардан бирини қўллаш мумкин:

$$R_j = \sqrt{a_{1j}^2 + a_{2j}^2 + \dots + a_{nj}^2} \quad (3)$$

$$R_j' = \sqrt{k_1 a_{1j}^2 + k_2 a_{2j}^2 + \dots + k_n a_{nj}^2} \quad (4)$$

$$R_j'' = \sqrt{k_1(1-x_{1j})^2 + k_2(1-x_{2j})^2 + \dots + k_n(1-x_{nj})^2} \quad (5)$$

бунда $K_1, K_2, \dots, K_n$ -эксперт томонидан тайинланадиган кўрсаткичларининг оғирлик коэффицентлари.

Формула 3 таҳлил қилинажак корхона учун, корхона эталондан минимал оғишга ҳараб эмас, балки координатлар бошидан максимал узоқлашишга ҳараб рейтинг баҳони аниқлайди. Содда қилиб айтганда барча бир хил йўналишга эга кўрсаткичлар бўйича жамланма натижা қолганларнига қараганда юқори бўлган корхона энг юқори рейтингта эга.

Формула 4 Формула 3 нинг модификацияси ҳисобланади.

У эксперт йўли билан аниқланажак кўрсаткичларининг аҳамиятини ҳисобга олади. Алоҳида кўрсаткичлар учун оғир коэффицентларни киритиш зарурати фойдаланувчилар эҳтиёжларига муваффақ баҳона дифференция қилиш пайтида вужудга келади. Формула 5 формула 2 нинг аналогик модификацияси ҳисобланади. У, корхона-эталонига нисбатан рейтинг баҳосини ҳисоблаб чиқиш пайтида

алоҳида турлича йўналган кўрсаткичларнинг аҳамиятини ҳисоблаб олади.

Ниҳоят корхона молиявий аҳволини ва ишчан фаолиятини рейтинг баҳолашнинг таклиф қилинаётган услубиётининг баъзи бир фазилатларини таъкидлаб ўтамиз.

Биринчидан, таклиф этилажак услубиёт корхонанинг молиявий аҳволи каби шундай мураккаб ҳодисани баҳолашга комплекс, кўп ўлчовли ёндашувга асосланади:

иккинчидан, корхона молиявий аҳволини рейтинг баҳолаш корхонанинг оммавий ҳисботи маълумотлари асосида амалга оширилади. Уни олиш учун бозор иқтисодиёти амалиётида қўлланиладиган молиявий аҳволнинг энг муҳим кўрсаткичларидан фойдаланилади:

учинчидан, рейтинг баҳолаш қиёсий ҳисобланади. У ҳамма рақибларнинг реал ютуқларини ҳисобга олади:

тўртингчилар, рейтинг баҳони олиш учун амалиётда кенг синаланган корхона ишлаб чиқариш - хўжалик фаолиятини қиёсий комплекс баҳолашнинг математик модели имкониятларини амалга оширадиган нозик ҳисоблар алгоритмидан фойдаланади.

Таклиф этилаётган услубиёт шерикнинг жорий ва олинган фаолияти натижаларига кўра ўтказиладиган унинг ишончлилиги баҳосини миқдорий жиҳатидан ўлчанадиган қиласди.

Инфляция шароитларида, яъни пулнинг харид қилиш қобилияти пасайғандা, корхоналарнинг хўжалик фаолияти натижалари, молиявий аҳволи ва фойданинг ишлатилиши ҳақидаги молия ҳисботи ноҳолис аҳборот манбалари бўлиб қолиши мумкин.

Инфляция шароитларида баланснинг турли элементлари турлича жадвалда ўзининг қийматини йўқотади. Масалан, келажакда белгиланган суммани тўлаш ҳақидаги талабни қасоб этадиган нақд пул ва дебиторлик қарз инфляция муносабати билан корхонанинг қарз пулларининг харид қилиш қобилиятининг пасайиши суммасига зарар кўришга олиб келади ва аксинча, ўз кредиторлик қарзни кўпайтирувчи корхоналар, яъни таъминловчи счетлари ва бошқа мажбуриятлар (меҳнатга ҳақ тўлаш, бюджетга тўловлар, ижтимоий суғурта тўловлари ва бошқа)ни тўлашдан ўзларини тийиб турадиган корхонадан бундан фойда кўрадилар, нега деганда улар ўз мажбуриятларини пуллар орқали узишлари. яъни орани очиқ қилишлари мумкин.

Инфляция корхоналарнинг сармоядорлик фаоллигининг "сўниш" феномени ривожланишига, кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқаришга аталган маблағлар манбаларининг "еб битирш" га олиб келади. Юқори инфляция нафақат кенгайтирилган, балки корхона капиталининг оддий қайта тикланиш жараёнини қийинлаштиради.

Корхоналарнинг асосий воситалари (бинолар, иншоотлар, машина ва асбоб-ускуна) шунингдек, ишлаб чиқариши заҳиралари (хом ашё ва материаллар нархи паст буюмлар ва ҳ.к.) авваги даврлар-

да, пулнинг харид қобиляти юқорироқ бўлганида сотиб олинади. Бу активлар қийматини тайёр маҳсулотга олиб ўтказилип (амортизация ва ишлаб чиқаришга ҳаражатлар) жорий даврда амалга оширилади, яъни вақт жиҳатдан ва шундай қилиб олдиндан маълум пасайлан қийматини чиқариб баҳолашда ҳам кеч қолади. Ишлаб чиқариш циклининг давомийлиги қанчалик узоқ бўлса, олиб ўтказилган қиймат шунчалик паст бўлади, боз устига корхонанинг амортизация ҳисобига ишлаб чиқаришни ривожлантиришни молиялаштириш (сармоялар) га корхонанинг маблағ тўплаш манбаси адо бўлади. Бу билан бирга жорий ҳаражатлар ва харид қобиляти яна юқори баҳо бўйича ҳисоблаб чиқарилган асосий воситалар амортизацияси молия натижаларини аниқлаш учун пулларнинг харид қобиляти янада паст даражада баҳоланадиган жорий давр ичидағи тушумлардан айриб ташланади. Бунинг натижаси бўлиб фаолият молия натижаларининг оширилиши, солиқ солинадиган фойданинг кўпайниши, демакки, тўланадиган солиқларнинг ошиши ва (яна) ишлаб чиқаришни ривожлантиришни молиялаштириш манбаларининг кичрайиши ҳисобланади.

Инфляция шароитларида ҳисботот ахборотининг бузиб кўрсатилиши туфайли фойдаланувчилар реал жараёнларга адекват бўймаган қарорларни қабул қилишлари мумкин. Корхона молиявий аҳволи ва фаолиятининг молия натижаларини инфляцияни зътиборга олмай яъни ҳисботот маълумотларини инфляцияга тўғриламай холисона баҳолаш мумкин эмас.

Жаҳон ҳисобот сиёсати инфляциянинг бухгалтерлик ҳисботот маълумотларига бузиб кўрсатадиган таъсирини бартараф этиш юзасидан муайян тажриба тўплаган. Нархлар ўзгаришининг таъсирини ҳисобга олишнинг иккита асосий услуби мавжуд: харид қобиляти бир хил пул бирликларида бухгалтерлик ҳисоби объектларини жорий қийматига қайта баҳолаш. Биринчи услуб капиталнинг фирмага сарфланган пул маблағлари пассив сифатида талқин қилинишига асосланган, иккинчиси капитални мулкий масса сифатида, яъни моддий ва номоддий бойликлар тўплами (актив сифатида) талқин қиласи.

Биринчи услуб бизнеснинг у ёки бу турига сарфланган капиталнинг молия табиати концепцияси тарафдорлари томонидан тарғиб қилинадиган. Бу концепция тарафдорлари корхона активларининг предмет буюмли структурасидан абстрактцияланадилар. Бунда, пул бирлигининг харид қобиляти, нархлар ўртача даражаси индексининг ўзгариши билан характерланадиган вақт жиҳатидан унинг ўзгарувчанликларини ҳисобга олган ҳолда умуман фирма капиталининг умумий баҳосига алоҳида алоҳида эътибор берилади.

Нарх ўзгариши таъсирини ҳисобга олишнинг биринчи услуби маъмуни пул бирлигининг харид қобиляти ўзгаришларини ҳисобга

олган ҳолда корхона активлари ва мажбуриягавининг нархлари индекси бўйича вақти-вақти билан қайта ҳисоблашдан иборат. Ҳамма операциялар жорий ҳисобга рўёбга чиқиш нархлари бўйича акс эттирилиши керак, бироқ ҳисоботни тўзиш пайтида маълумотлар нархлар умумий даражаси индекси ёрдамида коррекция қилинади. Натижада баланс ҳар бир моддаси ёки молия натижалари ҳақидаги ҳисбот элементларининг вақтли тартиблилига эришилади.

Натижада вақтнинг турли даврларига мансуб харажатлар бир хил таққослама нархларда ифодаланади.

Иккинчи услуг бизнеснинг у ёки бу турига сарфланган капиталнинг предмет буюмли табиати тарафдорлари томонидан тарғиб қилинади. Иккинчи услубнинг моҳияти сотув нархларидан келиб чиқиб ҳисоботнинг барча моддаларини қайта ҳисоблашдан иборот. Асосий муаммо моддаларининг жорий баҳоларини шакллантиришнинг етарли даражада мураккаблиги ва субъективлигидан иборат, шу туфайли бу услуг кўпроқ танқил қилинади.

Шу билан бирга шуни қайд қилиш лозимки, биринчи услуг алоҳида товарлар бўйича нарх динамикасини акс эттирмайдиган нархларнинг умумий индексининг қўлланишига асосланган.

Хусусан, ҳисоблаш техникаси, телепаратура, соат бўлган нарх - наво ҳатто инфляция шароитларида ҳам пасайиши тенденциясига эга.

Инфляцияни ҳисобга олишининг яна бир услуби мавжуд, бу ҳам бўлса миллий пул бирлигига, янада барқарор валюта курси бўйича ифодаланган активларни қайта баҳолаш услуби. Ҳар қандай пул бирлигининг инфляция таъсирига йўлиқишига қарамай, бу услуг гиперинфляция шароитида ҳам самарадордир Услубнинг афзалиги қайта ҳисоблашнинг оддийлигидан иборат. Ягона муаммо қаттиқ валютани танлаш.

Молиявий тақлил корхона раҳбарларининг қўлидаги нозик қурол ҳисобланади.

Шу билан бирга молиявий аҳвол таҳлил аҳволнинг ўзгариши сабабларини аниқлай олмайди, унинг якун ва хуносалари эса молиявий аҳволнинг мунтазам равишда ўзгариши туфайли вақтинчали характерга эга бўлиб, бу айниқса, кичик корхоналар, фирмалар ва индивидуал хусусият корхоналарга хос.

Хўжалик юритиш шароитлари (солиқ солиш, сиёсий вазият, ҳукумат чоралари) кохона томонидан "номаъқул фаолият" олиб бориши учун шарт-шароит яратиши мумкин.

Ҳозирги вақтда корхона молиявий аҳволининг тўла таҳлили, асосан, мустақил эгадорлар (мулкдорлар) нинг катта сонини бирлаштирувчи ташкилотларда (ҳиссадорлик жамиятлари, сармоядорлик жамгармалари, бюджет ташкилотлари ва ҳ.к) қўлланилади.

· Мундарижа

1-бўлим. Аудитга кириш

1-боб. Аудитнинг моҳияти ва мазмуни..... 3

1.1. Аудитнинг вужудга келиши..... 3

1.2. Аудитнинг зарурати..... 5

1.3. Аудитнинг моҳияти..... 6

1.4. Молия ҳисоботи ахборотидан фойдаланувчилар..... 8

1.5. Аудитнинг мақсади ва вазифалари..... 8

1.6. Аудитнинг ўтказиш босқичлари..... 12

1.7. Молия ҳисботлари аудитнинг ҳажми..... 13

1.8. Аудитнинг турлари..... 16

1.9. Аудитнинг назорат тизимидағи ўрни..... 20

1.10. Аудитор ва мижознинг ўзаро муносабатлари..... 22

2-боб. Аудиторлик фаолияти ва уни тартибга солиш..... 27

2.1. Аудиторлик фаолиятини тартибга солиш..... 27

2.2. Тадбиркорлик фаолиятининг аудитдаги асосий ҳуқуқий шакллари..... 27

2.3. Аттестация ва лицензиядаш..... 28

2.4. Аудит субъектлари..... 30

2.5. Давлат идораларининг топшириғига кўра экспертизалар ва текширишлар..... 31

2.6. Аудитнинг ҳуқуқий ва профессионал жавобгарлиги..... 35

3-боб. Аудит методологияси ва аудиторлик андозалари (стандартлари)..... 39

3.1. Аудит андозаларининг мақсадлари ва асосий принциплари..... 39

3.2. Халқаро аудиторлик андозалари..... 40

3.3. Ички фирма аудиторлик стандарт (андоза)лари..... 49

3.4. Аудиторлик андоза (стандарт)ларининг мазмунига бўлган талаблар..... 50

2-бўлим. Аудитнинг умумий технологияси

4-боб. Аудиторлик текширувнинг бошлангич босқичи..... 53

4.1. Аудиторлик фирмалари томонидан мижозларни танлаш..... 53

4.2. Аудиторлик текширишни ўтказиш юзасидан шартнома.... 54

4.3. Аудиторлик хизматлари қийматини баҳолаш..... 61

4.4. Аудиторлик мижоз олдидағи хат мажбурияти..... 63

5-боб. Аудиторлик текширув стратегияси..... 66

5.1. Аудиторлик текширув стратегиясини аниқлаш..... 66

5.2. Режалаштиришдан олдин тайёргарлик..... 67

5.3. Корхона ҳақида умумий ахборотни олиш..... 68

5.4. Аудитда моддийлик (аҳамиятлиликни) баҳолаш..... 72

5.5. Аудиторлик таваккалчиларни баҳолаш	73
5.6. Ички назорат тизимини баҳолаш	77
5.7. Маълумот электрон шалов берини тизимида аудит	83
6-боб. Аудит технологияси	88
6.1. Аудиторлик дастури	88
6.2. Аудиторлик танлаш	90
6.3. Аудиторлик ишининг сифати устидан назорат	91
6.4. Аудиторлик ахбороти ва далиллар	92
6.5. Аудиторниң хужжатлари	95
6.6. Аудиторлик текширув услублари	97
6.7. Таҳлилий процедуралар	98
6.8. Амалдаги корхона принципига баҳо берини	99
7-боб. Қаллоблик ва ҳато	101
7.1. Қаллоблик тушунчаси ва ҳатолар	101
7.2. Қаллоблик таваккалчилигининг оширадиган шаронт ёки воқеалар	103
7.3. Ҳатолар таснифи	105
8-боб. Аудиторлик текширувни тұзатыш	108
8.1. Ноаниқ мажбуриятлар шарҳи	108
8.2. Натижаларни баҳолаш	109
8.3. Баланс тузилган санадан кейин келадиган воқеалар шарҳи	111
9-боб. Аудиторлик холоса	113
9.1. Аудиторлик ҳисобот шакли ва структураси	113
9.2. Аудитор холосаларининг турлари	114
9.3. Раҳбарият учун ахборот	119
9.4. Аудиторлик ҳисоби тузилган баланс тузилгандан кейинги ва молиявий ҳисобот чиқарылғандан кейин воқеа санаси	120
9.5. Максус белгиланған аудиторлик холосаси	122
3-бўлим. Аудиторлик текширув услубёти (методикаси)	
10-боб. Бухгалтерлик ҳисобот аудиторлик текширувнинг методик асослари	124
10.1. Аудиторлик текширув босқичлари	124
10.2. Корхона бухгалтерлик ҳисобининг умумий шарҳи	126
11-боб. Баланс тузилишининг түгрилигини текшириш	127
11.1. Номоддий активлар ва асосий воситаларнинг балансда тўғри акс этирилганлигини текшириш	127
11.2. Баланс молиявий сарфларнинг акс этирилиш түгрилигини текшириш	133
11.3. Балансда заҳиралар ва чиқимларнинг акс этирилиши-нинг түгрилигини текшириш	136
11.4. Балансда ҳисоб-китоб операциялари акс этирилиши түгрилигини текшириш	140
11.5. Балансда пул маблағларининг тўғри акс этирилганлигини	

текшириши 141	
11.6. Баланеда ўз маблағлар манбаларининг түғри аке эттирилганлыгини текшириш 143	
11.7. Балансда олинган кредитлар ва қарзларининг түғри аке эттирилишини текшириш 146	
11.8. Резервларни шакллантиришининг түғрилигини текшириш 149	
12-боб. Молия натижалари ҳақидағы ҳисобнанғ түғри тузылғаннан текшириш 150	
12.1. Маҳсулотни сотишдан келадиган тушум шаклланишининг түғрилигини текшириш 150	
12.2. Реализация қилингандай маҳсулотни ишлаб чиқаришга кеттеган харажатлар шаклланишининг түғрилигини текшириш 152	
12.3. Фойда шаклланишининг түғрилигини текшириш 162	
12.4. Фойда ишлатилишининг түғрилигини текшириш 168	
4-бўлим. Аудитда молиявий таҳлия	
13-боб. Молиявий таҳлия асослари 170	
13.1. Аудиторлик фаолиятида молиявий таҳлиянинг роли 170	
13.2. Молиявий таҳлиянинг мақсад ва услублари 171	
13.3. Молиявий таҳлия мазмуни 172	
14-боб. Корхона фаолияти молия натижалари таҳлили 181	
14.1. Умумий, ялпи (баланс) фойданинг омилли таҳлили 181	
14.2. Маҳсулот (ишлар, хизматлар) реализациясидан олинадиган фойданинг омилли таҳлили 184	
14.3. Рентабеллик даражасининг омили таҳлили 189	
14.4. Ишлаб чиқариш фойда ва чиқимлар ҳажмини оптималлаштириш (мақбуллаштириш) 193	
15-боб. Корхона молия аҳволи таҳлили 196	
15.1. Бухгалтерлик баланс моддалари динамикаси ва структурасининг умумий баҳоси 196	
15.2. Баланс маълумотлари бўйича молиявий аҳволи ва тўлашга қодирлик таҳлили 200	
15.3. Баланс ликвидлилигини таҳлили 210	
15.4. Молиявий коэффициентлар таҳлили 215	
15.5. Баланс активлари ликвидлилигини тўлашга қодирлик асоси сифатида баҳолаш 221	
15.6. Элементларнинг комплекс молиявий таҳлили ва рейтингли баҳоси 228	